

TARTU ÜLIKOOL

Sotsiaalteaduste valdkond

Ühiskonnateaduste instituut

Raamatukogundus ja infoteadused õppekava

Immanuel Volkonski

Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses

Lõputöö

Juhendaja:

Ilmar Vaaro (lektor)

Kaitsmisele lubatud.....

Tartu 2016

Sisukord

SISSEJUHATUS	4
1. ÜLEVAADE ALLIKATEST	7
2. BIBLIOFIILNE TRÜKIS	14
2.1. Bibliofiilia mõiste	14
2.2. Bibliofiilsuse kriteeriumid	16
2.2.1. „Kollektsiooni laienemise raudne seadus“	18
2.2.2. Raamat ja teos	19
2.2.3. Sarjad	19
2.3. Bibliofiilid	21
2.3.1. Tartu Bibliofiilide Klubi	23
3. VANARAAMATU KAUBANDUS	25
3.1. Vanaraamatu kaubanduse vajalikkus	25
3.2. Tartu raamatuantikvariaadi kujunemislugu	28
3.3. „Must turg“	38
3.3.1. Vennad Elbed	39
4. TARTU RAAMATUANTIKVARIAADI BIBLIOFIILSE TRÜKI-SEGA SEONDUVAT TEGEVUST MÕJUTANUD TEGURID	44
4.1. Darntoni kommunikatsiooni skeem	44
4.2. Poliitilised ja õiguslikud sanktsioonid	46
4.2.1. Tsensuur	47
4.2.2. Töökorrast tulenevad kitsendused	51
4.3. Majanduslik ja sotsiaalne konjunktuur	53
4.4. Intellektuaalsed mõjud ja avalikkus	56

KOKKUVÕTE	60
SUMMARY	62
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS:	65
LISA 1: Intervjuu kava	73
LISA 2: Brigita Rink I	75
LISA 3: Brigita Rink II	86
LISA 4: Jüri Pertmann	92
LISA 5: Vello Paatsi	101
LISA 6: Ülo Matjus sen	104
LISA 7: Kalev Sikk	115
LISA 8: Kalju Leib	126
LISA 9: Tõnu Kollo	132
LISA 10: Hillar Palamets	139
LISA 11: Jaak Kask	141
LISA 12: Leili Lukk	147
LISA 13: X	157
LISA 14: Kalju Leib II	162
LISA 15: Heldur Elbe	170
LISA 16: „Pääta laip Niagara voogudes ehk õudne karjatus sünges öös“	178
LISA 17: Aleksander Elbe I	179
LISA 18: Aleksander Elbe II	180
LISA 19: Aleksander Elbe III	181

SISSEJUHATUS

Käesolev uurimistöö püüab anda ülevaate bibliofiilse trükise levikust Tartu antikvariaadis nõukogude perioodil. Teema valikul mängis rolli nii isiklik huvi ja tööalane kokkupuude Tartu Riimäe raamatuantikvariaadiga kui ka antud teema senine laiem uurimatus. Kui algselt oli uurimistöö teemaks ainult Tartu raamatuantikvariaat ja selle ajalugu, siis hiljem loodetud allikate kadumise tõttu uurimisteema fookus veidi nihkus ning keskendutakse bibliofiilse trükise levikule antikvariaadi kaudu. Kuna antud teema on sügavamalt uurimata, siis on konkreetsete materjalide leidmine olnud raskendatud.

Uurimistöö eesmärk on ülevaate andmine Tartu raamatuantikvariaadi osast bibliofiilse trükise levikul ja seda mõjutanud teguritest nõukogude perioodil, rõhuasetusega 1960ndatest kuni 1980ndateni. Muuhulgas püüab uurimistöö anda ülevaate ka teistest bibliofiilse trükise levikuteedest sellel ajaperioodil.

Eesmärkide saavutamiseks on seatud järgmised uurimisülesanded:

- avada bibliofiilia ja bibliofiilse trükise mõiste tähendust
- selgitada välja, kuivõrd levinud oli bibliofiilne trükis antikvariaadist väljaspool ning millised olid selle levikuteed
- selgitada välja antikvariaadi algusaeg
- selgitada välja, milline oli antikvariaadi töökorraldus
- selgitada välja antikvariaadi tegevust kitsendavad tegurid
- viia läbi intervjuud antikvariaadiga seotud isikutega

Uurimistöös püütakse sarnaselt kaasaja juhtivale raamatuajaloo uurija Robert Darntoni (2007) skeemile anda pilt erinevatest faktoritest ja mõjudest, mis vanaraamatu liikumist kujundasid (Darnton, 2007).

Üldjoontes käsitleb uurimistöö tervet nõukogude perioodi, kuid põhitähelepanu alla jääb ajavahemik 1960ndate keskpaigast 1980ndate keskpaigani. Seda põhjusel, et enamjaolt sellesse aega jäävad käesoleva uurimistöö raames intervjueritud inimeste mälestused ja kogemused. Veidi pikemalt peatutakse ka antikvariaadi algusajal.

Peamiselt liikus bibliofiilne trükis käest kätte ja nn „mustal turul“, kuid olulisteks vahendajateks olid ka raamatuantikvariaadid. Tartu kontekstis oli selleks Riimäe antikvariaat, nõukogudeaegse nimega raamatukauplus nr 42, mille allikaid käesolev töö uurib.

Tulenevalt uurimistöö kvalitatiivsest iseloomust on kasutatud tekstianalüüsi ja allikakriitikat. Kvalitatiivse sisuanalüüsi tegemisel on kasutatud juhtumiülest ehk horisontaalset analüüsi, mis võimaldab vaadelda mitut analüüsitavat juhtumit korraga ning loob eeldused suuremaks üldistatavuseks (Kalmus, Masso ja Linno, 2015).

Uurimistöö koosneb sissejuhatausest, neljast peatükist, mis omakorda jagunevad alapeatükkideks, kokkuvõttest, kasutatud kirjanduse loetelust ning üheksateistkümnest lisast, mille moodustavad intervjuu kava, intervjuud ja fotod.

Esimene peatükk annab ülevaate kasutatud allikatest ning kirjeldab töö esimesi protsesse. Peatükis kirjeldatakse kasutatud allikate valikut ja nende leidmist ning tuuakse välja selle käigus esinenud probleeme. Lisaks tutvustatakse uurimistöös kasutatavaid meetodeid ja kirjeldatakse andmete kogumist.

Teises peatükis lahatakse erinevaid mõisted nagu bibliofiilia, bibliofiilne trükis ja bibliofiilid, mida erinevate näidete varal selgitada püütakse. Tuuakse välja erinevaid definitsioone ja analüüsitakse bibliofiilsuse kriteeriume. Samuti käsitleb peatükk erinevaid kollektioneerimise põhimõtteid, tuues näiteid ja kirjeldades Tartu bibliofiilide kogumisprinsiipe. Antakse ka lühiülevaade kõigist uurimistöö käigus intervjueeritud Tartu bibliofiilidest ja Tartu Bibliofiilide Klubist.

Kolmandas peatükis keskendutakse raamatukaubandusele, kus antakse ülevaade vanaraamatu kaubandusest nõukogude ajal. Peatükk analüüsib erinevaid motive ja põhjendusi, miks vanaraamatu kaubandust üldse vaja oli ning toob nendes välja puudusi ja ebakõlasid. Võrreldakse reaalselt olukorda ja nõukogude võimu tegelikku hoiakut, tuues välja rahva ootusi ja nägemusi soovitud vanaraamatu kaubandusele. Peatükk annab ka ülevaate Tartu antikvariaadist, minnes selle ajaloos tagasi nii palju, kui võimalik ja püüdes selgitada selle päritolu ja asukohti. Seoses sellega jõutakse aega enne nõukogude perioodi ning selgitatakse antikvariaadi juuri. Samuti on selgitatud kaupluse alluvussuhteid. Käsitlemist leiavad seni vanimad leitud arhiividokumendid antikvariaadist, mille põhjal tuvastati selle esimene ärijuht nõukogude perioodil Jaan Raudsepp, kelle isikul tuntuse tõttu veidi pikemalt peatutakse. Peatükis leiavad kajastamist kaupluse ülesanded ja kehvad olmetingimused.

Lisaks tutvustab peatükk nn „musta turgu“, kus kasutatud ja vanaraamat liikus. Antakse ülevaade erinevatest antikvariaadi pörandaalustest alternatiividest ning keskendutakse tollastele suurimatele pörandaalustele raamatukaupmeestele vendadele Elbedele. Lähemat tutvustamist leiab nende tegevus algusaastail Eesti Vabariigi esimesel perioodil ning hiljem pörandaaluste kaupmeestena nõukogude ajal. Selgitatakse nende ärimudeleid ja töövõtteid.

Neljas peatükk tutvustab raamatuajaloolase Robert Darntoni loodud kommunikatsiooni skeemi, selgitades raamatu sünni juures toimivaid tegureid, nagu poliitiline ja õiguslik taust, majanduslikud ja sotsiaalsed aspektid ning intellektuaalsed mõjud. Mainitud tegurid on asetatud ka nõukogudeaegsesse konteksti.

Peatükk käsitleb Tartu raamatuantikvariaadi tööd mõjutanud tegureid. Lähemalt selgitatakse tsensuuri olemust ja selle mõju vanaraamatu kaubandusele. Antakse lühiülevaade tsensuurist Eesti Vabariigi esimesest perioodist ning jätkatakse pikemalt nõukogude perioodiga. Tuuakse näiteid erinevaist tsensuurimeetodeist ja keelamistest nõukogude perioodil.

Käsitlemist leiavad antikvariaadi töökorralduslikud ettekirjutused ja reeglid. Kirjeldatakse raamatute vastuvõtmist ja nende hindamise korda. Antakse ülevaade kaupluse erinevatest võimalustest ja kohustustest ning vaadeldakse antikvariaadi klientuuri ja sellest tulenevad eripärasid. Selgitatakse erinevate ostjagruppide huve ja võimalusi ning vaadeldakse letialuse kaubanduse toimimismehhanisme ja majanduslikku konjunktuuri. Käsitlemist leiavad ka kaupluse sortiment, selle valiku tegemine ning antikvariaadi tööd mõjutanud intellektuaalsed mõjud.

Lisadena on toodud intervjuu kava, mis koosneb üldistest teemadest ja suundadest, mida intervjuudes käsitleti ning neliteist transkribeeritud intervjuud seitsme Tartu bibliofiiliga, kahe endise raamatukaubandustöötajaga, ühe tsensurina töötanud inimesega, ajaloolase Hillar Palametsaga ja „mustal turul“ tegutsenud Artur Elbe pojaga Heldur Elbega. Intervjuud on ära toodud nende tegemise järjekorras.

Uurimistöös on kasutatud termineid „antikvariaat“ ja „raamatuantikvariaat“ sünonüümidenä. Jutumärke on antud terminite puhul kasutatud siis, kui soovitakse rõhutada, et tegemist on kaupluse nimega. Samuti peetakse vanaraamatu all silmas antikvaarset raamatut ning eristatakse seda tarvitatud/kasutatud raamatust.

1. ÜLEVAADE ALLIKATEST

Seni pole Eestis nõukogudeaegsete antikvariaatide kohta ajaloolist ülevaadet tehtud. Nii ei ole ka käesoleva uurimistöö eesmärk anda kõikehõlmavat ülevaadet kõigist Eesti antikvariaatidest, vaid keskendutakse bibliofiilse trükise, eelkõige raamatu, ringlusele ühe konkreetse antikvariaadi kaudu.

Esmaseks allikaks käesolevas uurimistöös oli Riimäe antikvariaadi (praegu aadressil Riia 7, nõukogude ajal Riia 35) praegune omanik Jana Loot, kellelt uurimistöö autor sai esimesed soovitusel valimi koostamiseks ja nende kontaktandmed.

Väga suureks abiks on olnud tolleaegse „Ülikooli“ raamatukaupluse juhataja Brigita Rink, kellele otseselt allus enamik Tartu raamatukauplusi, sealhulgas eelnimetatud antikvariaat. Temaga toimusid ka esimesed kaks intervjuud. Brigita Ringilt saadud info põhjal osutus võimalikuks teha tulemuslikke päringuid Eesti Rahvusarhiivi AIS infosüsteemis, kuna esmalt vajas väljaselgitamist info, millise märksõna alt arhiivist üldse vajalikku materjali antikvariaadi kohta leida. Uudne informatsioon oli tõik, et peaaegu terve nõukogude perioodi vältel kandsid kõik Eesti raamatukauplused nime asemel hoopis numbrit ning raamatuantikvariaat, mille nimi oli raamatukauplus nr 42, allus „Ülikooli“ raamatukauplusele, mis omakorda kandis nime raamatukauplus nr 2. Nii ei olnud arhiivist pelgalt märksõna „antikvariaat“ sisestades võimalik vajalikku materjali leida, suurem osa vaseid tuli nõukogude aja eelsest ajast. Ja nõnda tuli huvipakkuvaid dokumente otsida pigemini just raamatukauplus nr 2 alt, kuna selle näol oli tegemist peakauplusega, millele antikvariaat allus.

Uurimistöös kogutud ja kasutatud materjalid jagunevad järgmiselt:

- Arhiividokumendid Eesti Rahvusarhiivist
- Andmebaasid – AIS, ESTER, ISE
- Artiklite ja retsensioonide kroonikad (aastatel 1948-1992 ajakirjanduses ilmunud vanaraamatut kajastavad artiklid)
- Erinevad trükitud allikad (raamatud, kogumikud, artiklid)
- Intervjuud asjaga seotud inimestega

Arhiividokumendid Eesti Rahvusarhiivi fondide kaupa jagunevad omakorda järgmiselt:

- EAA.T-18 (Tartu Linnavalitsuse Rahandusosakond)
- EAA.T-1172 (Tartu Linna Eluruumide Haldamise Asutus)
- EAA.V-33 (Raamatukauplus „Ülikooli“)
- ERA.891 (Kaubandus-Tööstuskoda ja allasutused)
- ERAF.5260 (Kirjastuste, toimetuste ja trükikodade parteialgorganisatsioonide protokollide kollektsioon: ENSV Riikliku Kirjastuste ja raamatukaupluste ühendatud Tartu parteialgorganisatsioon (RK "Teadusliku Kirjanduse" parteialgorganisatsioon))
- ERA.R-17 (ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus)
- ERA.R-1964 (ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Polügraafiatööstuse, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Valitsus)
- ERA.R-1998 (Eesti Raamatukaubastu)

Seoses Rahvusarhiivi ümberstruktureerimise ja suures osas kolimisega uude majja Tartus, ei ole enam eraldi Ajalooarhiivi, Riigiarhiivi jt, vaid on üks Rahvusarhiiv, millel on erinevad osakonnad. Nii ei tee enam varasemad arhiiviviited EAA, ERA, ERAF jt vahet linnadel – kõik on üks Rahvusarhiiv. Kõik käesolevas uurimisöös kasutatud arhiivimaterjalid pärinevad Eesti Rahvusarhiivi Tallinna ja Tartu osakondadest, millele on teksti ladusamaks lugemiseks viidatud tekstisiseselt Rahvusarhiivi infosüsteemist AIS leitaval täpsel kujul, olemasolul on lisatud ka aasta ja lehenumber. Pikemalt on viited lahti kirjutatud kasutatud allikate ja kirjanduse loetelus.

Uurimistööd on alustatud Eesti Rahvusarhiivi Tartu osakonnast, kust sai välja tellitud ja tutvutud raamatukauplus nr 2 koosseisude nimistutega, palgasedelitega ja juhataja käskkirjade originaalidega, mis on säilitatud kahte fondi: T-18 – Tartu Linnavalitsuse Rahandusosakond ja V-33 – Raamatukauplus „Ülikooli“ (Tartu ..., EAA.T-18.1.132, 1945-1949; Raamatukauplus „Ülikooli“, EAA.V-33, 1944-1995). Viimased olid ka kõige informatiivsemad. Ometi ei kajasta need kõike ja jätavad kohati küsimused vastuseta.

Tartus asuvate dokumentide puudulikkust selgitab osalt ilmselt „Ülikooli“ raamatukaupluse tulekahju 1983. aastal, kus „hävis põhiline osa raamatuist, sisustusest ja töötajate isiklikest tarbeesemetest“ (Materjalid ..., EAA.V-33.1k.118, 1983: 25). Dokumentide hävimist peab tõenäoliseks ka kaupluse endine juhataja Brigita Rink (Rink, 2015a).

Tartu arhiivist õnnestus leida kolm antikvariaadis aset leidnud rikkumisi kajastavat käskkirja, mis omakorda toetavad intervjuueeritud inimeste seletusi tollase asjaajamise ja töökorralduse kohta antikvariaadis (Käskkirjad 1K-99K, EAA.V-33.1k.83, 1959: 9; Käskkirjad 1K-111K, EAA.V-33.1k.84, 1960: 6; Käskkirjad 1K-114K, EAA.V-33.1k.85, 1961: 63). Hiljem lisandus üks käskkiri Tallinna arhiivist (Ülema käskkirjad, ERA.R-1998.1.228, 1963: 15).

Et Tartus olevate arhiividokumentide põhjal paljugi selgusetuks jäi, tuli suunduda Rahvusarhiivi Tallinna osakonda, olles enne arhiivi infosüsteemi AIS kaudu tutvunud asjasse puutuvate ja vajalike fondidega ja nendes sisalduvate materjalidega. Siiski ei paku säilikute ega fondide pealkirjad ja kirjeldused piisavalt täpset infot tegeliku sisu kohta ning seetõttu tuli välja tellida suurel hulgal materjale lihtsalt igaks juhuks, millest suurem osa oli kasutu, kuna puudutas nii kõiki teisi raamatukauplusi kui ka kirjastusi ja trükikodasid üle terve Eesti. Nii oli selle kõige läbitöötamine väga suuremahuline töö. Tööd raskendas veelgi arhiivi korraga väljatellitavate säilikute maksimaalne arv – 50, millele sai lisa tellida alles säilikute tagastamisel. Uute tellimuste täitmine võttis aga olenevalt fondi asukohast aega kuni kolm tööpäeva. See aga nõudis suurt planeerimisoskust ja tähendas korduvat mitmepäevalist Tallinnas käimist.

Kuna Tallinna arhiivis polnud võimalik enam hakkama saada lihtsalt mõne märksõnaga, nagu nt raamataukauplus „Ülikooli“, kuna need materjalid tulid kõik välja juba Tartus, siis tuli hakata läbi töötama suuri fonde, mis sisaldasid erinevate nõukogudeaegsete organisatsioonide dokumente. Alles uurimistöö selles järgus selgus, kui keerulised olid sel perioodil raamatukaubanduse alluvussuhted. Pidevalt reorganiseeriti ja likvideeriti erinevaid valitsussektoreid ning kujundati ümber vastutusalasid, allutades erinevaid käitisi ja allorganisatsioone üksteisele. Vahel muutus vaid kõrgemalseisva asutuse nimi ja alluvussuhted üleval pool, kuid allpool jäi kõik samaks. Seepärast tuligi välja tellida mitmete erinevate fondide materjale, millest paljud üksteist dubleerisid, kuid paraku ei olnud lihtsalt füüsiliselt võimalik kõigega tutvuda ning hoolimata läbitöötatud tuhandetest lehekülgedest arhiivimaterjalidest jäi paljugi vastuseta. Kuna uurimistöö uurib vaid Tartu antikvariaati, kuid see oli vaid üks kauplus enam kui sajast raamatukauplusest Eestis, mis kõik ühele kõrgemalseisvale organisatsioonile allusid, siis oligi enamik läbitöötatud materjalist antud töö jaoks ebavajalik ja mittesobiv.

Veel mahukamaks tegi töö see, et ka raamatukaupluste katusorganisatsioon Vabariiklik Raamatukaubastu allus erinevatel aegadel erinevatele kõrgemalseisvatele asutustele, mis valitsesid raamatukaupluste kõrval ka näiteks trükikodade üle. Seega oli läbitöötatavat materjali sellevõrra veelgi rohkem ja vajaliku info leidmine ja välja sõelumine veelgi raskem.

Erinevatesse fondidesse jõudiski uurimistöö autor nõ lumepalli efekti kaudu – uurides ühe asutuse dokumente leidis seal viiteid teiste asutuste ja määruste kohta, mis paiknesid – sageli oletuslikult – teistes fondides ja mis tuli lisaks välja tellida. Siiski polnud ka see meetod alati tulemuslik, kuna huvipakkuva eeskirja või määruse ilmumise aasta oli küll teada, kuid selgusetuks jäi, milline instants selle välja oli andnud. Nii leidis uurimistöö autor küll kaua otsitud „Antikvaarsete ja bukinistlike raamatute ostu-müügi instruksiooni“ aastast 1950 ning käskkirja, mis tühistas sama instruksiooni 1948. aastast, kuid hoolimata põhjalikust otsimisest ei suutnud leida seda tühistatut, et neid võrrelda (Juhataja käskkirjad, ERA.R-1964.1.56, 1950: 293-299). Antud instruksioon oli küll ainult venekeelne, kuid on eestikeelsena ära toodud raamatuis „Raamatukaubanduse käsiraamat“ (1951) ja „Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika“ (1959), millele töö käigus korduvalt viidatakse.

Samuti ei õnnestunud leida 1981. aasta arhiividokumentides viidatud järgmist, 1977. aastal ilmunud eeskirja tarvitatud raamatute kokkuostu kohta (Eesti NSV ..., ERA.R-1998.1.758, 1981: 8). Antud juhul on võimalik, et tegemist oli vaid tarvitatud, mitte antikvaarsete raamatute eeskirjaga, kuid kuna seda leida ei õnnestunud, ei saa ka midagi kindlalt väita.

Suure materjalide hulga tõttu kasutas uurimistöö autor kogu materjali läbi lehitsedes isiklikku fotoaparaati ja sülearvutit, et kohe uurimise käigus ülespildistatud asjassepuutuvad andmed arvutis säilitada ja struktureerida.

Uurimistöö käigus on läbi töötatud kõik „Artiklite kroonikad“ aastatest 1948-1953 ja „Artiklite ja retsensioonide kroonikad“ aastatest 1954-1992, otsides raamatukaubanduse alateema alt eeskätt just raamatuantikvariaate käsitlevaid artikleid, kuna tavaraamatupoodides bibliofiilne raamat nõukogude ajal ei liikunud.

Asja tegi keerulisemaks asjaolu, et „Artiklite ja retsensioonide kroonikate“ registrid hakkasid ilmuma alles aastast 1962, mis tähendas seda, et enne seda ilmunud väljaannete puhul tuli läbi töötada iga number eraldi.

„Artiklite ja retsensioonide kroonikate“ läbitöötamisel selgus, et eraldi Tartu antikvariaati on käsitletud vaid mõnel üksikul juhul ning valdavalt on ajakirjanduses ilmunud artiklid üldisest Eesti raamatukaubandusest. Kuna raamatukaubandus oli nõukogude perioodil üks olulisemaid propagandavahendeid, siis ilmus selle kohta palju artikleid, mis siin käsitletavasse teemasse ei sobi. Seetõttu oli sobiva materjali välja sõelumine võrdlemisi töömahukas ülesanne. Artiklite esialgne valik oli üpris laiapõhjaline, kuna registrites olevad pealkirjad pole alati kuigi informatiivsed ja palju ajalehti tuli juhuse peale välja tellida. Kahjuks ei ole seni veel täies

mahus nõukogudeaegseid ajalehti digiteeritud ja kõigi leitud artiklitega tuli tegeleda ükshaaval koha peal.

Enamik kasutatud artiklitest käsitleb Eesti raamatuantikvariaate, aga ka raamatukaubandust üldisemalt. Nende hulgas on intervjuusid antikvariaatide ja teiste raamatukaubanduse töötajatega, aga ka lihtsalt ülevaateid antikvariaatide tööst. On ka kriitilisi artikleid antikvariaatide kohta. Kokkuvõttes on artiklid informatiivsed ja annavad usutava pildi antikvariaatide tööst nõukogude ajal.

Vähesel määral on kasutatud ka e-kataloogi ESTER, Eesti artiklite andmebaasi ISE ja Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi DIGAR, kuna paraku pole nõukogudeaegne perioodika veel täielikult digiteeritud. Positiivne oli see, et hoolimata ebatäielikust digiteerimisest õnnestus sellegipoolest leida ISEst mõned artiklid, mis „Artiklite ja retsensioonide kroonikaist“ välja ei tulnud. Ja seda just tänu digiteerimisel kasutatavale tähtsustusele, mis otsib märksõnu (antud juhul „antikvariaati“) tervest tekstist, mitte vaid pealkirjadest. Digitaalarhiivi DIGAR abil on tutvutud „ENSV Teatajatega“, kus avaldati määrusi ja eeskirju ning natsionaliseerimisele minevaid ettevõtteid. See on ka allikas, mis kajastab „Tartu Raamatuantikvariaadi“ tekkimist nõukogude perioodil (Eesti NSV Rahvakomissaride ..., 1945).

Ka on kasutatud interneti üldisemalt.

Oluline osa infost on saadud erinevatest trükitud allikatest. Saamaks ülevaadet nõukogudeaegsetest vanaraamatu kaubanduse eeskirjadest ja levikust, on kasutatud eelpool mainitud 1951. aastal ilmunud „Raamatukaubanduse käsiraamatut“, 1959. aastal ilmunud raamatut „Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika“ ja 2005. aastal ilmunud Aile Möldre doktoritööd „Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940-2000“. Lisaks on kasutatud mitmeid bibliofiilide ja vanaraamatut käsitlevaid raamatuid ja kogumikke. Oluline osa infost alapeatükis „Tsensuur“ on ammutatud Kaljo-Olev Veskimägi raamatutest „Nõukogude unelaadne elu“ (1996) ja „Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja raamatokappi: Eesti raamatukogunduse ajalugu“ (2000).

Uurimistöö jaoks asendamatud allikad on olnud realselt asjaga seotud inimesed, kellelt on saadud ka põhiline informatsioon. Selleks on kasutatud poolstruktureeritud intervjuutüüpi, kus intervjuueeritavatel on võimalik vabalt oma mõtteid avaldada ning teemad tõstatuvad jutuajamise käigus. Intervjueeritud on nii nõukogudeaegseid raamatukaubanduses töötanud inimesi kui ka bibliofiile, kellest suuresti antikvariaadi klientuur koosnes ning kes on ühtlasi antud uurimisteemas ühes bibliofiilse trükisega kesksel kohal. Intervjuude eesmärgiks oli saada

vahetult asjaga seotud olnud inimeste kogemusi ja mälestusi nii detailselt kui võimalik. Kõik intervjuud, peale kuue, on tehtud Tartu bibliofiilidega. Nendest mitmed on avaldanud ka käesoleva uurimisteema alaseid artikleid ja publikatsioone, mida on osalt selles töös ka kasutatud. Mitmed neist on Tartu Bibliofiilide Klubi liikmed. Tegemist on autentsete ja asendamatute allikatega bibliofiilse trükise leviku uurimisel just nn „mustal turul“, mis oli nõukogude ajal üks tähtsamaid raamatu liikumise teekondi. On arusaadav, et selles vallas ametlikke dokumente leida on pea võimatu.

Lisaks toimus intervjuu raamatukaupluse „Teadus“ endise osakonnajuhataja Rein Kivisaluga, kelle intervjuud autor siiski ei transkribeerinud, kuna väga kõrge vanuse tõttu (88) olid R. Kivisalu mälestused lünklikud ja seega uurimistöös kasutamatud. Samuti ei transkribeerinud autor intervjuud kirjanik Jaan Kaplinskiga, kuna intervjuus käsitletud teemad kattusid suuresti telesaates „Ajavaod“ käsitletud teemadega, kus Kaplinski üles astus ja mida on uurimistöös kasutatud. Siiski on antud töös siiski paaril korral viidatud ka intervjuule Jaan Kaplinskiga, kuid töö autor leidis, et pelgalt mõne üksiku lause pärast, mis teises materjalis niigi kajastub, ei ole mõtet seda eraldi transkribeerida. Tegemist oleks olnud tarbetu dubleerimisega.

Intervjuu õnnestus läbi viia ka tsensori ametit pidanud anonüümseks jääda sooviva isikuga. Tegemist on nõukogude aja lõpus, 1985-86. aastal Glavliti (1940. aastal loodud Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus, mis aegade jooksul korduvalt nime vahetanud, kuid antud töös vaid Glavlitina käsitletud) Tartu osakonnas töötanud inimesega, kelle üheks tööülesandeks oli raamatupoodide kontroll keelatud kirjanduse osas. Kuna antud isiku töötamise aeg jääb nõukogude perioodi lõppu, kus enamik keelde oli juba kadunud või kadumas, siis midagi markantset tal rääkida polnud. Küll aga aitas see jutuajamine saada üldist pilti tolle aja Glavliti tööst ning andis kinnitust leevenenud kontrollist tsensuuriameti poolt.

Paraku ei õnnestunud uurimistöö käigus intervjuuerida peaaegu ühtegi raamatuantikvariaadi endist töötajat. Paljud tolleaegsed antikvariaaditöötajad on tänaseks juba meie hulgast lahkunud või väga kõrges vanuses, kuid millegipärast oli valdavaks põhjuseks lihtsalt soovimatus intervjuud anda. Põhjusi võib vaid oletada, kuid üheks loogiliseks võib olla hirm nõuabamugavate küsimuste ees. Kuna nõukogude ajal kehtisid range tsensuur ja keelatud raamatute nimekirjad, siis olid raamatukauplused tsensuuri teostava organi Glavliti kontrolli all (Rink, 2015ab; Veskimägi, 1996) ning vähemalt ühes intervjuus öeldi otse, et üks antikvariaadi töötaja tegi nendega koostööd (Pertmann, 2015). Võimalik, et kardetakse küsimusi selliste asjade kohta. Kuid kuna faktipõhised allikad puuduvad, on tegemist vaid oletusega.

Alles uurimistöö lõpus õnnestus läbi mitme endise raamatukaubandustöötaja leida, nõusse saada ja intervjuuerida Tartu raamatuantikvariaadi endist töötajat Leili Lukki. Kokkuvõttes võib tõdeda, et ajaleheartiklitest ja intervjuudest bibliofiilidega juba saadud pilt antikvariaadi tööst ja tolle aja raamatu liikumisest kattub suures osas tema räägituga. Seega võib väita, et töös kasutatavad allikad on asjakohased ja pädevad ning annavad olnust üsna adekvaatse pildi, nõnda et pole põhjust neis kahelda. Arvestades möödunud aega ja inimeste vanust, on mõisteta, et mõningates detailides lähevad inimeste mälestused lahku, kuid peaasjalikult on need vähetähtsad ja kõrvalised seigad, mis ei muuda suurt pilti ja põhifakte.

Kõige viimasena avanes ootamatult võimalus intervjuuerida ühe tuntuima põrandaaluse raamatukaupmehe Artur Elbe – kellest ka käesolevas uurimistöös juttu tuleb – poega Heldur Elbet (83), kelle kaudu mitmed segased asjad selguse said. Kõrge vanuse tõttu on H. Elbel kuulmisega probleeme, kuid kõigest hoolimata saime vajaliku info vahetatud ning pole kahtlust, et vanahärra on täiesti adekvaatne. Nagu ikka, võivad teatud detailid inimväliselt tuhmuda ja vahel veidi sassi minna, kuid nagu juba öeldud, ei muuda need suurt pilti.

Intervjuueritavateni jõudis autor läbi Jana Loodi ja uurimistöö käigus läbi intervjuueritavate endi. Intervjuud toimusid ajavahemikul 12. oktoober 2015 kuni 9. mai aastal 2016 ning leidsid aset Tartus. Kõikide intervjuude puhul oli tegemist individuaalintervjuuga, mille keskmiseks pikkuseks 1,5 h. Üks intervjuueritav otsustas jääda anonüümseks, teised esinevad oma nimede all. Intervjuud salvestati diktofoniga mp3 formaati, misjärel transkribeeriti. Intervjuueritavate positsioonist lähtuvalt oli tegemist nii osaleja- kui eksperdiintervjuudega. Kuna tegemist oli semi- ehk poolstruktureeritud intervjuudega, kus küsimuste järjekord pole rangelt paigas ning intervjuueritavatele jäi võimalus oma mõtteid vabalt avaldada, siis on transkribeerimisel välja jäetud uurimisteesse mitte puutuv materjal. Välja jäetud kohti märgib /.../. Autori küsimused on intervjuudes poolpaksus kirjas.

Kõik intervjuud on toodud lisadena uurimistöö lõpus.

2. BIBLIOFIILNE TRÜKIS

2.1. Bibliofiilia mõiste

Bibliofiilia mõistet võib olla mõneti raske defineerida, kuna selle tähendus on aja jooksul muutunud. Sõna „bibliofiilia“ ise pärineb arvatavasti XVII sajandist ja tähendab kreeka keeles raamatuarmastust, -sõprust (Annus, 2003: 7). Ometi pole see alati seda tähendanud ja kohati on sel olnud pigem negatiivne alatoon või siis on sama mõiste alla ekslikult liigitatud mitmed teised, hoopis vastupidised mõisted. Näiteks võib tuua „Encyclopedia of Library and Information Sciences'i“ 1969. aasta teise köite, kus mõiste „bibliofiilia“ lausa puudub ning antud nähtust kirjeldatakse „bibliomaania“ mõiste all (Dunin, 2003: 23). Ilmselt on siinkohal mõiste „bibliofiilia“ definitsioon eksitav ega lähe kokku bibliofiilide endi määratlusega. Sõnal „maania“ (hullus) on negatiivne varjund ja see ei anna edasi mõiste tegelikku tähendust. Bibliofiilia tähendab kiindumust, kuid mitte hullust. Maania oleks pigem raamatute kontrollimatu kokku kuhjamine ehk raamatunarrus, nagu on tõdenud Fr. Puksoo (Puksoo, 1939: 1). Kuid bibliofiilia on just eriti teadlik raamatute valik. Puksoo sõnul, kes toob näiteks Eesti ühe tuntuima bibliofiili Jaan Roosi, „valib bibliofiil raamatuid kindlail põhimõtteil ja konkreetse huviga, mis pole mööduvaks tujuks, vaid püsivaks tungiks“ (Puksoo, 1939: 1). Tõsi küll, hiljem on Uno Liivaku oma teoses „Bibliofiiliast“ osutanud tolle aja mitmetele vastuoludele bibliofiilia mõiste defineerimisel ning soovitanud võtta muuhulgas Puksoo kirjutist kui publitsistlikku ja mitte teaduslikku seisukohta (Liivaku, 1989: 10).

Ometi võib bibliofiilia kujuneda bibliomaaniaks – haiglaseks kireks raamatute kogumise vastu, kus bibliomaan vahetab elu raamatumaailmaga, muutudes raamatute ja kogumiskire orjaks (Annus, 2003: 7).

Sarnaselt on antud teemat käsitlenud veel suhteliselt hiljaaegu, so 1984. aastal, Viinis ilmunud teoses „Wörterbuch der Psychiatrie und medizinischen Psychologie“ ("Psühhiaatria ja meditsiinilise psühholoogia sõnaraamat") Uwe Henrik Peters, kes määratleb selles mõningaid sellealaseid mõisteid. Järgnev tekst on viidatud samast teosest Jaan Unduski kaudu ja tema tõlkes:

„Bibliofiilia: raamatunarrus. Kogumissõltuvuse üks vorme. Raamatute mõõdutundetu kogumine. Kogu aeg ja raha pannakse ohjeldamatult selle sageli kogu elu täitva kire teenistusse. Tuleks eristada bibliomaaniast.

Bibliomaania: raamatukogumishullus. Raamatukogumise haiglane vorm. Erinevalt bibliofiiliast kogutakse raamatute kõrval ka turu- ja haruldusväärtuseta ajalehti, pildiajakirju ja brošüüre. Raamatuid enamasti ei loeta, kataloogita ega koondata raamatukoguks, vaid kuhjatakse seisma laudadele, toolidele ja põrandale. Esineb nagu teisedki kogumiskihud peamiselt koos vanusest tulenevate ajuhäiretega.

Bibliokleptomaania: raamatute sunnismõtteline, impulsiivne varastamine. Väga levinud ilming ka muidu ausate bibliofiilide seas. Ei suudeta maha suruda tungi oma kogu täiustada“ (Peters, 1984: 77, Undusk, 2016 kaudu).

Nii näeme, et veel alles mõnikümmend aastat tagasi käsitles meditsiin tegelikult auväärset ja kultuuri edasikandvat nähtust lausa haigusena. Mõneti on see lausa naljakas, kuid kui mõelda, et sõnaraamatu autoriks on kunagine Kölni ülikooli närvikliiniku direktor, siis paneb kukalt kratsima küll (Undusk, 2016). Õnneks pole Eestist selliseid näiteid teada.

Endel Annus on sõnastanud bibliofiilia mõiste nii: „Bibliofiilia on mingist teaduslikust või kunstilisest erihuvist motiveeritud kiindumus raamatuisse“ (Annus, 2003: 7). Antud definitsioonis on küll mainimata kollektsioneerimine, mis on tingimata bibliofiilia mõiste üks tähendusi. Seda täiendab Vikipeedia (2014), kus mõiste sõnastatud järgmiselt: „Bibliofiilia on harrastus, mis seisneb haruldaste või muul põhjusel tähelepanuväärsete raamatute kogumises“ (Vikipeedia, 2014).

Olgugi, et viimati mainitud allika näol pole tegemist teadusallikaga, võtab viidatud definitsioon hästi kokku bibliofiilia olemuse, mille olulisimaiks märksõnadeks on teadlikkus ja kollektsioneerimine.

Läbi aegade on vaieldud bibliofiilia erinevate definitsioonide üle, kuid ühest ja selget, universaalset definitsiooni, mis nii asjassepuutuvaid kui ülejäänuid rahuldaks, pole. Kuid kõike eeltoodut ja järgnevais alapeatükkides käsitletavat arvesse võttes võib väita, et tõelise ja sisule vastava teadusliku definitsiooni annavad bibliofiiliale bibliofiilid ise, kuna just nemad loovad seda teadust olles ise teadlased. Ent tuleb rõhutada, et sõltuvalt kogumisteedest on rõhuasetusi palju.

Bibliofiiliat võib teatud mõttes võrrelda kunstiga, kus on samuti ühese definitsiooni leidmine väga keeruline. Kust algab ja kus lõpeb kunst? Siiski on bibliofiilia kergemini piiritletav, ent vajab sellest hoolimata paari rea asemel paari lehekülge. Ning et suuremat pilti paremini mõista, tuleb analüüsida, mis teeb trükisest bibliofiilse trükise.

2.2. Bibliofiilsuse kriteeriumid

On üldlevinud ja võib öelda, et klassikaline teaduslik arusaam, et bibliofiilia on vanade ja haruldaste raamatute kogumine (Liivaku, 1989: 8). Kuid see jätab justkui võimaluse, et bibliofiil ei tunne huvi suures tiraažis ja värskelt ilmunud raamatute vastu (Samas). See aga ei vasta tõele, kuna armastus raamatute vastu ei tulene raamatu vanusest. Tihti ka sellest, kuid kaugeltki mitte ainult. Siin tasub tähelepanu pöörata sellele, mis siis on bibliofiilne trükis.

Tõsi, Eesti mõistes peetakse ametlikult haruldaseks automaatselt kõike eestikeelset, mis ilmunud kuni 1850. aastani, nõukogude ajal oli see kuni 1860. aastani (Matjus, 2015; Puksoo, 1973: 22). Kuid bibliofiilseks ehk kogumisväärtuslikuks teevad trükise mitmed teisedki erinevad omadused peale vanuse.

Esmalt tuleb märkida, et rääkides bibliofiilsest trükisest, ei räägi me vaid raamatust, olgugi, et see on tõesti peamine kogumisobjekt ja kirjasõna edasikandja või nagu ütleb Ülo Matjus – esindustrukis (Matjus, 2001). Bibliofiilne trükis võib olla nii raamat, ajaleht, ajakiri kui ka lihtsalt teatrikava. Sellepärast nimetagemgi kogumisobjektiks trükist üldisemalt.

Bibliofiil Ülo Matjus (2000ab, 2015) eristab kolme tunnust, mille põhjal trükist bibliofiilseks nimetada:

Esiteks trükis, mis on teadlikult ja sihipäraselt bibliofiilseks loodud. Tavaliselt on see „ainukordselt ilmutatud, kunstiliselt ja/või trükitehniliselt ja/või materiaalselt silmapaistvalt eeskujulikult ja/või erilisel viisil teostatud, väikese eksemplaarsuse ja/või piiratud levikuga numereeritud ja/või signeeritud trükis“. Kusjuures, bibliofiilseks liigitub trükis ka ühe või mõne ülalviidatud tunnuse alusel.

Teiseks võib eelpool loetletud tunnuste tõttu bibliofiilseks muutuda ka selline trükis, mis algselt pole selleks teadlikult ja sihipäraselt loodud. Saades näiteks autogrammi või uue erilise kõite.

Kolmandaks võib bibliofiilseks muutuda ka trükis ilma, et ta omaks eelpool viidatud tunnuseid ja oleks iseseisvalt unikaalne, vaid kuuludes unikaalsesse kogusse, milleks võib olla ükskõik mis teemaline kogu mingis kitsas valdkonnas, kus unikaalsuse annab just teema terviklikkus ja täielikkus. Nõnda võib muidu erilise väärtuseta raamat saada ise väärtuse ja tõsta ka kogu väärtust (Matjus, 2000a: 13 ja 2000b: 115).

Seega on bibliofiilne trükis kollektioneerimise mõttes väärtuslik ja teistest eristuv trükis. See on mingis kindlas mõttes haruldasem ja seega kogujate seas otsitum. Sageli on see ainulaadne oma eritunnuste poolest, kuid vahel lihtsalt väikese eksemplaarsuse ja säilivuse poolest. Siinkohal tuleb mainida efemeerset ehk lühiealist kirjandust, mis moodustab kultuurilooliselt huvitava kogumisala ja mille hulka kuuluvad näiteks lendlehed, ühelehetrukised, poliitilised brošüürid, aga osalt ka ajalehed (Annus, 2003: 9). Need on trükised, mis tavaliselt ilmuvad ja kaovad ruttu. Nende väärtust ei märgata ja väljaspool bibliofiiliat ongi need reeglina väärtusetud. Kuid kultuurilooliselt võib tegemist olla hindamatu materjaliga (Matjus, 2000a).

Eeskätt köidavad bibliofiilide huvi just emakeelsed raamatud (Petritski, 2000: 26), kuid suurt rolli mängivad kindlasti ka kõik läbikäinud võõrvõimud, kellega kodumaa kultuur kuidagi seotud on. Seega Eesti puhul tähtsamateks keelteks on vene ja saksa keel, kuna neis keeltes enim trükiseid peale eesti keele välja on antud.

Kindlasti kuulub suures osas bibliofiilse trükise hulka omal ajal keelatud kirjandus, mida okupatsioonide ajal hävitati ning mida on seetõttu teinekord säilinud vaid vähesel määral. Ent mitte alati. Omal ajal keelatud ja seeläbi hinnaline ja otsitud trükis võib poliitiliste tuulte muutudes oma bibliofiilse väärtuse kaotada või vähemalt kahandada (Pertmann, 2015). Selles mõttes võib trükise bibliofiilne staatus ajas muutuda.

Juhindudes Matjuse (2000ab, 2015) kolmest tunnusest, võime tõdeda, et vaid vanus ei tee trükisest bibliofiilset trükist, vaid ka näiteks väike või numereeritud tiraaž (Matjus, 2000a: 13). Nii võib ka kaasajal teadlikult bibliofiilseid trükiseid luua, mida on teinud ka bibliofiilid ise. Näitena võib tuua bibliofiil Kalev Siku, kes alles 2014. aastal, põimides hobi ja töö, andis saja viieteistkümnes eksemplaris välja mitmeaastase töö tulemusena valminud „Eesti perioodikas ilmunud järjejuttude bibliograafia 1918-1944”, millest 15 numereeritud (Sikk, 2015). Värske raamat, kuid selgelt bibliofiilne ning muuhulgas vajalik igale tõsisele bibliofiilile.

Niisamuti võib raamatu bibliofiilsust tõsta selle köide. Ühe mainekama tegijana sel alal võib välja tuua nahakunstnik Eduard Taska (1890-1942), kelle nahkköited üle Euroopa nii vanasti kui praegugi hinnatud on ning kes oma töödega 1937. aastal Pariisi maailmanäitusel *grand prix*

võitis (Eesti Tarbekunsti- ja ..., 2015; Rink, 2015a). 1920.-1930ndail aastail kujunes Taska köide väga populaarseks ja jõukamad kodud lasid väärtuslikumad raamatud just temal köita (Puksoo, 1973; Rink, 2015a). Nüüd on tema köidetud raamatud selgelt bibliofiilsed. Ka need, mis niisama väärtusetud oleksid.

Kuid samamoodi võib köitmine ka raamatu väärtust kahandada. Et raamat jääks ilus ja ühtlaste äärtega, tuleb seda köitmisel lõigata. See tuleb aga raamatu suuruse arvelt, nii et raamat nii pikkuses kui laiuses veidi oma mõõtmetest kaotab. See aga omakorda vähendab raamatu väärtust just bibliofiilse raamatuna, kuna tegemist ei ole enam originaaliga (Kask, 2015; Kollo, 2015; Raun, 2003). Üldiselt on tänapäeval suund, et raamat peab olema selline, nagu ta ilmudes oli ja on sellisena enam väärt (Annus, 2003; Kask, 2015; Kollo, 2015; Leib, 2015). Olenevalt olukorrast tuleb iga raamatu puhul eraldi kaaluda kõiki plusse ja miinuseid ning toimida vastavalt sellele.

2.2.1. „Kollektsiooni laienemise raudne seadus“

Üldiselt teab bibliofiil täpselt, mida ta tahab, tal on välja kujunenud kindel soov ja kogumisteema. Tegemist ei ole pelgalt põgusa raamatuhuviga ja põhimõttetu kirjanduse ostmisega, vaid kindlalt piiritletud huviga, mida kannustab konkreetne ja isiklik huvi. See huvi aga võib põhineda paljudel eri alustel – isiklikul spetsialiteedil, lapsepõlvemälestustel, hobidel jne. Ometi ei tähenda see, et need piirid oleksid kui kivisse raiutud ja igavesti paigas. Pigem vastupidi, üldiselt need laienevad alati, kuna neid on keeruline paigas hoida. Bibliofiil Ülo Matjus nimetab seda „kollektsiooni laienemise raudseks seaduseks“ (Matjus, 2015).

Bibliofiil hakkab koguma mingit konkreetset teemat – autorit, kirjastust vms ja piiritleb enda huvi just selle konkreetse teemaga, kuid paratamatult on trükiseid, mis jäävad kuhugi vahepeale, kuuludes osalt kollektsioneeritavasse teemasse, kuid samas mitte päris otseselt. Näiteks, hakates koguma ühe konkreetse autori kõiki raamatuid, jõuab bibliofiil paratamatul nende tõlgeteni ning siis tuleb otsustada, kas võtta ka need või jätkata vaid alustatud kitsal teemal. Üldiselt siis laiendatakse oma kogumisvahemikku ning õige pea jõutakse selleni, kas arvata ka kogutava autori kohta käivad teosed kollektsioneeritava hulka ning reeglina nii otsustatakse ja taaskord kogu laieneb. Tekivad piiripealsed asjad, mida on raske kõrvale jätta, kuna need justkui puuduvad tervikust ja sageli avastatakse hiljem, et need piiripealsed asjad on uue kogu alguseks (Matjus, 2015).

Matjuse sõnul peaks tegemist olema ülimalt meelekindla inimesega, kes suudab oma esialgseid seatud piire alati nii kitsastena hoida, ning nendib, et äärmisel juhul võiks see kõne alla tulla sarjadega, kus ongi üks kindel arv raamatuid (Matjus, 2015). Kuid ka sarju tõlgitakse ja avaldatakse nende kohta teoseid, mis viib meid taas selle juurde, et paratamatult kipuvad esialgsed kogumiskriteeriumid avarduma.

2.2.2. Raamat ja teos

Et mõista paremini bibliofiiliat ja bibliofiilide kollektioneerimise põhimõtteid, on hea teha vahet raamatul ja teosel. Väga selgelt teeb seda Ülo Matjus (2001, 2015), kes näeb raamatut kui teose vahendusvõimalust. Teos on sisuline. (Matjus, 2001: 97, 2015). Raamatul võib olla palju autoreid, kuna selle loomisega tegelevad paljud erinevad inimesed: trükkalid, illustraatorid, kirjanikud, köitjad jne, kuid teosel on neid selgelt vähem (Matjus, 2001).

Tänapäeval võime teost lugeda ka täiesti ilma traditsioonilise raamatuta ehk arvutis, kuid neid teoseid ei kollektioneerigi keegi. Ka võib üht ja sama teost ilmuda mitmes trükis, kusjuures bibliofiilile on oluline iga trükk. Seda eriti juhul, kui kollektioneerimise teemaks on valitud mõni konkreetne kirjanik ehk siis eesmärgiks on kokku saada kõik tema ilmunud teosed igas trükis. Siinkohal on alati oluline ka iga eksemplari hea välimus ning seetõttu võib teinekord olla mõne muidu levinud teose ühe konkreetse trüki sobiva eksemplari leidmine väga keeruline. Ülo Matjus (2015) toob näiteks täieliku Daniel Defoe kogumise, kus raskeks lähebki just laitmatute eksemplaride leidmisel. Korralikku 1950. aasta Rudolf Sirge tõlkes ilmunud Robinson Crusoe't pole lihtsalt võimalik leida, kuna need on nii „ära loetud“ (Matjus, 2015). Kuid antud juhul on kõne all oleva kogu juures iga Defoe väljaanne oluline.

Seega võib väita, et bibliofiilid koguvad eeskätt just raamatuid, mitte teoseid.

2.2.3. Sarjad

Eraldi välja võib tuua sarjade kogumise, millest sageli kollektioneerimine alguse saabki. Kuna bibliofiil püüdleb terviklikkuse ja täiuslikkuse poole, mis väljendub võimalikult heas seisukorras eksemplaride kogumises ning sarjade puhul kõigi nimetuste kokku saamises, siis ongi see antud

juhul selgemini tajutav ja tihti ka kergemini saavutatav – on teada, kui palju on sarjas raamatuid ning üritatakse need kokku saada. Mitte alati pole see lihtne, kuna üldjuhul on igas sarjas oma haruldasemad ja levinumad raamatud (Leib, 2015; Matjus, 2015; Sikk, 2015). Põhjusi muutumaks haruldaseks on erinevaid: väike tiraaž, ideoloogilistel põhjustel ära keelatud raamat või ka lihtsalt suur populaarsus, nõnda, et raamat läbi müüakse ja seda enam saada pole. Seepärast on sarjad üks konkreetne kogumisteema, milles täiuslikkust väga keeruline saavutada – kõiki numbreid ja laitmatuid eksemplare on raske või lausa võimatu leida (Matjus, 2015).

Populaarseimad sarjad bibliofiilide seas on peamiselt Eesti Vabariigi esimese perioodi aegsed 1918-1940. a, kuid ka saksaegsed 1941-1944. a ja mitte sugugi vaid ilukirjanduslikud (Kask, 2015; Leib, 2015; Rink, 2015ab; Sikk, 2015). Arvestades vahepealseid ideoloogilisi tõmbetuuli, on selge, et osa raamatuid nendest sarjadest (vähemalt ühel juhul terve sari: „Eesti : maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus“) olid kas/nii ühe kui/või teise okupatsiooni ajal keelatud. Nii üks kui teine okupatsioon andis välja oma keelunimekirju (Veskimägi, 1996). Nõukogude võim keelas antikvariaatides müüa kõiki Saksa okupatsiooni ajal ilmunud väljaandeid (Antje, 1959: 120; Veskimägi, 2000: 410).

Kuid rääkides sarjade raskendatud kokkusaamisest võib tuua mitmeid näiteid. Ja mitte ainult okupatsioonide all olles, vaid ka Eesti Vabariigi esimese perioodi ajast, kus sarjas „Marseljeesist internatsionaalini“ Robert Bruce Lockhart'i raamatu "Sõja- ja revolutsioonigaegsel Venemaal" ilmudes võttis Tallinna Vene saatkond väidetavalt takso ning sõitis kõik raamatupoed läbi ja ostis allesjäänud eksemplari ära (Leib, 2015). Siinkohal tekib muidugi küsimus, kui mõistlik see oli, sest alati sai ju juurde trükkida ja nii toimides tekitas see lihtsalt veelgi suuremat nõudlust.

Samast sarjast kanti nõukogude ajal keelatud kirjanduse nimestikku ligi kolmandik raamatutest, mis tähendas nende müümise keeldu antikvariaatides (Raamatukogudest ja ..., 1980; Rink, 2015b). See aga omakorda takistas bibliofiilidel sarja kokku saada ning et see võimalik oleks, eeldas häid tutvusi antikvariaadis.

Probleemseks olid ka lasteraamatute sarjad ja lasteraamatud laiemalt, kuna nende puhul mängib olulist rolli just sihtgrupp, kellele raamat tehtud on – lapsed, kes raamatu lihtsalt „ära loevad“ (Leib, 2015; Matjus, 2015). Ja kuna nõukogude aja alguses ilmus neid vähe, siis on häid eksemplare keeruline leida (Matjus, 2015).

Vastupidiselt lasteraamatutele säilivad paremini teaduslikud teosed, millel pole nii suurt kasutajaskonda. Nii muutub teaduslik kirjandus üldjuhul bibliofiilseks sajandi-paariga (Matjus, 2000a: 17).

2.3. Bibliofiilid

Bibliofiili kannustab huvi raamatu enda vastu ning tähtis pole niivõrd sisu. Kui lihtsalt raamatuhuviline inimene ostab raamatuid selleks, et neid lugeda, siis bibliofiil rahuldub üldiselt välise vaatlusega (Annus, 2003: 7). Mis aga ei tähenda, et bibliofiil ei süüviks raamatusse. Kuna raamatust teeb bibliofiilse raamatu sageli selle köide ja just mingi konkreetne köide, siis peab bibliofiil olema asjatundlik kirjanduse- ja kunstiajaloos, rääkimata bibliograafiast (Annus, 2003: 7). Bibliofiil ei korja vaid nimetusi, vaid olenevalt kogumistest sageli ka iga erinevat trükki. Siin tuleb ka selgelt välja vahe lihtsalt raamatuhuvilise ja bibliofiili vahel. Lihtsalt raamatuhuviline ostab raamatu lugemiseks ja peamiselt juhuslikult ega huvitu kordustrükkidest, kuna sisu on sama, kuid bibliofiili ei huvita niivõrd sisu kui raamat ise. Bibliofiil näeb vaeva, et leida igast trükisest parim eksemplar, kuid parema puudumisel – eriti haruldaste puhul – on rahul ka lagunenud eksemplariga (Liivaku, 1989: 13).

Eestikeelse raamatu sihikindlast bibliofiilsest kogumisest võib rääkima hakata alles 19. sajandi esimesest poolest, kuna 1825. aastaks polnud ilmunud veel neljasadatki trükist (Raun, 2000: 8, 2003: 12). Mineviku Eesti bibliofiilidest võiks mainida ehk kolme. Esimeseks süstemaatiliseks eestikeelse raamatu kogujaks oli baltisaksa haritlane, Pärnu Elisabethi kiriku pastor Johann Heinrich Rosenplänter (1782-1846), kes ka esimese eesti raamatute bibliograafia koostas (Hamburg, 1986: 39; Puksoo, 1973: 231; Raun, 2000: 8). Samast sajandist on pärit ka järgmine Eesti suurkuju bibliofiilias – esimene eestlasest bibliofiil Mihkel Jürgens (1820-1874), kes suure raamatukogu kogus ja selle kohta kaks kataloogi koostas (Hamburg, 1986: 96-97; Raun, 2000: 9). Kolmandaks ja ehk kõige tuntumaks on Jaan Roos (1889-1965), kes pani aluse tänapäevasele bibliofiiliale, kujundades välja teaduslikult põhjendatud kogumispriintsiibid (Puksoo, 1973; Raun, 2000, 2003).

Lisaks väärib ära mainimist praegu elav Eesti tuntuim bibliofiil Vallo Raun, kes on saanud lausa bibliofiili sünonüümiks (Talts, 2010). Vallo Rauna erakogu on Eesti hinnalisim, sisaldades rohkem uunikume, kui kellegi teise oma (Talts, 2010, Teder, n.d.). Suure osa on sellest Raun

korjanud nooremas eas mahajäetud taludest (Samas) Lisaks on ta tutvustanud Eesti bibliofiilia arengulugu ka kirjasõnas ja korraldanud suurel hulgal näitusi oma kogu haruldustest (Samas).

Käesolevas uurimistöös käsitletavasse ajavahemikku ja geograafilisse asukohta sobivad uurimistöö jaoks intervjueritud Tartu bibliofiilid Ülo Matjus, Tõnu Kollo, Kalev Sikk, Kalju Leib, Vello Paatsi ja Jaak Kask. Kahjuks polnud võimalik intervjuerida kõiki Tartu bibliofiile ega isegi mitte kõiki Tartu Bibliofiilide Klubi liikmeid.

Intervjueritute ehk tuntuim on Ülo Matjus – bibliofiil-filosoof-filoloog, kel väga aukartustäratav eraraamatukogu, milles mitmeid ainueksemplare Eestis (Matjus, 2015). Tegemist on äärmiselt asjatundliku ja põhjaliku bibliofiiliga, kes muuhulgas Tartu ülikoolis „Keelatud raamat Eestis“ ainekursust lugenud. Ta kogub umbes 25 erinevat teemat, sealhulgas mitmeid erinevaid Eesti kirjanikke täielikult (st kõik ilmunud teosed ja trükid). Suurimaks osaks kogus on eesti luule kollektsioon, mis koosneb umbkaudu 4000 nimetusest (Matjus, 2015).

Tõnu Kollo – matemaatikaprofessor, kelle kogumishuviks enda päritolu tõttu Saaremaa ja Muhumaa autorid, keda kogub täielikult. See kogu on suurepäraseks näiteks Ülo Matjuse bibliofiilse trükise kolmanda definitsioonina, kus trükis omandab bibliofiilsuse kuuludes terviklikku kogusse (Matjus, 2015). Enamik neist raamatuist pole haruldased, kuid haruldane on kogu tervikuna, kuna koosneb kõigist Saaremaalt ja Muhumaalt pärit autorite teostest. Ilmselt pakuks see huvi näiteks Saaremaa Muuseumile. Koos Ülo Matjusega on nad korraldanud raamatuoksjone ja koostanud oksjonikatalooge (Kollo, 2015). Lisaks kogub Kollo ka 17 Eesti kunstniku illustreeritud teoseid ning kirjandusajakirju, -kogumikke ja -albumeid (Samas).

Kalev Sikk – inseneriharidusega bibliofiil, kelle suureks huviks sarjad, eeskätt Eesti Vabariigi esimesest perioodist, aga ka saksa-aegsed ning Päevalehe joonealuseid. Samuti on tema kogus kõik nõukogudeaegsed sarjad, millest otseselt bibliofiilseks saab nimetada ehk ainult „Seiklusjutte maalt ja merelt“ sarja. Üheks omapäraseks kogumishuviks on K. Sikul kõik Eesti ajalehed, millest igaiühel kasvõi ühe eksemplari üritab saada. Praeguseks on kogus juba üle 380 nimetuse, siia alla kuuluvad ka nõukogudeaegsed ajalehed. Samuti kogub ta usuteemalist perioodikat (Sikk, 2015).

Kalju Leib – ehitusharidusega, kuid suure ajaloo huviga bibliofiil ja ekslibrist, kes muuhulgas viis aastat Rahvusrhhiivi Tartu osakonnas haldusdirektori ametit pidanud. Kogumishuviks samuti eeskätt sarjad, millest püüab saada laitmatu seisukorraga eksemplarid. Omapäraks ainult raamatu originaalköite olemasolu – kas kirjastuse köide või -brošering (Leib, 2015).

Vello Paatsi – geograaf-kultuuriloolane-bibliofiil, kes tänaseks kahjuks meie hulgast lahkunud on. V. Paatsi tundis huvi igasuguse haruldase trükise vastu, kuid kogus ka mitmeid kindlaid teemasid, nagu nt: Baltica, kaardid, geograafia, laululehed ja vene-õigeusk. Huvide keskmesse jäi aga siiski eesti raamat ja selle ajalugu, mille kohta V. Paatsi mitmesuguseid uurimusi avaldas (Sirp, 2016). Tema kaudu täienesid ka arhiivraamatukogu kultuuriloolised kogud (Sirp, 2016).

Jaak Kask – inseneriharidusega bibliofiil, kelle esmaseks kogumishuviks samuti Eesti Vabariigi esimese perioodi (1918-1940) ja Saksa okupatsiooni ajal ilmunud raamatusarjad, samuti väliseesti kirjandus samast ajast. Ka kogub J. Kask ajakirju ja ajalehti samast perioodist, kuid seda mitte sihipäraselt (Kask, 2015).

Bibliofiilidel on tähtis roll ka kultuurikandmises, kuna sageli säilivad just tänu neile hinnalised trükised, mis näiteks ideoloogilistel põhjustel hävitatakse (Liivaku, 1989). Samuti on bibliofiilid oma eraraamatukogudega mänginud olulist rolli avalike ja teaduslike raamatukogude tekkimises ja arengus (Annus, 2003: 7).

Seega ei ole bibliofiilide tegevus pelgalt isikliku hobi harrastamine, vaid praktiline kasu tervele ühiskonnale ja kultuurile. Bibliofiilne kogu võib sageli aidata paremini ajalugu mõista, kuid eelkõige peegeldab see oma looja isiksust (Petritski, 2000: 29).

Bibliofiili iseloomustab enda kogu teistele kasulikuks tegemine ja selle kallal töötamine (Annus, 2003: 7). Enda kogude põhjal koostatakse bibliograafiaid ja nimestikke, mida ka teised kasutada saavad (Annus, 2003; Kollo, 2015; Sikk, 2015). Kusjuures kogu suurus pole niivõrd oluline ja mõni suhteliselt väike eraraamatukogu võib olla väärtuslikum nii mõnestki suuremast (Liivaku, 1989). Ent keegi ei saa olla bibliofiil ilma kollektsioonita (Matjus, 2000a).

2.3.1. Tartu Bibliofiilide Klubi

Tartu Bibliofiilide Klubi asutamiskoosolek toimus 14. detsembril 1982. aastal ENSV Raamatuühingu Tartu linnaorganisatsiooni ruumides Hariduse tn 3 (praegune Linnaraamatukogu), kus toonitati vajadust asutada ka Tartusse bibliofiilide klubi, olgugi, et kaks varasemat katset olid nurjunud (Tartu Bibliofiilide ..., 1982-1988). Nurjumiste põhjused olid proosalised – ei suudetud kokku leppida bibliofiilia mõiste tähenduses (Matjus, 2016, isiklik teade). Koosoleku avas Abel Nagelmaa, kes Raamatuühingu Tartu linnaorganisatsiooni juhatuse ülesandel oli kokku kutsunud Tartu bibliofiilid (Tartu Bibliofiilide ..., 1982-1988). Kohal oli 10

asutajaliiget. Tallinna Bibliofiilide Klubi, mis asutati 1977. aastal, esindas seal selle kauaaegne esimees ja üks asutajaid Oskar Kruus, kes tutvustas Tallina klubi liikmeskonda, tegevussuundi ja seniseid üritusi (Samas).

Koosolekul seatakse klubi ülesandeks „koondada Tartus elavaid bibliofiile, täiendada oma raamatuteaduslikke ja kultuuriloolisi teadmisi, arendada raamatute kogumise ja laenutamise kultuuri ning levitada raamatualaseid teadmisi“ (Samas). Otsustatakse hakata koos käima kord kuus, milline kord kehtib siiani. Samal koosolekul valitakse ka esimene juhatus, kelleks on: esimees – Abel Nagelmaa, aseesimees – Heino Puhvel ja sekretär – Linda Poots (Samas).

Klubi esimene kohtumine toimus 20. jaanuaril 1983. aastal ning kandis nime „Saame tuttavaks“; võeti vastu viis uut liiget, nende hulgas järgmises peatükis lähemat tutvustamist leidev põrandaalune raamatukaupmees ja bibliofiil Aleksander Elbe (Samas). Sama aasta 17. veebruaril võeti vastu klubi põhikiri (Samas).

Järgnevatel aastail on liikmete arv kõikunud 20-25 juures, kellest aktiivsemaid 12-15.

Uus asutamisleping koostati 8. jaanuaril 2004. aastal, mille alusel pidanuks edaspidi tegemist olema mittetulundusühinguga aadressil Vanemuise 19 (Kirjanike Maja) (Tartu Bibliofiilide Klubi asutamisleping, 2004). Asutamislepingus on klubi tegevuse eesmärgiks toodud bibliofiilide tegevuse koondamine ja arendamine ning kirjakultuuri propageerimine (Samas). Ent paraku ei jõudnud see protsess lõpuni ning kuni tänaseni ei ole klubil tegelikult mingit juriidilist keha. Käiakse lihtsalt Kirjanike Majas koos ning veedetakse mõnusalt ja bibliofiilselt aega.

Klubi kohtumised on alates asutamise ajast toimunud vastavalt eelkokkulepitud teemal. Kui algusaegadel lepidi teemad ja kohtumisajad kokku poolaasta kaupa, siis hiljem kvartali ning praegu kuu kaupa. Iga kohtumise lõpuks lepitakse kokku järgmise kohtumise aeg ja teema, mida käsitletakse. Selleks võib olla mõne klubiliikme või külalise ettekanne mõne kirjaniku või seoses tema sünniaastapäevaga kogu tema loomingu kohta, lühisarjade tutvustus, aga ka näiteks käesoleva uurimistöö tutvustamine, mis leidis aset 18. mail 2016. aastal. Kaks kohtumist aastas on aastaid olnud kindla teemaga: jaanuaris tutvustavad kõik liikmed oma eelmise aasta parimaid leide ning detsembri teemaks on "Eesti raamat 100" ehk kõik võtavad kaasa käesolevast aastast 100 aastat tagasi ilmunud trükised (2015=1915 jne).

3. VANARAAMATU KAUBANDUS

3.1. Vanaraamatu kaubanduse vajalikkus

Enne Eesti iseseisvumist puudusid Eestis eestikeelse kirjanduse antikvariaadid ning eksisteerisid vaid vanakraamituru käsimüüjad, kellelt oli võimalik soetada peamiselt pruugitud õpikuid (Proso, 1992: 10, 13). Küll aga oli võõrkeelse kirjanduse antikvariaate (Samas, 14). Võib öelda, et sel ajal puudus nende järel otsene vajadus.

Eesti iseseisvudes hakkas ka vanaraamatuturg elavnema ning tekkis vajadus nõ teise ringi raamatute järele. Hakkas ilmuma rohkem eestikeelset kirjandust ning antikvariaadid oma kauplemismudeliga pakkusid raamatutele uut elu ning seeläbi oli võimalik raha kokku hoida kordustrükkide arvelt (Samas). Esimesed antikvariaadid loodi Tartusse ja Tallinnasse. Nendeks olid: Tartus „Vaht“, Tallinnas „Bukinist“ ja „Pyramiid“, kes kõik kauplesid eestikeelsete raamatutega ning Tartus asuv A. Martinsoni „Baltika“, kes esindas saksa antikvariaati, kust võis hankida põhiliselt Balticasse kuuluvaid trükiseid (Samas, 10, 14). Pole täpselt teada, kui palju antikvariaate jõudis Eesti Vabariigi esimese perioodi ajal tekkida, kuid usutavasti ulatub see arv kümnetesse. Nõukogude okupatsiooni alguses aga natsionaliseeriti need kõik ja alles jäeti vaid kaks kauplust, kuhu koondati mitmed üle võetud antikvariaadid ning mis allutati Riiklikule Kirjastuskeskusele, mis kontrollis raamatukaubandust Eestis.

Samuti pole teada, kui palju oli neid Saksa okupatsiooni ajal. Ometi pidi neid olema rohkem, kui nõukogude perioodil, kuna sel ajal oli võimalik veel eraisikutel oma kauplusi avada. Näiteks tegi seda 1942. aastal raamatukogutegelane Richard Antik, kellest käesolevas töös edaspidi täpsemalt juttu tuleb (Aun, 1986). Kuid kuna tegemist on uurimistööga nõukogude perioodist, siis on keskendutud just sellele ajale.

1951. aastal ilmunud „Raamatukaubanduse käsiraamat“ ja 1959. aastal ilmunud raamat „Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika“ toovad mõlemad välja antikvaarse raamatu ringluse vajalikkuse. Rõhutatakse „defitsiitse“, st läbi müüdud raamatu ostjani jõudmise olulisust (Antje, 1959; Lauer, Tilk ja Antje, 1951). Kuigi mõlemad käsiraamatud möönavad antikvaarse raamatuga kauplemise võimalikkust ka tavaraamatukauplustes selleks ettenähtud

osakondades, oli Eestis kuni 1976. aastani siiski vaid kaks antikvariaati – üks Tallinnas ja teine Tartus (Antje, 1959; Erilaid, 1971; Lauer jt, 1951; Liivaku, 1975). Seejärel lisandus Viljandi antikvariaat (Ammas, 2008; Kiiler, 2001; Kivi, 1992). Raamatu jaekaubandus küll hoogustus, kuid seda paraku vaid uute väljaannete näol.

Niisiis tuuakse antikvariaatide loomise põhjuseks välja ühelt poolt raamaturingluse vajalikkust läbi müüdud raamatute tarvis. Teiselt poolt oli see ka võimalus inimestel üleliigseid raamatuid kuhugi ära tuua, mis on raamaturingluse osa (Kall, 1972).

Kuid riiklikul tasemel ehk veelgi olulisem põhjus oli raamatukogude ja muuseumide fondide täiendamine antikvariaatide kaudu (Erilaid, 1971; Lukk, 2015; Metsar, 1959; Pruuli, 1987; Rink, 2015a; Vainokivi, 1972). Kuna antikvariaadid olid ainsad ametlikud kohad, kus vanaraamat liikus, siis olid need ainulaadseteks ja aktiivseteks partneriteks näiteks Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogule ja Teaduste Akadeemia Raamatukogule, aga ka näiteks Elva Koduloomuuseumile, kes palus Tartu antikvariaadil kõrvale panna teoseid, mida muuseumil veel polnud, ning paljudele teistele asutustele (Erilaid, 1971; Metsar, 1959; Vainokivi, 1972). Et antikvariaat raamatukogudele trükiseid komplekteeris, tunnistasid ka intervjuueeritud endised raamatukaubandustöötajad Leili Lukk ja Brigita Rink (Lukk, 2015; Rink, 2015a). Sarnane raamatukogude komplekteerimine läbi antikvariaatide käib siiani.

Ära märkimist väärib veel tõik, et kuna muuseumidel oli keelatud eraisikutega tehinguid sooritada, ent antikvariaadid just seda tegid, siis oli ainus moodus mõni huvipakkuv trükis eraisikutelt saada antikvariaadi vahendusel (Pruuli, 1987). Antikvariaadi vahendusel trükiste saamine oli keeruline ja bürokraatlik, kuid antud olukorras siiski ainuvõimalik lahendus ning oma soovinimekirju esitasid kauplusele mitmed asutused (Samas). Kas ka raamatukogudel eraisikutega kauplemise keeld oli, pole uurimustöö autorile veel täpselt teada. Küll on teada, et alates 1958. aastast alustas Arhiivraamatukogu raamatukogumisretkedega rajoonides, kuna sagesid teated väärtuslike vanade raamatute ja ajakirjade utili toomisest (Laidvee, 1990).

Kuid mitte vähem tähtis pole kultuurifunktsiooni kandja roll, mida antikvariaadilt oodati ning millena seda nähti (Kall, 1972; Karmo, 1974; Tšernov ja Tulviste, 1969; Vainokivi, 1972). Sellelt oodati isegi rohkem, kui see nõukogude ajal iial pakkus – kultuurisalongi või Seine'i sarnast Emajõe kaldapealset raamatumüügilaata (Karmo, 1974; Saluri, 1972). Kuna antikvariaadid olid kohad, kus liikus palju kultuuriinimesi ja seal kohtusid bibliofiilid, siis unistati mingist klubilaadsest kohast, kus käia kohvitassi taga raamatujuttu ajamas (Karmo, 1974). Kahjuks ei leidnud tehtud ettepanekud aga riiklikul tasandil positiivset vastukaja ja nii

jäidki need vaid hüüdeiks ajaleheveergudel. Peamiseks põhjuseks, miks ei saavat neid ideid ellu rakendada, toodi ruumide puudust (Kall, 1972), mis iseenesest polnud vale, kuid on selge, et tegelikult ei sobinud sellised kontseptsioonid kokku nõukogude ideoloogiaga.

1969. a Loomingus nr 8 tunnevad sama asja pärast muret Igor Tšernov ja Peeter Tulviste (1969), kes sedastavad, et „vanaraamatukauplus on ainuke koht, kust on võimalik hankida möödunud aegade trükiseid“ /.../ „üksnes sealt võime leida hädavajalikke välismaiseid väljaandeid“ (Tšernov ja Tulviste, 1969). Nad juhivad tähelepanu antikvariaadi oskusliku hinnapoliitika vajadusele ning probleemile, et suur hulk hinnalisi trükiseid madalate ostuhindade tõttu muidu paberihunti rändab (Tšernov ja Tulviste, 1969). Inimeste teadmatusele raamatute suhtes viitab mõned aastad hiljem oma artiklis ka Uno Liivaku, kes muuhulgas kritiseerib antikvariaate vähese ja mannetu reklaami pärast ning toob esile töötajate ebapädevuse vanaraamatu hindamisel (Liivaku, 1975). Samuti osutavad Tšernov ja Tulviste (1969) antikvariaaditöötajate puudulikele teadmistele raamatutest (Tšernov ja Tulviste, 1969). Samas nõukogude ajale omaselt seab „Raamatukaubanduse käsiraamat“ (1951) töötajatele idealistlikult kõrged nõudmised – müüja peab teadma iga kaupluses oleva raamatu sisu (Lauer jt, 1951). Näib, et alati ei olnud oma kohustuste kõrgusel.

Vahet tuleb teha kasutatud raamatul ja antikvaarsel raamatul, millest esimene on nõukogude ajal, teine aga enne seda ilmunud. Täpsemalt käsitame käesolevas töös antikvaarset raamatut kui enne 1947. aastat ilmunud raamatut, kuna praktikas oli Eestis enne 1947. aastat ilmunud raamatute müük lubatud vaid spetsiaalselt selleks loodud antikvariaatides (Erilaid, 1971; Liivaku, 1975; Pertmann, 2015). Miks jooksis see piir just 1947. aastast, aga mitte nõukogude perioodi algusest, nagu loogiliselt võiks eeldada, ei ole faktiliselt teada, kuid uurides arhiivis erinevate fondide dokumente, jäi uurimistöö autoril mulje, et esimestel aastatel peale sõda ei suudetud trükikodade üle lihtsalt piisavat kontrolli saavutada ja läbi lipsas rohkem vigu. Ikka ja jälle leidis käskkirju ja protokolle, mis kajastasid tsensuuril märkamata jäänud trükiste ilmumist ja seejärel nende keelustamist. Ka arhiivist leitud 1950. aastast pärinev venekeelne „Antikvaarsete ja bukinistlike raamatute ostu-müügi instruktsioon“ ja suuresti seda ümber jutustavad käsiraamatud „Raamatukaubanduse käsiraamat“ (1951) ja „Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika“ (1959), ei sätesta sellist piiri. Tõenäoliselt siiski mingi dokument selle kohta oli, kuid leida seda ei õnnestunud.

Hoolimata sellest, et vastav võimalus juba 1950ndail käsiraamatuis välja toodi, jõuti praktikas tarvitatud ehk teise ringi raamatute müümiseni tavaraamatupoodides alles 1960ndate aastate keskpaigas (Möldre, 2005). Selle positiivset vastuvõttu ühiskonnas peegeldavad mõned

ajaleheartiklid, kuid kuna antikvariaatidel, nagu kõigil teistel kauplustel, oli täita plaan, siis kostus nende poolt konkurentsi lisandudes pigem negatiivset tagasisidet (Aule, 1972; Kall, 1972; Lehtmets, 1972). Et antikvariaadil samuti plaan oli, võib kõlada pisut veidralt, kuna ei saa ju kuidagi teada, kui palju raamatuid inimesed sel kuul või aastal müüki toovad. Kuid ometi see nii oli ja plaani tuli täita (Kall, 1972; Lukk, 2015; Rink, 2015a).

Tuleb nentida, et olgugi, et käsiraamatuis ja ajakirjanduses räägiti antikvariaatide vajalikkusest, kõneles reaalsus muust. Hoolimata suurest populaarsusest ja külastatavusest ei tehtud antikvariaate juurde, mis omakorda näitas valitseva võimu meelsust. Kuna antikvariaadid olid ainsad raamatukauplused, mis võisid kaubelda ennenõukogudeaegsete trükistega, siis olid need ilmseks riskiks keelatud kirjanduse levikul ning nii hoiti seda võimalikult kontrolli all.

3.2. Tartu raamatuantikvariaadi kujunemislugu

Raamatukaupluste töö Eestis taastati paar kuud peale sõjategevuse lõppu mandri-alal (Möldre, 2005: 111).

1944. aasta oktoobrist kuni 1949. aasta septembrini juhtis raamatukaubandust Eesti NSV Riikliku Kirjastuskeskuse Müügikeskus (kuni 1945. aastani Müügiosakond). See tegeles kogu Eestis raamatutoodangu levitamise (Eesti NSV kultuuriasutuste ..., 1985: 90-92, Möldre, 2005: 112 kaudu). Müügikeskusele alluvates kauplustes müüdi ka teistest Nõukogude liiduvabariikidest sisseveetud raamatuid, antikvaarseid raamatuid ja kunstiesemeid (Möldre, 2005: 112).

Peaaegu terve nõukogude perioodi kestel oligi Tartus vaid üks ametlik raamatuantikvariaat, mille algusaega oli vaid Tartus asuvate arhiividokumentide põhjal raske määrata, kuna need olid puudulikud ega kajastanud asutuse loomist ega ka aadresse ja kolimisi, välja arvatud ühe erandiga, milleks oli leitud varaseim säilik aastast 1945, milles sisaldus koosseisu nimistu ja eelarve ning millel oli kirjas asutuse aadress (Tartu Raamatute ..., EAA.T-18.1.132, 1945-1949).

Ülalviidatud dokumendist selgub, et 1945. aastal asus antikvariaat aadressil Suurturg 8, mis vastab tänasele Raekoja platsile ning allus ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse Müügikeskusele, kuid 1946. aastal juba 21. juuni tn 37, mis vastab tänasele Ülikooli tn 1-le (Ülikooli 1 ..., EAA.T-1172.1.2-3.324, 1948-1953). Nimeks oligi sel alguses „Tartu Raamatuantikvariaat“.

Õnneks saatis uurimistöö autorit selles küsimuses edu Rahvusarhiivi Tallinna osakonnas, kust õnnestus leida revisjoniakt, kus ettevõtte algus ja erinevad aadressid detailselt kirjas (Allasutuste ..., ERA.R-1998.1.19, 1945: 28-31). Akt on koostatud 7. veebruaril 1946. aastal ning kajastab antikvariaadi loomist ja seniseid asukohti. Dokumendi kohaselt alustas see tööd 1. septembril 1944. aastal ning omas alguses kahte kauplust – peakauplust 21. juuni tn 37, mis vastab tänasele Ülikooli tn 1-le ning mis on revisjoni tegemise ajaks jäänud ainsaks kaupluseks, ja abikauplust aadressil Suurturg 8 (Samas, 28). Viimane tuli sulgeda 1. detsembril aastal 1945 seoses ruumide üleandmisega ENSV Kunstnike Liidule (Samas, 28). Et antikvariaadil alguses mitu kauplust oli, tekkis uurimistöö autoril kahtlus, et tõenäoliselt sai antikvariaat alguse mõne(de)st Eesti Vabariigi või Saksa okupatsiooni aegsest kauplus(t)est ning võeti lihtsalt nõukogude võimu poolt üle. Seda uurima hakates selguski, et 28. detsembril 1940. a natsionaliseeriti Friedrich Vanatalu raamatute, tapeedi ja seemnekauplus tollase aadressiga Võidu 11, mis vastabki antikvariaadi peakaupluse aadressile 21. juuni tn 37 (ENSV Rahvakomissaride ..., 1940; Eimre, M., Kark, M., Nõmmemaa, M. ja Tiirmaa, U., 2011: 80). Selle kasuks räägivad ka 1945. aastast pärinevad antikvariaadi palgalehed, kus osade töötajate (sh ärijuht Jaan Raudsepa) nimede taga kirjas „Vanatalu“ (Palgalehed ..., EAA.V-33.1k.2, 1945-1951). Samuti lisati 20. aprillil 1945. aastal natsionaliseerimisele kuuluvate raamatukaupluste ja antikvariaatide nimestikku „Tartu Raamatu- ja kunstantikvariaat“, aadressiga Suurturg 8, mille omanikuks oli omaaegne tuntud raamatukogutegelane Richard Antik (Eesti NSV Rahvakomissaride ..., 1945). Nii näib, et nõukogude võim võttis üle vähemalt kaks juba olemasolevat raamatukauplust Vanatalult ja Antikult ning tõstis need kokku üheks raamatuantikvariaadiks. Väike vastuolu ilmneb küll selles, et eelpool mainitud revisjoniakt väidab antikvariaadi tegevuse alguseks aasta 1944, kuid Vanatalu kaupluse natsionaliseerimine toimus juba 1940. ja Antiku oma alles 1945. aastal. Sellegipoolest tundub välja käidud oletus tõene, kuna klapivad mõlemad aadressid ning samas revisjoniaktis on ära toodud tõik, et antikvariaat tegeles peale elanikkonnalt vanade raamatute kokkuostu ja müügi ka ettevõttel varemalt laos olnud kunstiesemete, nagu maalid, vaasid jms, müümisega (Allasutuste ..., ERA.R-1998.1.19, 1945: 28). Sellega aga tegeles ka Richard Antik oma kaupluses Suurturg 8 ning on ebatõenäoline, et samas majas tegutses mitu antikvariaati. Tõsi küll, Raekoja platsil üldiselt tegutses enne nõukogude perioodi mitu antikvariaati, kuid vaevalt, et kaks neist ühes majas olid, seda enam, et viimati mainitud detailid nõnda hästi kokku langevad. Samuti pole mainitud kunstiesemete ostu, vaid ainult müüki ning edaspidi räägitakse „Tartu Raamatuantikvariaadist“ ainult raamatutega kauplemise kontekstis ehk siis näib, et Antikult üle võetud kaupluses olnud asjad müüdi maha ja sellega kunstiesemetega kauplemine

lõppeski. Näib tõenäoline, et revisjoniaktis peeti ettevõtte alguseks lihtsalt Nõukogude okupatsiooni algust. Samuti langeb „Tartu Raamatuantikvariaadi“ asutamise aeg kokku R. Antiku Eestist põgenemise ajaga – september 1944. a (Lillemets, 2001). Ilmselt toimus 1945. aastal lihtsalt formaal-juriidiline toiming, et ka paberid korras oleks.

Nagu öeldud, oli Richard Johannes Antik (1901-1998) tuntud Eesti raamatukogutegelane, kelle panust eesti raamatukogundusse kuidagi alahinnata ei saa.

Tema haridustee algas H. Treffneri Gümnaasiumis, kus ta alustas õpinguid 1912. aastal ning keskhariduse sai Tartu Kommertsgümnaasiumis 1922. aastal. Edasi õppima suundus ta Tartu Ülikooli, kus valis majandusteaduskonnas kaubanduse eriala, mille õpingud küll katkestas. Raamatukogundust õppis ta Tšehhi suurimas ja vanimas Karli Ülikoolis Prahas ning samal ajal täiendas end Leipzgis, Stockholmis ja Helsingis (Eesti raamatukogunduse ..., 2016).

Kõige enam teatakse Richard Antikut Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu kaudu, kuhu ta asus tööle 1923. aastal ning kus alates 1927. aastast järgmised 15 aastat juhataja ametit pidas (Räim, 2001; Vaaro, 2001). Tema juhtimisel hakati raamatuid paigutama formaadi järgi ning jagama eestikeelseid raamatuid arhiiv- ja dublettkoguks, milline jaotus kehtib tänapäevani (Räim, 2001). Ka oli R. Antik produktiivne kirjutamise alal, avaldades raamatukogunduse, bibliograafia ja raamatuteaduse alalt kaheksa raamatut (Vaaro, 2001).

Tema juhatuse all „kujunes välja täpsem arvestuslik ülevaade kogudest, sobiv paigutus ja jaotus, korralikud kohakataloogid ja sissetuleku päevaraamatud“ (Räim, 2001: 108).

Kuigi kõik eelpool toodu on positiivne ja kaheldamatult on R. Antik eesti raamatukogunduse suurkuju, siis oli kõigest hoolimata tema 1942. aastal Arhiivraamatukogust lahkumise põhjuseks usalduskriis ja väidetav raamatute kõrvaldamine kogudest (Lillemets, 2001; Räim, 2001). Samal aastal, paar kuud peale raamatukogust lahkumist, avas ta oma „Raamatu- ja kunstantikvariaadi“ tänasel Raekoja platsil, tollase aadressiga Suurturg 8, mille tarbeks ta pangalaenuga endise antikvariaadi „Vaht“ kogud ära ostis (Aun, 1986). Siiski olid õhus süüdistused, et ta just oma raamatukogust kõrvale pandud „reservidest“ antikvariaadi avas, olgugi, et otseseid tõendeid polnud (Lillemets, 2001: 150). Ent milline on tõde, jääbki paraku saladuseks.

Samuti jääb saladuseks, miks valiti nõukogude võimu poolt just Antiku ja Vanatalu raamatukauplused, millest teha Tartu ainus antikvariaat, kui neid oli väga palju. Kuid on võimalik, et kokku liideti veelgi rohkem erinevaid antikvariaate ja raamatukauplusi, lihtsalt pole õnnestunud leida vastavaid dokumente. Sarnane liitmine leidis aset Tallinnas, kus ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse Müügiosakonna direktori A. Saunasaare käskkirjaga liideti 5.

detsembril 1944. aastal üheks ja ainsaks „Tallinna Raamatuantikvariaadiks“, aadressiga Pikk tn 9, kolm eraldiseisvat antikvariaati: „Vaht“, „Püramiid“ ja F. Martinsoni antikvariaat (Direktori käskkirjad, ERA.R-1998.1.1, 1944: 2). On tõenäoline, et neid oli veelgi, kuid arhiivist õnnestus leida vaid nende kolme allutamise dokument. Kusjuures 1941. aasta 6. märtsi Eesti NSV Teatajast nr 26 saame teada, et aadressil Pikk tn 9 asus varem „Krüger, J. G.“ o/ü raamatukauplus, mis sama kuupäeva määrusega natsionaliseeriti (Natsionaliseeritavate ..., 1941).

Nagu juba mainitud, põgenes R. Antik Nõukogude okupatsiooni alguses Eestist Taani, kus elas järgmised 7 aastat ning sealt edasi rändas Kanadasse, kus veetis ülejäänud 37 aastat ning suri Toronto põetuskodus "Ehatore" (Noorhani ja Ruul, 2001).

Nõukogude võimu poolt loodud „Tartu Raamatuantikvariaadi“ ärijuhiks oli tollane tuntud ettevõtja ja ühiskonnategelane, kirjanik Jaan Kaplinski vanaisa, Jaan Raudsepp, kes osadel arhiividokumentidel juhatajana, osadel ärijuhina ja ühel juhul direktorina välja toodud (Tartu Raamatute ..., EAA.T-18.1.132, 1945-1949: 153-204). Esinevad dokumendid on ühed ja samad – revisjoni aktid, kulutuste aruanded, teatised, eelarved, palgalehed jms. Kõige sagedamini kasutatakse ametinimetust ärijuht. Kokku oli alguses „Raamatuantikvariaadi“ koosseisus üheksa inimest: ärijuht Jaan Raudsepp, vanem-antikvaar Eduard Kuusik, antikvaar Herta Veidemann, raamatupidaja Andres Silk, osakonnajuhataja Liina Laansalu (Kuusk), vanemmüüja Hulda Grünberg, müüja Elfriede Kiis, kassapidaja Alma Reino ja koristaja Anna Jaht (Palgalehed ..., EAA.V-33.1k.2, 1945-1951). Hiljem kaotati mitmed ametikohad ja kokku jäi antikvariaati neli inimest.

Jaan Raudsepp oli väljapaistev isiksus ja mitmekülgne ärimees, kes sündis 1877. aastal Võrumaal. 1897. aastal lõpetas ta Tartu Õpetajate Seminari ja pidas seejärel koolmeistri ametit Nõos ja Rõngus. Seal tekkisid tal aga erimeelsused ning ta lahkus. Seejärel asutas ta koos koolivennaga Valgas raamatukaupluse ja trükikoja (Kaplinski, 2015; Postimees, 1927; Talvik, 2014).

1906. aastal sattus ta riigivastase tegevuse eest 9 kuuks Pihkva vanglasse. Vabanedes jätkas tegevust Valgas kuni 1911. aastani, mil ostis soodsatel tingimustel Varese raamatukaupluse Tartus Raatuse tänaval. Sinna juurde omandas ta kirjutusmaterjalide ja õppevahendite kaupluse ja töökoja, mille uueks asukohaks sai Kūūni tänav (Postimees, 1927). Täpsemalt Kūūni tänava ja Raekoja platsi nurk. Kauplus varustas Ülikooli teadusliku kirjandusega (Talvik, 2014).

Raudsepp oli osanik ka mitmetes tööstusettevõtetes nagu A/s Balti Spordiriistade vabrik, A/s Pärmivabrik, A/s Gips Irboskas, Tartu aiaviljaühisus jt. Lisaks lõi ta aktiivselt kaasa volikogutöös ja muidu avalikus elus, juhtides muuhulgas „Wanemuise“ seltsi (Postimees, 1927, 1937; Talvik, 2014).

Enne "Tartu Raamatuantikvariaadi" juhatajaks saamist töötas Raudsepp 25. septembrist kuni 15. detsembrini 1944. a ärijuhi abina raamatukaupluses "Akadeemiline Raamat" (hilisem peakauplus nr 2 ning veelgi hiljem nimega "Ülikooli"), kuid lahkus sealt omal soovil uuele töökohale, milleks oligi nähtavasti antikvariaat (Käskkirjad 1K-156K, EAA.V-33.1k.80, 1944: 3, 5).

Nagu öeldud, omas Jaan Raudsepp Eesti ajal isiklikku raamatukauplust just nimelt Raekoja platsil, põiki Antiku kaupluse vastas asuvas hoones Kūüni ja Raekoja platsi nurgal aadressiga Kūüni tn 1, mis aga sõjas hävis, ent hiljem taastati (Kaplinski, 2015; Raamatu ja ..., ERAF.891.2.1411, 1928; Talvik, 2014). Jääb selgusetuks, kas hilisem tema juhatatud „Raamatuantikvariaat“ oli kuidagi seotud ka tema isikliku raamatukauplusega. Siiski pole see võimatu, kuna okupatsiooni algusaastail tehti nõ kaadripuhastust, kus esimesena vahetati välja endised kaupluseomanikud, kes nüüd kaupluste juhatajatena töötasid (Möldre, 2005). Ent just nõnda oli Jaan Raudsepp sellelt kohalt väidetavalt lahkunud, kuigi see võttis rohkem aega, kui oponendid soovisid (Kaplinski, 2015; Pertmann, 2015). Senised tõendid kõnelevad küll sellest, et endisteks omanikeks olid R. Antik ja F. Vanatalu, kuid kui erinevate antikvariaatide liitmise oletus tõele vastab, pole võimatu, et ka Raudsepp üks endisi omanikke oli, kes nüüd juhatajana/ärijuhina töötas. Samuti annavad Raudsepa ideoloogilisest mitte sobivusest tunnistust mitmed „Teadusliku Kirjanduse“ parteialorganisatsiooni protokollid (Protokollid, ERAF.5260.1.11, 1948: 12). Parteialorganisatsiooni näol oli tegemist „NLKP organisatsioonilise struktuuri alusega; moodustati igas ettevõttes, asutuses jne, kus töötas vähemalt kolm kommunistliku partei liiget“ ning selle abil kontrolliti ja mõjutati nii kirjastuste tööd kui raamatukaubanduse ettevõtteid (Möldre, 2005: 82). Alates 1948. aastast allutati Linnakomitee otsusega „Teadusliku Kirjanduse“ parteialorganisatsioonile Raamatu Hulгимүүгibaas, raamatukauplused „Akadeemiline Raamat“, „Kirjavara“, „Raamatuantikvariaat“ ja RK „Pedagoogiline Kirjanduse“ töötajad, ning parteialorganisatsiooni nimi muudeti ENSV Riiklike Kirjastuste ja raamatukaupluste Tartu ühendatud parteialorganisatsiooniks (Protokollid, ERAF.5260.1.13, 1948: 1).

Samadest protokollidest võib leida näiteks probleemi, et raamatukaupluste vanad ja kvalifitseeritud müüjad on senini kinni „kodanliku korra igandites“, kasutades nii üksteise kui ostjate poole pöördumisel sõnu „proua“, „preili“, „härä“, ja seda „laskvat rahulikult sündida

raamatukaupluste direktorid“ (Samas, 16). Just Jaan Raudsepp on see, kes nendele süüdistustele otse vastu astub, väites, et „seltsimees“ on ebamäärane ja eksitav pöördumine, kuna ei tee vahet mehel ja naisel, ning lisab, et „preili“ ja „proua“ kasutamine „on viisakas komme, millega meie inimesed on harjunud ja millest ei ole kerge lahti saada“ (Samas, 16). Veelgi absurdsemaks teeb asja sellele järgnev parteilase E. Raitma kommentaar, et sellisel juhul võib kasutada pöördumist „naisseltsimees“ (Samas, 16). Kokkuvõtteks otsustatakse hakata läbi viima regulaarseid poliitõppuseid (Samas, 17).

Rahulolematust kajastavad ka järgmise, so 1949. aasta protokollid, kus 18. jaanuari koosolekul seesama E. Raitma, kes nüüd parteialorganisatsiooni sekretärina välja toodud, kritiseerib nii Raudseppa kui „Akadeemilise Raamatu“ ärijuhti Herman Linnust (kumbagi ennast kohal pole), öeldes, et nad pole nõukogude inimesed, kuna Raudsepp olla endine suurkaupmees ja trükikoja omanik ning Linnus teeninud iga valitsust, töötades ärijuhatajana nii kodanlikus Eestis, Saksa okupatsiooni ajal kui ka nõukogude ajal (Protokollid, ERAF.5260.1.16, 1949: 2). Koosoleku lõpuks otsustatakse, et olgugi, et seni on nendega lepitud kui asendamatutega, tuleb mõlemad asendada aktiivsema ja nõukogulikult mõtleva inimesega (Samas, 6). Veel sama aasta 14. oktoobril pole asjad muutunud ning taas tuuakse välja Raudsepa ebasobivus nõukogude asutuse juhataja kohale ja kurdetakse, et hoolimata juba 1946. aastal EK(b)P Linnakomiteele edastatud infost pole suudetud temast siiani lahti saada. Mööndakse küll, et Raudsepa aususes ei saa kahelda, kuid kapitalist jäävat ikka kapitalistiks (Samas, 65). Temast lahti saadi alles 1950. aasta juuniks, kuid kuidas see täpselt toimus, pole teada; ühtki avaldust selle kohta pole. Lahkumise ajale viitavad vaid arhiivist leitud palgalehed, millel 1950. aasta maikuuni on ärijuhiks Jaan Raudsepp, kuid mais on Raudsepa kõrvale samale ametikohale lisandunud juba teinegi nimi – Elisaveta Usatševa, kes alates juunist 1950. a palgalehtedel ainsana ärijuhina välja toodud (Palgalehed ..., EAA.V-33.1k.2, 1945-1951: 185-189). Ilmselt oli maikuu jooksul, kui mõlemad ärijuhina välja toodud, tegemist uuele juhile tööülesannete üleandmise ja sisseelamisajaga.

Nagu eelpool mainitud, ei ole õnnestunud leida ühtki otseselt antikvariaadi kolimisest kõnelevat dokumenti, ehk kuupäevaliselt pole kolimised teada. Küll aga nähtub arhiividokumentidest, et 1945. aastal oli antikvariaadi aadressiks Suurturg 8, siis Võidu 11, 1946. aastal 21. juuni tänav 37 ja 1949. aastast juba Riia 35. Kõige keerulisem oli tuvastada tänapäevast aadressi 21. juuni tänaval, kuna selle tänava nime ja pikkust on korduvalt muudetud. Viimaks selgus, et Võidu ja 21. juuni tänav ongi üks ja sama tänav, mis kandis varemalt nime Promenaadi ning praegu vastab sellele aadressile Ülikooli 1 – hoone, kus asus hiljem „Teaduse“ raamatukauplus (Ülikooli 1 ..., EAA.T-1172.1.2-3.324, 1948-1953). Samades ruumides tegutseski antikvariaat ning see on ka

varaseim asukoht, kuhu ulatuvad seni veel elus olevate inimeste mälestused antikvariaadist (Leib, 2015; Pertmann, 2015). Sealt edasi kolis see aadressile Riia 35, kus seni oli olnud „Akadeemilise Raamatu“ venekeelsete raamatute müügiosakond (Protokollid, ERAF.5260.1.16, 1949: 20). See jäi ka antikvariaadi viimaseks asukohaks. Vähemalt üks elusolev intervjuueeritav mäletab sellel aadressil ka Jaan Raudseppa töötanud olevat, seega pidi kolimine Riia tänavale toimuma tõenäoliselt 1949. aasta lõpus (Pertmann, 2015). Seda kinnitab ka 1949. aasta Vabariikliku Raamatukaubanduse Kontori põhikirja lisa, milles 30. novembri kuupäeva seisuga välja toodud allasutuste aadressid, kus antikvariaadi omaks juba Riia 35 ja „Akadeemilise Raamatu“ venekeelsete raamatute osakonna omaks 21. juuni tn 37 (Allasutuste põhikirjad, ERA.R-1964.1.9, 1949: 19). Seega toimus kahe kaupluse ruumide vahetus.

Miks otsustati suurematest ruumidest väiksematesse kolida, pole teada, kuid tõenäoliselt toimus see seepärast, et antikvariaat oma spetsiifikaga polnud nõukogude korrale meeltnööda, kuid venekeelsete raamatute levitamine see-eest oli ja nõnda tehti asi nõ korrektseks. Viimati mainitud protokollis tuuakse ka välja, et antikvariaat on raamatukauplustest kõige avaramate ruumidega (21. juuni tn 37) ning seal on liialt palju vana välismaist kirjandust, vaase ja maale, mille vastu ostjaskonnal huvi puudub ja mis lihtsalt ruumi võtavad, kuid samas venekeelsete raamatute müügiosakonnas Riia 35 on ruumid „äärniselt kitsad ja ebaotstarbekohased“ (Protokollid, ERAF.5260.1.16, 1949: 21). Protokoll lõpuks teeb komisjon otsuse venekeelsete raamatute osakond paigutada antikvariaadiga ühistesse ruumidesse ja Riia 35 avada eestikeelsete raamatute ja kirjutusmaterjalide kauplus (Samas, 24). Kuid tuginedes eelpool toodud arutelule antikvariaadi kolimise kohta, tuleb tõdeda, et see kauplus ei saanud seal pikalt tegutseda, kuna üsna kohe koliti sinna antikvariaat või siis ei loodudki seda ja koliti kohe ära antikvariaat.

Kuna arhiividokumentidest nähtub, et tollal kandis kauplus nime „Tartu Raamatuantikvariaat“, siis viitab see kaudselt sellele, et see oli Tartus ainus. Alates 1. detsembrist 1950. aastal muudeti kõigi Eesti raamatukaupluste nimed numbriteks ja nii sai ka antikvariaat numbri 42 (Juhataja ..., ERA.R-1964.1.58, 1950: 545). Miks toimus ümbernimetamine, pole teada, sest arhiividokumendid seda ei kajasta, on vaid käskkiri ümbernimetamiseks. Kuid nagu paljude asjade puhul nõukogude perioodil, pole ka antud juhul mõtet ilmtingimata mingit loogikat otsida. Ent tõenäoliselt tulenes see mingist Nõukogude Liidu kasutusele võetud süsteemist ning on võimalik, et siia jõudis vaid vastav käskkiri ilma pikemate selgitusteta. Vaadates nõukogude ideoloogiat üldiselt, on omal moel isegi veider, et nõnda kaua kodanlikust ajast pärit nimedega lepiti.

Samas annab analoogsest toimingust raamatukogudega tunnistust arhiivist leitud salajane Glavliti dokument aastast 1951, mis toob esile probleemid raamatukogudega, kes pole allunud korraldusele tulla ümberregistreerimisele, mis pidi lõppema sama kuupäevaga, mil nimetati ümber raamatukauplused ehk 1. detsembril 1950. a (Raamatukogudest ja kaubandusvõrgust ..., ERA.R-17.3.17, 1950-1951: 2). Seega pidi toimuma mingi üldine ümberstruktureerimine raamatukaubandusvõrgus, kuid mis oli selle põhjuseks, pole teada.

Taas said Tartu raamatukauplused nime 1963. aasta keskpaigas, mil need kinnitas 15. juuni käskkirjaga Raamatukaubanduse Valitsuse ülem Georg Sundja (Ülema käskkirjad, ERA.R-1998.1.227, 1963). Mainitud käskkirjas polnud küll kirjas antikvariaati.

Nimede andmist kinnitab ka endine „Ülikooli“ raamatukaupluse juhataja Brigita Rink, kelle sõnul korraldas peakauplus ajalehe kaudu avaliku nimekonkursi, misjärel kõik Tartu raamatukauplused nime said – „Helikiri“, „Täht“, „Ülikooli“, „Teadus“ ja „Kirjavara“ (Rink, 2015b). Väidetavalt ka antikvariaat, kuid veidral kombel hakatakse arhiividokumentides kauplust nimega „Antikvariaat“ nimetama alles 1983. aastast ja ka siis vaheldumisi raamatukauplus nr 42na. Näib, et 1963. aastal antikvariaat otseselt nime „Antikvariaat“ siiski ei saanud. Küll aga sai see väga uhke A-kujulise vasksepissildi, mis ripub seal siiani; samuti sai „Ülikooli“ raamatukauplus öökulli-kujulise sepissildi (Samas).

Ka on muutunud kaupluse alluvussuhe. Kui algselt oldi isemajandav asutus ja alluti otse ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse Müügikeskusele, siis alates 1951. aasta 1. augustist allutati see „raamatukaubandusvõrgu töö paremaks korraldamiseks ja juhtimiseks“ raamatukauplusele nr 2 (hilisem „Ülikooli“ raamatukauplus), mis oli Tartu peakauplus (Juhataja käskkirjad, ERA.R-1964.1.126, 1951: 24; Rink, 2015a). Sellest ajast alates on kõik Tartu arhiivis leiduvad antikvariaati puudutavad dokumendid „Raamatukauplus nr 2“ nime all, läbisegi kõigi peakauplusele alluvate raamatukaupluste omadega.

1949. aastal toimunud polügraafiatööstuse, kirjastuste ja raamatukaubanduse reorganiseerimise tulemusena likvideeriti ka Eesti NSV Riiklik Kirjastuskeskus ja asutati Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Polügraafiatööstuse, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Valitsus, mis allus NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuvalle Polügraafiatööstuse, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Peavalitsusele (Lauer jt, 1951: 10). Selle koosseisus omakorda moodustati Eesti Vabariikliku Raamatukaubanduse Kontor (alates 1963. aastast nimega Vabariiklik Raamatukaubastu), millele allusid raamatukauplused, sealhulgas raamatuantikvariaadid (Eesti NSV kultuuriasutuste ..., 1985: 95-95, Möldre, 2005 kaudu; Rink, 2015a).

Arhiividokumentidest nähtub, et inventuuri tehti kaupluses regulaarsusega kord kvartalis. Kuid kas on põhjuseks puudulikud arhiividokumendid või oli tegemist lihtsalt paari kehva aastaga, aga rikkumisi kajastavaid käskkirju leidis arhiivis vaid neli – aastatest 1959-1963 (Käskkirjad 1K-99K, EAA.V-33.1k.83, 1959: 9; Käskkirjad 1K-111K, EAA.V-33.1k.84, 1960: 6; Käskkirjad 1K-114K, EAA.V-33.1k.85, 1961: 63; Ülema käskkirjad, ERA.R-1998.1.228, 1963: 15). Esimese kolme rikkumise ajal oli peakaupluse juhatajaks Ants Lõhmus, kelle 1962. aastal vahetas välja Brigita Rink ning antikvariaadi juhatajaks Tiiu Reim (Hanneste) (Käskkirjad 1K-104K, EAA.V-33.1k.86, 1962: 91; Rink, 2015a). Karistada sai 1959. aastal rikkumiste eest varaliselt vastutav isik II järgu müüja Liina Kuusk (Laansalu), kellelt peeti 100-protsendiliselt kinni IV kvartali preemia (Käskkirjad 1K-99K, EAA.V-33.1k.83, 1959: 9). Samal aastal lahkub Liina Kuusk omal soovil töölt ning tema kohale viiakse üle III järgu müüja Heili Marmor (Samas, 11). Samal aastal asub III järgu müüja ametikohale tööle hilisem kaupluse juhataja Mare Savo (Jõgi) (Samas, 98). Järgmisel aastal aset leidnud rikkumiste eest vastutab juba III järgu müüja Heili Marmor, kes saab karistuseks noomituse (Käskkirjad 1K-111K, EAA.V-33.1k.84, 1960: 6). 1961. aastal saavad rikkumiste eest noomituse kaupluse juhtaja Tiiu Reim ja märkuse Mare Savo, kes ajutiselt juhataja kohustusi täidab (Käskkirjad 1K-114K, EAA.V-33.1k.85, 1961: 63). 1963. aastal saab noomituse kaupluse juhataja Mare Savo (Ülema käskkirjad, ERA.R-1998.1.228, 1963: 15).

Rikkumiste näol oli tegemist nii arvele võtmata või puudlikult vormistatud raamatutega, asutuste templitega müüki võetud raamatutega, keelatud kirjandusega kui ka lubamatu tehinguga Elva Rajoonidevahelise Koduloomuuseumiga (Käskkirjad 1K-99K, EAA.V-33.1k.83, 1959: 9; Käskkirjad 1K-111K, EAA.V-33.1k.84, 1960: 6; Käskkirjad 1K-114K, EAA.V-33.1k.85, 1961: 63; Ülema käskkirjad, ERA.R-1998.1.228, 1963: 15).

Kuna antikvariaat oli ainus ametlik kauplus, kus vanaraamatuga kaubelda, siis oli see äärmiselt populaarne ja sagedasti külastatav. Nii uurimistöö raames intervjueeritud inimesed kui vanad ajaleheartiklid kinnitavad, et sageli oli antikvariaadis lausa järjekord (Kask, 2015; Liivaku, 1975; Lukk, 2015; Metsar, 1959).

Pakuti ka terveid isiklikke raamatukogusid, mis tavaliselt päranduseks saadud (Lukk, 2015). Neil puhkudel soovitati kliendil teha pigem nimekiri ja see kauplusesse tuua, sest kõiki raamatuid vastu ei võetud (Lukk, 2015; Vainokivi, 1972). Suuremaid eraraamatukogusid käidi ostmas ka kodudes (Vainokivi, 1972) või suleti selleks päevaks kauplus, et raamatud vastu jõuaks võtta (Lukk, 2015).

Antikvariaadi põhiülesandeks oligi kasutatud raamatute vahendamine, eeskätt aga vanaraamatuga kauplemine. Kauplus oli omamoodi monopol, kuna oli Tartus ainus. Kui 1960ndate keskpaigast hakkasid ka tavaraamatupoed kasutatud raamatuga kauplema (Möldre, 2005: 214), siis vanaraamatu osas olid ainsateks konkurentideks vaid põrandaalused raamatumüüjad. Et need antikvariaadile just meelt mööda polnud, nähtub nii vanadest ajaleheartiklitest, kus antikvariaadi juhataja ajalehte Edasi noomib, kuna see eraisikute raamatuostu kuulutusi avaldab, kui ka uurimistöö käigus intervjueeritud inimeste mälestustest, kus antikvariaadi töötaja põrandaalusesse raamatukaupmehesse halvaks panuga suhtus, kuna too oli inimestelt raamatuid väga odavalt ostnud (Kall, 1972; Leib, 2015). Selge on see, et põrandaalused müügikohad pakkusid antikvariaadile konkurentsi, kuid samas olid need mingis mõttes ka partnerid, kuna raamat liikus suhteliselt kindlas alas, kuhu mõlemad kuulusid.

Suureks probleemiks tervel nõukogude perioodil olid kehvad olmetingimused kaupluses. Läbi aastakümnete kordub ajaleheartiklites üks ja sama – ruumid on kehvad ja väikesed ning kõik laguneb (Drikk, 1982; Hanson, 1987; Kall, 1972; Metsar, 1959; Pruuli, 1987). Bibliofiil Kalju Leiva kaudu on olnud võimalik kuulda ka kunagise antikvariaadi töötaja Liina Kuuse sõnu, kes alustas 21. juuni tänaval koos Jaan Raudsepaga ning jätkas Riimäel ja kes kaupluse kohavalikuga sugugi rahul polnud. Kui varem asus kauplus täpselt linna südames ja inimeste liikumistrajektoril, siis uues kohas Riimäel jäävat see täpselt kahe bussipeatuse vahele, nii et inimesed sellest mööda sõidavad (Leib, 2015). Võimalik, et see alguses ka nii oli, kuid nagu juba eelpool korduvalt viidatud, oli antikvariaadis pidevalt järjekord ning külastatavuse üle nuriseda ei saanud (Kask, 2015; Lukk, 2015; Metsar, 1959).

Ent kaupluse ruumid olid tõesti askeetlikud. Vaid üks väike 9 m² tagaruum ja 30 m² müügiruum, kuhu pidid ära mahtuma 5000 trükist ja neli töötajat, lisaks kliendid (Pruuli, 1987).

Ruumide kehv olukord kimbutas pea kõiki raamatukauplusi üle Eesti, kuid eriti kehvast seisust olid Tartu kauplused, mis töötasid oma võimete piiril (Möldre, 2005: 212).

60ndate lõpus 70ndate alguses tehti küll antikvariaadis remont ja vahetati välja mööbel, kuid ruumikitsikust see ei lahendanud (Rink, 2015a). 1987. aastal lõhkes hoone keldris veetorustik ning kauplus hakkas vajuma, nii et ohutustehnika eeskirjadele mitte vastamise tõttu lausa kaupluse võimalikust sulgemisest räägiti (Pruuli, 1987). Ometi seda ei tehtud, kuna vaja oli täita plaan ja polnud anda ka asendusrume (Samas, 1987). Siiski anti korduvalt lootust, et antikvariaat saab uued ruumid, kuid lootuseks see jäigi. „Ülikooli“ raamatukauplust plaaniti juba 70ndail ümber ehitada ning selleks olid arhitekt Tiirmaal teinud suured plaanid, kuid kahjuks

reaalselt selleni kunagi ei jõutud. 80ndail planeeriti Tartusse ka kaht uut raamatukauplust – üks Annelinna ja teine kesklinna. Viimasesse oleks kolitud ka „Ülikooli“ raamatukauplus. Sellal jooksis läbi ka idee anda peale „Ülikooli“ raamatukaupluse ümberehitust need ruumid antikvariaadile (Drikkit, 1982). Kuid need plaanid lõi segi „Ülikooli“ kaupluse tulekahju, mis ruumid hävitas.

3.3. „Must turg“

Kuna Tartus oli vaid üks antikvariaat ja seegi allus rangetele reeglitele ja kontrollile, kuid raamatuhuvilisi oli palju, siis on loogiline, et tegutses ka nn „must turg“. Antud mõiste ei tähenda automaatselt ainult võimude poolt keelatud kirjanduse vahendamise kohta, vaid põrandaalust raamatukaubandust üldse. Tõsi küll, keelatud kirjanduse nimestikus olevad raamatud olid eriliselt hinnas ja mustal turul selgelt kättesaadavamad kui antikvariaadis. Kuna ametlikke kanaleid pidi need liikuda ei saanud, siis oli terves riigis tekkinud omamoodi põrandaalne võrgustik, kes „mustalt“ raamatutega tegeles (Kask, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015; Sikk, 2015). Tegemist ei olnud ainult raamatumüüjatega, vaid raamatuhuvilistega üldiselt, kes omavahel raamatuid ostsid-müüsid-vahetasid. Kuid oli ka neid, kes sellega sõna otseses mõttes raha teenisid (Kask, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015). Põrandaaluses äris liikus muidu üldiselt kättesaamatuid trükiseid, kuid ilma tutvusteta olid need sealgi kättesaamatud (Kask, 2015). Siiski toimis see nn võrgustik sedavõrd efektiivselt, et tõelised raamatuhuvilised läbi tuttavate tuttavate ikka kuidagi müüjateni jõudsid. Ka oldi üldiselt kokkuhoidvad ning üksteise äraandmist esines pigem harva, kuid siiski (Kask, 2015; Matjus, 2015).

Peale ametlike ja põrandaaluste antikvariaatide liikus kasutatud ja vanaraamatut ka laatadel ja täikadel, kust sageli võis saada nii keelatud kui muidu haruldast kirjandust, kuid pigemini jäävad need sündmused nõukogude aja esimesse poolde (Paatsi, 2015; Palamets, 2015; Pertmann, 2015; Puksoo, 1973). Mingil ajal, mida kahjuks pole õnnestunud täpselt tuvastada, kuna igasugused ametlikud dokumendid puuduvad, olevat laatadel ja täikadel raamatutega kauplemine ära keelatud ja see olla kestnud üsna pikka aega (Elbe, 2016; Leib, 2016). Peale sõda kuni Kaarsilla valmimiseni toimusid laadad Turuhoone ja Kaarsilla vahelisel alal (Palamets, 2015), aga ka Peetriturul Mäe tänavas (Paatsi, 2015; Pertmann, 2015). Kuid kuna ka seal käis kontrolle, siis olid samuti vajalikud tutvused ja igaüks neid osta ei saanud (Palamets, 2015).

3.3.1. Vennad Elbed

Kõige tuntumateks põrandaalusteks Tartu raamatukaupmeesteks nõukogude ajal olid kahtlemata vennad Elbed – Artur ja Aleksander. Kokku oli neid üldse kuus venda: Artur, Aleksander, Arnold, Rudolf, Richard ja Ants, kellest kõik peale Antsu raamatukaubandusega tegelesid (Elbe, 2016). Veidi kummalisel kombel töötas viimane hoopis vastupidisel alal, nimelt Tartu Glavliti juhatajana, ja oli veendunud kommunist (Samas). Tema oli vendadest ainus, kes oma saksapärase perekonnanime eestipäraselt Helbeks muutis (Samas). Kas ta tõepoolest päris juhataja oli, nagu väidab tema vennapoeg Heldur Elbe, pole faktiliselt kinnitatud, kuid tema tööks olevat olnud kogu ilmuva kirjanduse, sh ajalehe Edasi, läbivaatamine ja sellele ilmumiskohta andmine, lüües peale templi „Lubatud trükkida“, mis vastab tsensori tööülesannetele (Elbe, 2016). Kuid uurimistöös intervjuueeritud tsensori ametit pidanud isiku sõnul võisid templi löömise õiguse saada ka lihtsalt Glavliti töötajad, kes teatava kvalifikatsiooni läbi tegid (X, 2015). Ants Helbega koos on Postimehes töötanud näiteks Ülo Matjus sen, kes teda just tsensorina mäletab (Matjus, 2015). Veidi naljakam seik on see, et hiljem, kui Antsu enda vennapoeg Heldur Elbe kultuurihoones töötas ja reklaame või kutseid trükkima pidi, siis käis ta oma onu juures neid kinnitamas (Elbe, 2016). Kahjuks on tänaseks kõik kuus venda ammu surnud, aga kummalisel kombel on järeltulijaid vaid Arturil (Elbe, 2016). Seega ei lähe vähemalt Elbe nimi kaduma. Kuid on ütlematagi selge, et terve Elbede pere vääraks omaette uurimistööd. Uurimistöö lisades nr 17-19 on mõned fotod Aleksander Elbest, mis õnnestus saada bibliofiilide Kalev Siku ja Mart Orava käest (Lisa 17-19; Orav, 2016; Sikk, 2016ab).

Kõigil vendadel peale Antsu olid Eesti Vabariigi esimesel perioodil erakauplused, kuid kõige aktiivsemad raamatukaupmehed olid Aleksander ja Artur Elbe, kuna nemad olid vendadest ainsad, kes nõukogude ajal edasi tegutsesid (Elbe, 2016). Samuti olla raamatukaupmees olnud meeste isa Eduard Elbe (Elbe, 2016; Leib, 2015). Kahjuks pole tema kohta rohkem informatsiooni õnnestunud leida. Küll aga õnnestus leida infot tema poegade kohta.

Arhiividokumendid ja muud ajalooallikad on üsna lünklikud, et saada detailset pilti kõigi vendade täpsest tegevusulatuselt ja osalusest üksteise ja iseendi ärides, kuid on selge, et teataval määral tegutsesid nad koos. See ilmneb nii Eesti NSV Teatajatest kui Rahvusarhiivi Kaubandus-Tööstuskoja ja allasutuste fondist ERA.891 leitud määrustest ja dokumentidest, kus meeste nimed vaheldumisi üksteise äride omanikena esinevad.

Nii võime näiteks leida 1940. aasta Eesti NSV Teatajast nr 70 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruse natsionaliseerimisele minevate raamatukaupluste ja antikvariaatide kohta, kus on ära toodud Richard Elbe ja Adalbert Toomi kauplused nimega „Vaht“ Tallinnas ja Valgas, mida nad kahasse omasid (ENSV Rahvakomissaride ..., 1940). Samas nimekirjas on aga Tartus natsionaliseeritavate kaupluste hulgas samuti „Vaht“, kuid omanikuks Adalbert Toom üksi (Samas).

Merike Prossu diplomitöös „Antikvaarne raamatukaubandus Eesti Vabariigis 1919-1940“ on näiteks välja toodud faktid, et koos Adalbert Toomiga avas Tartus 1929. aastal antikvariaadi „Vaht“ hoopis A. Elbe, kes 1931. aastal Toomist lahku löi ning omaenda kaupluse Tähe tänaval avas (Pross, 1992: 14). Siinkohal tekib väike segadus, kuna A. Elbe võib tähendada nii Aleksandrit, Arturit kui Arnoldit. Suure tõenäosusega võib Arnoldi välistada, kuna ainsana tema äride kohta pole leidunud ühtki dokumenti, on vaid Arturi poja Heldur Elbe intervjuus väidetud, et Arnoldi kauplus asus Riiamäel praeguse alumise antikvariaadi ruumes, kus Vene ajal oli poliitkirjanduse kauplus (Elbe, 2016). Samas näitavad arhiividokumendid, et Adalbert Toomiga oli teataval ajal kaupluse „Vaht“ kaasomanikuks Artur Elbe, kellega nad ühise antikvariaadi vanakraamikaupluse omaniku Jaan Vahtiga ühel aadressil Kalaturu 3 asutasid (Antikvariaat Jaan Vaht, ERA.891.2.13154, 1930; Vanaraamatukauplus ..., ERA.891.2.13053, 1930). Tähe tänav 60 pidas kauplust hoopis Aleksander Elbe, kes sealt 1938. aastal edasi Raekoja 21-e (praegune Raatuse tn) kolis, mis aga natsionaliseeriti sama määrusega, millega kauplus „Vaht“ (ENSV Rahvakomissaride ..., 1940; Pruugitud ..., ERA.891.2.20261, 1938). Erinevates dokumentides ja erinevatel aegadel on kaupluse omanikeks erinevad vennad ning on tõenäoline, et osalused lihtsalt aja jooksul muutusid ning kõik dokumendid vastavad tõe. Samuti on tõenäoline, et uurimistöö käigus pole õnnestunud leida kõiki dokumente. Kõige vähem on segadust Rudolf Elbega, kes arhiivis vaid seoses Narvas asuva omanimelise antikvariaadiga välja tuleb (Kirjutusmaterjalide ..., ERA.891.2.24145, 1937).

Ei ole lõpuni selge, kas ja kuidas oli seotud ülal mainitud vanakraamikaupmees Jaan Vaht Artur Elbe ja Adalbert Toomi poolt asutatud „Vaht“ nimelise antikvariaadiga, kuid arhiivist õnnestus leida dokument, mis kajastab Jaan Vahti (vahel ka Wahti) vanakraami kaupluse loomist 11. septembril 1930. aastal ning samal dokumendil on märkusena kirjas, et aadressil Kalaturu 3 asub kaks ärilist ettevõtet – vanakraamikauplus Jaan Vaht ning Artur Elbele ja Adalbert Toomile kuuluv vanade raamatute kauplus (Antikvariaat Jaan Vaht, ERA.891.2.13154, 1930). Seega on võimalik, et samad nimed ei tähendanudki tegelikult ühist äri.

Oma uurimistöös on Merike Proso viidanud A. Elbe mälestustele, kust tema andmed pärinevad. Kuid kas need olid Aleksandri või Arturi mälestused, ei ole õnnestunud kahjuks täie kindlusega tuvastada, sest teatud kokkulangevusi tekstis on märgata nii ühe kui teisega. Aleksandrile viitab 1990ndate alguses tema poolt antud intervjuu ajalehele Liivimaa Kroonika, kus ta tunnistab, et sai raamatuid enda antikvariaadi jaoks healt sõbralt Jaan Kärnerilt, kes kirjastuselt „Noor-Eesti“ neid „lahkeks tutvumiseks“ ja retsensioonide kirjutamiseks sai (Väljaots, n.d). Täpselt sama olukorda kirjeldab oma töös vastavalt A. Elbe mälestustele ka Proso, kuigi mitte mina-vormis, nagu viidatud ajaleheartiklis Aleksander tegi, vaid mainib lihtsalt, et Jaan Kärner müüs nõnda oma raamatuid antikvariaatidele (Proso, 1992). Seega võib oletada, et tegemist on pigem Arturi mälestustega, kuna sellisel juhul klapi ka „Vaht“ antikvariaadi kaupluse avamine A. Toomiga (Antikvariaat „Vaht“ ..., ERA.891.2.30191, 1940). Ei klapi vaid väide Tähe tänaval antikvariaadi avamisest, kuna teadaolevalt oli seal kauplus Aleksandril (Pruugitud ..., ERA.891.2.20261, 1935).

Vahemärkusena väärib meeldetuletust tõik, et antikvariaadi „Vaht“ kogud ostis hiljem ära Richard Antik, kes isikliku antikvariaadi avas ning kelle kauplusest omakorda kasvas välja nõukogude aja ainus Tartu raamatuantikvariaat (Aun, 1986). Samuti oli „Vaht“ antikvariaadi Tallinna filiaal sealse nõukogudeaegse antikvariaadi üheks alusosaks (Direktori käskkirjad, ERA.R-1998.1.1, 1944: 2). Seega on vennad Elbed otseselt seotud ainsate nõukogudeaegsete Eesti antikvariaatidega peale Viljandi antikvariaadi, mis avati alles 1976. aastal (Ammas, 2008; Kiiler, 2001; Kivi, 1992).

Ka siinkirjutaja üritas Proso viidatud mälestustega tutvuda, kuid kahjuks ei suutnud Vallo Raun, kes on märgitud Proso töös mälestuste valdajaks, neid üles leida. Samuti ei õnnestunud leida Merike Prossot, ning seega jääb antud küsimus lõpuni selgusetuks. Sellest hoolimata pole põhjust kahelda Merike Proso töös kasutatavas infos. Et vennad Elbed enne okupatsioone antikvariaati(e) omasid, on selgelt tõendatud nii neid tundnud inimeste kui ka natsionaliseerimise määruse kaudu.

Veel on huvitav seik, et üks vendadest andis ühes Adalbert Toomiga 1929. aastal välja raamatu „Päata laip Niagara voogudes ehk õudne karjatus sünges öös“, milles tiitellehel kirjas: „Ad. Toome ja A. Elbe kirjastus, Kalaturu tän. 3“ (Lisa 16; Päata ..., 1929). Viimati mainitud aadress Kalaturu tänaval klapi ka M. Proso töös välja toodud antikvariaadi „Vaht“ aadressiga (Proso, 1992: 15). Viidatud A. Toome ja A. Elbe välja antud raamat on aga tõeline rariteet, mille uurimistöö autor sai enda kätte laenuks bibliofiil Kalev Sikult, kes on teadaolevalt ainus eraisik, kel see trüki olemas. Siiski, olles tutvunud kõigi kättesaadavate arhiividokumentidega vendade

Elbede ja nende antikvariaatide kohta, on tõenäolisem, et antud juhul on tegu Artur Elbega. Raamatu pilt on toodud uurimistöö lisana (Lisa 16). Küll aga on ka Aleksander Elbe vähemalt ühe raamatu välja andnud, mis oma rariteetsuselt eelnevale alla ei jää. Selleks on 1936. aastal ilmunud venekeelne aabits „Начальная азбука для начинающих учиться русскому языку“. Selle puhul on ESTERi kirjes selgelt kirjastajana toodud - Эльбе, Алекс. Tartus.

Tuginedes Vallo Raunalt saadud mälestustele, nendib Proso oma töös, et 1929. aastal alanud majanduskriis ei võimaldanud A. Elbel oma kauplusega toime tulla ja ta alustas juba sel ajal ka väljaspool antikvariaati raamatute müümisega, viies venekeelseid raamatuid ja kooliõpikuid Petserisse, kus tal hästi hakkas minema (Proso, 1992: 14). Samuti hakkas ta ettevõtliku mehena käima Tallinna vahet, kus vanakraamiturul pruugitud raamatuid ostis ja müüs (Samas). Nii algaski tema nõ kodune raamatukaubandus juba enne okupatsioone ning jätkus terve elu vältel – olgu see siis Artur või Aleksander.

Nõukogude ajal müüsid nii Artur kui Aleksander raamatuid peamiselt oma kodus ning ainult tuttavatele, kuid see ring oli võrdlemisi suur, kuna läbi olemasolevate lisandusid aina uued (Kask, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015). Kusjuures nad tegutsesid eraldi. Neil olid erinevad allikad, kust nad raamatuid ostsid ja ka kauplemisstiil oli neil veidi erinev (Kask, 2015; Matjus, 2015).

Aleksander Elbe elas Kalevi tänaval ühe koridori peal oma isa Eduardiga ning tema korter olevat olnud justkui raamatute ladu – toast tuppa viinud rajad raamatuvirnade vahel ja toa keskel suur raamatutest püramiid (Elbe, 2016; Kask, 2015; Leib, 2015, 2016; Matjus, 2015; Sikk, 2015). Tema käis raamatuid toomas Viljandis, kus toimusid filatelistide kokkutulekud, milles osalesid ka bibliofiilid, ent ka eraisikud tõid raamatuid (Väljaots, n.d). Väga palju vahetusi toimuski neil kokkutulekuil (Kask, 2015). Hiljem ka loodud Raamatuühingus, mida Tallinnas juhtis Vallo Raun, Tartus Kalev Sikk ja Võrus tema vend Heino Sikk (Kask, 2015; Sikk, 2015). Et Raamatuühinguis keelatud kirjandust liigub, oli teada ka KGBle, kes mitmeisse neist enda agendid sokutas (Pertmann, 2015; Sikk, 2015). Kuid teadaolevalt midagi märkimisväärset nende tõttu ei juhtunud. Üldjuhul saadi raskusteta aru, kui inimene siiras raamatuhuviline polnud ja osati ettevaatlikult käituda.

Artur Elbe elas pikka aega Koidu ning seejärel Jaama tänaval ja käis igal neljapäeval Tallinnas raamatuid toomas. Seal olid tal oma kindlad kontaktid, muuhulgas Tallinna antikvariaat, kust ta neid ostis (Kask, 2015). Kuna ta oli adventist, siis pidas ta piibellikku hingamispäeva, mis kestab reede õhtu päikeseloojangust laupäeva õhtu päikeseloojanguni ning sel ajal on töö- ja muu

argitegevus keelatud (Elbe, 2016; Kask, 2016). See aga tähendas, et peale Tallinnast tulekut jäi tal vaid üks päev enne hingamispäeva oma raamatute müümiseks. Tartus aga ootas oma kindel klientuur, kes omavahelise konkurentsi tõttu, et paremad palad enne teisi kätte saada, Arturil raudteejaamas vastas hakkas käima (Kask, 2015). Asi läks lausa selleni, et osa kliente talle varasema rongiga Jõgevale vastu hakkas sõitma, et juba seal tehingud ära teha ja nii saagilt koor riisuda (Kask, 2015).

Mõlemad vennad kasutasid ka antikvariaadi teenuseid (Elbe, 2016; Lukk, 2015). Mis Tallinnas käigust üle jäi, selle viis Artur antikvariaati müüki (Kask, 2015).

On märkimisväärne, et pole teada peaaegu ühtki korda, mil vendadel Elbedel oleks nõukogude ajal julgeolekujõududega probleeme tekkinud. Ja siiski liikus seal ka keelatud kirjandust (Kask, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015). Tekkinud küsimust võib selgitada väike infokild bibliofiil Jaak Kaselt (2015), kelle sõnul oli Arturi tütar partei rajoonikomitee sekretär ning kes tõenäoliselt hoidis isa suurematesse probleemidesse sattumast (Kask, 2015). Kuid see on vaid oletus, mida näiteks ei usu Arturi praegu elus olev poeg Heldur Elbe (83), kes märgib, et läbiotsimised ja keelatud kirjanduse otsimine olid eriti aktuaalsed sõjajärgseil aastail, kuid peale Stalini surma sellele nii palju enam tähelepanu ei pööratud (Elbe, 2016).

Aga ka Aleksandrit olevat kimbutatud vaid okupatsiooni algusaegadel ja hiljem enam mitte. Toona olevat temalt palju raamatuid konfiskeeritud (Elbe, 2016). Samuti ütleb enamik intervjuueeritavaid, et raamatuarmastajad ongi ühtehoidvad ja usaldusväärsed, nõnda et üksteise mahamüümist ette ei tulnud (Matjus, 2015; Pertmann, 2015). Sellegipoolest on täiesti loogiline oletus, et teatav turvalisus võis tuleneda meeste venna Ants Helbe tähtsast kohast Glavlitis, kuid taas ei saa sellest teha põhjanevaid järeldusi. Intervjuust Artur Elbe poja Helduriga saame teada, et Aleksander oma väikevenna töövalikut sugugi ei sallinud, kuid ometi läks ta just tema juurde varjule, kui venelased riiki tulid, sest kartis, et peab hakkama vastust andma Saksa sõjaväes teenimise eest (Elbe, 2016).

Et sellistel suurtel eraantikvariaatidel nii vabalt tegutseda lasti, näitab ka seda, et keelatud kirjanduse liikumine võimude jaoks siiski niivõrd suur probleem polnud. Selge on see, et aastakümneti oli kontroll erinev ja tulenevalt intervjuueeritavate vanusest on käesoleva uurimistöö põhirõhk pigem nõukogude aja teisel poolel, kus on märgata leebemat suhtumist ülal kirjeldatud rikkumistesse.

4. TARTU RAAMATUANTIKVARIAADI BIBLIOFIILSE TRÜKI- SEGA SEONDUVAT TEGEVUST MÕJUTANUD TEGURID

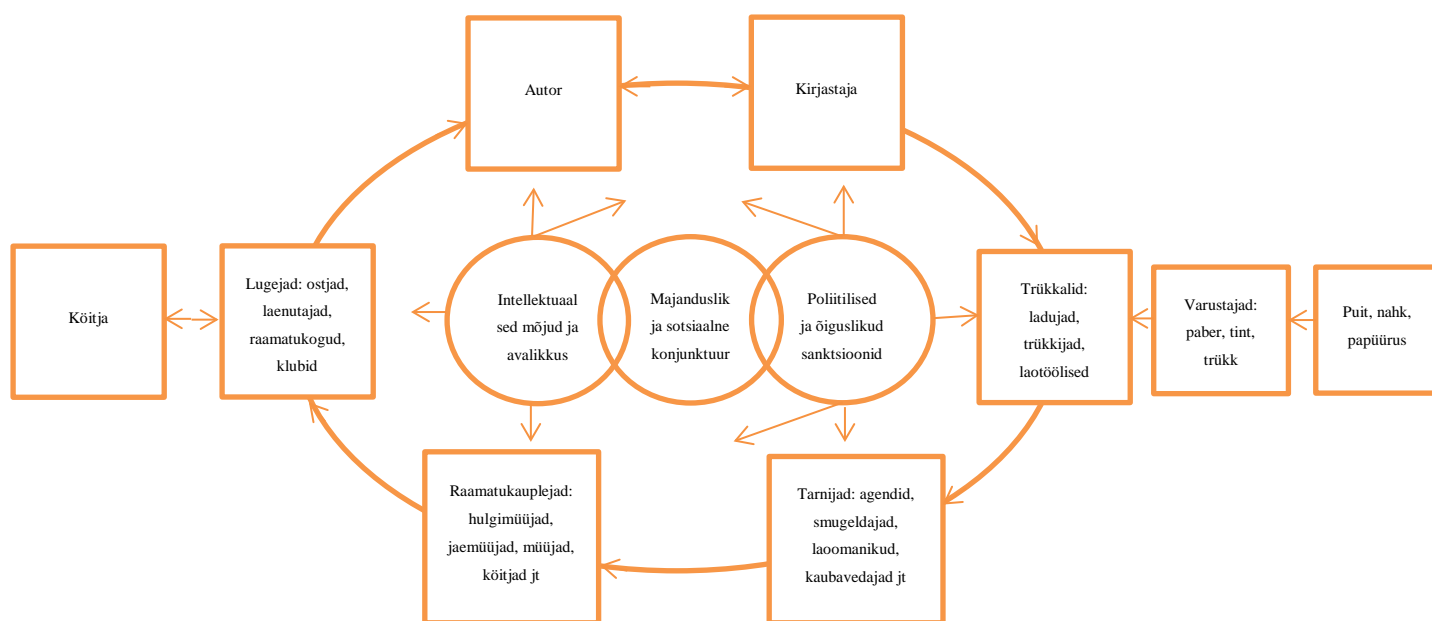
4.1. Darntoni kommunikatsiooni skeem

Robert Darnton on üks tänapäeva väljapaistvamaid raamatuajaloolasi, kes on oma uurimistööde käigus koostanud raamatuturu kommunikatsiooni skeemi. Esimest korda avaldas ta selle 1982. aastal ning viimati 2007. aastal. Tema kommunikatsiooni skeem sai alguse Šveitsi kirjastusettevõttes Société typographique de Neuchâtel, kus ta uurimistöö käigus avastas erinevate raamatu loomise ja leviku juures osalevate osapoolte seosed ja tähtsuse (Darnton, 2007 jj). Ta avastas, et kõik on omavahel seotud ning kui soovida saada tervet pilti raamatust, tuleb vaadelda kõiki komponente, alates paberi tegemisest kuni poliitilise korraneni. Darnton lõi oma skeemi küll uurides 18. sajandi raamatut, kuid selle põhimõte on universaalne ning seda saab kasutada ka tänapäeva mudelina.

Ta toob oma skeemis (Joonis 1.) välja üldise raamaturingluse, kus põhikomponentideks on autor, kirjastajad, trükikojad, laod, levitajad, agendid, kaubavedajad, raamatumüüjad, hulgimüüjad, jaemüüjad, rändkaubitsejad ning lõpuks ka lugejad, raamatukogud, ostjad, klubid. Ringi alguseks on reeglina autor, kelle teos mööda skeemis kujutatud ringi liikuma hakkab, kuid selleks võib olla ka kirjastaja, kes autorilt teose tellib ning seeläbi algatajaks saab. See on loogiline jätkumine, kuid ei kajasta siiski põhjusi ja asjaolusid, miks mingi trükis luuakse ja millised on selle levikuteed ja -võimalused.

Darnton (2007) toob lisaks põhiringile välja veel teisigi raamatu sünni ja levikut mõjutavaid komponente:

- Poliitilised ja õiguslikud sanktsioonid – riigikord, valitsev võim, seadused, tsensuur
- Majanduslik ja sotsiaalne konjunktuur – erinev majanduslik ja sotsiaalne positsioon
- Intellektuaalsed mõjud ja avalikkus – lugejaskonna intellektuaalne tase, reklaam

Joonis 1. Darntoni kommunikatsiooni skeem (Darnton, 2007)

Käesoleva uurimistöö kontekstis arvestatakse poliitilisteks ja õiguslikeks sanktsioonideks nõukogude võimu ja ideoloogiat oma tsensuuriga, mis selgelt piirasid trükiste loomet ja levikut.

Majanduslikust ja sotsiaalsest konjunktuurist saab uurimistöö pinnalt tuua paralleeli Tallinna ja Tartuga, kus vanaraamatu hinnad nõnda erinesid, et nende vahendamine linnade vahel teatud isikutele tuluallikaks sai (Elbe, 2016; Kask, 2015; Leib, 2016; Lukk, 2015; Matjus, 2015). Ka erinesid linnad klientuuri poolest, nii et Tartu tudengilinnana õppekirjanduse eest kallimat hinda sai küsida (Kall, 1972).

Kui võrrelda tiraaže, siis oli nõukogudeaegne raamatukaubandus justkui paremas seisus kui praegu, kuna tiraažid olid võrreldamatult suuremad praegustega, kuid sellest hoolimata oli sageli heade raamatute põud ning kõik inimesed neid ei saanud. Sellest tulenevalt olid raamatud, nagu iga teinegi defitsiitne kaubaartikkel teatavas mõttes nagu valuutaks, mille vastu mingeid muid tarbeid sai vahetada (Rink, 2015a). Selle tõttu olid aga osad inimesed teiste suhtes kehvemas olukorras. Kuid selline ühtesid soosiv ja teisi kõrvale jättev suhtumine oligi nõukogude perioodil valitsev, olgugi, et ideoloogiliselt oleks see pidanud just vastupidi olema. Tuginedes uurimistöö raames tehtud intervjuudele, tuleb tõdeda, et ka antikvariaadid toimisid sarnaselt (Leib, 2015; Lukk, 2015; Matjus, 2015; Rink, 2015ab).

Palju on räägitud nõukogudeaegsest raamatuostu moest, mis tähendas sisuliselt seda, et raamatuid osteti kui mööblieseimeid, et sisustada tuba ning omada teatavat staatust, mis annab tunnistust vastavast sotsiaalsest konjunktuurist.

Nagu skeemilt näha, mängivad intellektuaalsed mõjud ja avalikkus rolli teose loomisel, kuid ka selle turustamisel. Teos luuakse reeglina teatud nõudmiste olemasolul. Need tulenevad aga suuresti rahva/tellija/lugeja intellektuaalsest tasemest. Teose müügiolu on omakorda selle reklaamist ja sellele osutatud tähelepanust, milles suurt rolli mängivad taas intellektuaalsed mõjud. Antud töös asetuvad need tegurid bibliofiilse trükise kollektsioneerimise konteksti, kus bibliofiilid on oma ala eksperdid.

Selge on see, et rääkides bibliofiilsest trükisest ja antikvariaatidest, ei saa me rääkida mingist otsesest ja selgest mõjust autoritele ja kirjastustele, kuna üldjuhul oli tegemist juba ammu trükitud teostega ja surnud autoritega, küll aga kujundasid just bibliofiilid oma nõudluse ja huvidena vanaraamatu turgu, omades seetõttu otsest mõju antikvariaatide tööle.

Kuid kõigest lähemalt alljärgnevais alapeatükkides, millest selgelt mahukaim on poliitiliste ja õiguslike sanktsioonide osa, kuna nõukogude ajal rajanes kõigi valdkondade tegevus eeskätt nendel teguritel ning on seega olulisim.

4.2. Poliitilised ja õiguslikud sanktsioonid

Darntoni jooniselt on näha kuidas poliitilised ja õiguslikud sanktsioonid mõjutavad otseselt nii trükitoodete ellukutsumist, kui hiljem nende levitamist/turustamist. Millegi loomine käiski valitseva ideoloogiaga käsikäes ning seadused reguleerisid trükiste hilisemat (ka varem ilmunud) liikumist turul. See viimane sobitubki kõige paremini käesolevasse teemasse ning on oma iseloomult antud kontekstis kõige olulisem ja mahukam vanaraamatuturgu mõjutav tegur.

Alljärgnevais alapeatükkides tuleb juttu tsensuurist, mis oli oluline tööriist valitseva riigikorra käes ja antikvariaadi õiguslikest kitsendustest. Võib öelda, et nõukogude ajal olid poliitilised ja õiguslikud sanktsioonid üsnagi sünonüümse tähendusega.

Tsensuur ja vastavad reeglid võisid otsustada muidu eduka autori tuleviku üle, kui too ideoloogiliselt mittesobivalt end väljendas. Heal järjel olev kirjanik võidi üleöö ära keelata, sest seadused sätestasid keelatu ja lubatu. Seeläbi kujundas tsensuur ja seda kehtestav riigiparaat terve rahva maailmapilti.

Nõukogude võim kehtestas kohe peale okupatsiooni algust range kontrolli trükitööstuse ja raamatukaubanduse üle, natsionaliseerides kõik trükikojad ja raamatukauplused ning allutades need Riiklikule Kirjastuskeskusele (Riikliku Kirjastuskeskuse seadlus, 1940). Kirjastuskeskuse ülesandeks oli:

- 1) „kirjastustegevuse üldine juhtimine, suunamine ja kirjastusliku programmi teostamine;
- 2) kõikide ilmuvate teoste käsikirjade kontrollimine ja avaldamislubade andmine;
- 3) tööde jaotamine kirjastuste vahel;
- 4) kirjastuste tegevuse kontrollimine;
- 5) raamatuturu üldine kontrollimine ja müügitingimuste määramine;
- 6) kontrolli teostamine raamatukaupluste tegevuse üle;
- 7) sidemete loomine eesti kirjanduse tõlkimiseks vene keelde ja teistesse keeltesse;
- 8) teistest keeltest eesti keelde tõlgitavate teoste valiku tegemine ja samuti eesti keelest teistesse keeltesse tõlgitavate teoste valimine ning nende tõlkimise organiseerimine;“ (Riikliku Kirjastuskeskuse seadlus, 1940).

Seega ei tulnud kõne allagi, et mõni autor oma initsiatiivist midagi avaldada võiks või saaks. Ka erakirjastusi polnud enam ning kõik trükitav käis läbi tsensuuri, kes otsustas, mis läheb läbi, mis mitte. Sellest oli eelnevalt juttu seoses Ants Helbega.

4.2.1. Tsensuur

Tsensuuri juures tuleb eristada kahte meetodit – eeltsensuur ja järeltsensuur, millest esimesel juhul vaatab tsensor läbi käsikirja, teisel jälgib ilmuvat trükiproduksiooni (Matjus, 2015; Veskimägi, 1996: 9).

Eesti Vabariigi esimesel perioodil (1918-1940) ametlikult tsensuuri ei olnud. Põhiseaduse §13 sätestas: „Eestis on vabadus omi mõtteid avaldada sõnas, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks. Tsensuuri Eestis ei ole“ (Põhiseadus, 1920). Sama on öeldud järgmisteski põhiseadustes (Põhiseadus, 1933, 1938, 1992).

Ent oli erandeid, nagu nt kaitseseisukord, mil võis kehtida eeltsensuur; nt ajakirjanduse üle 11. augustist 1933 kuni 20. oktoobrini 1933 (Veskimägi, 1996: 15).

Samuti oli Eesti Vabariigis järeletsensuur (Matjus, 2015; Veskimägi, 1996: 15). 1923. aasta trükiseaduse kohaselt võis trükitooteid konfiskeerida vaid kohtuotsuse põhjal (Veskimägi, 1996: 15). Trükis võis ilmuda kõik, kuid igast trükisest läks sündeksemplar politseile, kes selle läbi vaatas ja selle teatud teemade esinemisel kuni kohtuotsuseni aresti alla võis panna (Matjus, 2015; Veskimägi, 1996: 15). Nii keelati ära näiteks ajakirjad Tänapäev ja Päiksetar, mis olid kas Pätsi pilavad või lihtsalt ebamoraalsed (Kask, 2015; Rink, 2015b; Sikk, 2015). Tänapäeva puhul oli tegemist ka Tallinnaga opositsioonis oleva Tartu vastasrinde häälekandjaga, mis avaldas valitsuse aadressil kriitilisi kirjutisi (Erelt, 2006). 1936. aasta oktoobris käskis siseminister Kaarel Eenpalu panna ajakirja ilmumine seisma kuni kaitseseisukord kestab ja kahjulik number konfiskeerida, kuid ta jäi hiljaks – ajakiri oli jõudnud juba müüki ning konfiskeerida õnnestus vaid 716 eksemplari 2500st (Erelt, 2006). 1938. aastal kehtestatud uus trükiseadus andis sisekaitseülemale õiguse trükiseid konfiskeerida ja perioodikaväljaandeid sulgeda (Eller jt, 1996). Samal aastal kehtestati ajakirjale taas keeld ning seekord püsiv, kuid väljaandjad olid nutikad ja andsid keelu ajal ajakirja välja lihtsalt natuke muudetud nimedega, nagu Künnipäev, Jüripäev, Jaanipäev ja 7me magaja päev (Erelt, 2006; Kask, 2015; Rink, 2015b).

Nõukogude ajal kehtisid aga mõlemad tsensuuri meetodid ehk oli totaalne tsensuur (Veskimägi, 1996; Matjus, 2015).

Nii nagu Saksa okupatsioon, hakkas ka nõukogude võim kohe peale Eesti annekteerimist kirjastusi ja raamatukaubandust rangelt kontrollima ja tsenseerima (Veskimägi, 1996, 2000). Jätkati sealt, kus 1940ndal pooleli jääd (Veskimägi, 2000). Nõnda koostati uusi keelatud kirjanduse nimestikke ja hävitati massiliselt raamatuid. Kõige raskem aeg oli esimene kümnend peale sõda, mil koostati kõige enam keelunimekirju ja hävitati suurem osa Nõukogude okupatsiooni ajal hävitatud raamatuist (Möldre, 2005: 80). Hinnanguliselt hävitati Eestis stalinismi perioodil 20 miljonit raamatut (Lauristin ja Vihalemm, 1993, Aesma, 2005 kaudu).

1940ndate lõpus ja 1950ndate alguses sunniti raamatuid hävitama ka kõiki Tartu raamatukaupluste töötajaid, sealhulgas antikvariaadi omi (Leib, 2015; Pertmann, 2015). Sealjuures ei usaldatud paberivabrikusse terveid raamatuid saata, vaid kästi need enne katki raiuda (Leib, 2015).

Antikvariaadi üle kontrolli teostas Glavlit, kes tegi aeg-ajalt nii inventuure kui käis ka varjatult koha peal riiguleid vaatamas (Lukk, 2015; Rink, 2015b). Alates 1940. aastast koostati mitmeid kõrvaldamisele kuuluvate trükiste nimestikke, millest viimane ilmus 1966. aastal (Matjus, 2015; Raamatukogudest ja..., 1980; Veskimägi, 1996). Esimesele keelunimestikule andis allkirja Nigol

Andresen 28. augustil 1940. aastal ning see avaldati Hariduse Rahvakomissariaadi Teatajas, kuid permanentset raamatutsensuuri alustas Sisekaitse ülem Harald Haberman (Veskimägi, 1996: 88). Kõigepealt konfiskeeriti ja hävitati 26 nimetust nn „sopakirjandust“, mille hulgas ka näiteks sellised teosed nagu A. Dumas' „Krahv Monte-Christo“ ja meie omamaine „Jüri Rumm“ (Veskimägi, 1996: 89). Seejärel aga asuti juba lauskeelamisele, mis väljendus Habermani otsuses kõrvaldada müügilt ja levitamiselt kõik:

- 1) „NSVL vastane laimu- ja ässituskirjandus
- 2) Suurkodanlast kurnajate ideoloogiat ja eksploateerimist propageeriv ja õigustav kirjandus
- 3) Šovinistlik rahvuslikku viha ja vaenu õhutav kirjandus
- 4) Igasugune usuline kirjandus, mis rahva usutunnete kaudu taotleb rahvavaenulisi poliitilisi sihte“ (ERA.852.1.2607, l 1, Veskimägi, 2000: 402 kaudu).

1948. aasta märtsis ilmunud keelatud trükiste koondnimekiri, mis sisaldas alates 1940. aastast keelatud trükiste nimekirju, koosnes 2656st nimetusest (ajakirjad sealhulgas), kusjuures sellest 1515 nimetust olid keelatud alates 1945. aastast (Veskimägi, 1996: 172).

Need nimekirjad pidid olema igas antikvariaadis, lisaks saadeti kauplustesse üksikuid käskkirju mingi konkreetse trükise või autori keelamiseks (Priidel, 2010; Rink, 2015b). 1955. aastal ilmunud salajane Glavliti protokoll sätestab, et nn vananenud kirjanduse nimekirjade olemasolu ja õigeaegset jõudmist raamatukauplustesse ja -kogudesse peavad kontrollima rajoonitsensorid (ERA.R-17.3.30, l 3-5, Priidel, 2010: 200 kaudu). Kusjuures peale iga uue nimekirja saabumist oli tsensoreil kohustus kauplused üle kontrollida (Samas, Priidel, 2010: 202 kaudu).

Põhjusi keelamiseks võis olla väga erinevaid ja alati polnud selle tegelik põhjus isegi selge. Selleks võis olla näiteks autori põgenemine välismaale või nõukogude vastane sõnavõtt (Matjus, 2015; Paatsi 2015; Rink, 2015b; Veskimägi, 1996: 170). Siin võib näiteks tuua Aleksandr Solženitsõni, kes jõudis kaks korda Loomingu Raamatukogus ilmuda, kuid peale nõukogude võimu suhtes kriitiliste kirjutiste avaldamist maalt välja saadeti ja ära keelati (Matjus, 2015).

Oli juhuseid, kus eeltsensuurist läbi läinud raamat jõuti valmis trükkida, kuid seejärel terve tiraaž hävitati. Hämmastusest keelamise põhjendustel võib tuua näite Loomingu Raamatukogu 1975. aasta 1/2 numbri „Laustud sõna lagub: valik Eesti vanasõnu“ näol, kus terve tiraaž peale valmis trükkimist ja ilmumist saamist hävitada kästi. Ametlik põhjendus – teoses leidub ebatsensuurseid sõnu (Erelt, 2006; Krikman, 1994; Matjus, 2015; Ojamaa, 2003). Tegelikult põhjusena kahtlustatakse aga raamatust veerandi hõivanud seni sarjas ilmunud autorite ja teoste bibliograafilist loendit, kellest mitmed, nagu Aksjonov, Solženitsõn jt, selleks ajaks põlu alla olid

sattunud (Erelt, 2006; Krikman, 1994; Ojamaa, 2003). Terve tiraaž hävitatigi ja asendati Vsevolod Ivanovi „Niidermaadega“, kuid ilmselt viisid trükikoja töötajad siiski mõned numbrid välja, kuna osa neist on säilinud ja mustal turul neid müüdi (Erelt, 2006; Krikman, 1994; Ojamaa, 2003). Tänu hävitamisele on sellest saanud aga kõige haruldasem Loomingu Raamatukogu number, mis on selgelt bibliofiilne ja seega bibliofiilide hulgas väga otsitud raamat. Antikvariaat seda raamatut ametlikult müüa ei võinud, kuid käest kätte ja põrandaalustes müügikohtades see siiski liikus. Tehtud intervjuude põhjal võib järeldada, et ka antikvariaadis need trükised siiski mitteametlikult käest kätte liikusid, vaja oli vaid tutvusi (Kask, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015; Palamets, 2015).

Oli kasutusel ka termin „täiesti keelatud autorid“ (TKA) (Matjus, 2015; Veskimägi, 1996, 2000). See tähendas, et keelatud olid autori kõik raamatud, artiklid või ükskõik, mis muu teos, samuti tema tõlked või teda mainivad trükised (Veskimägi, 2000: 414). Esimest korda koostati taoline nimekiri 1945. aastal ühes Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee komisjonis, kus otsustati, et täiesti keelatud eesti autoriteks tuleb arvata vaid need välismaale läinud eesti kirjanikud, kellest arvati, et nad Saksa okupatsiooni ajal nõukogude vastaseid kirjutisi avaldasid (Veskimägi, 1996: 170). Nendeks olid: Karl Ast (Rumor), August Gailit, Albert Kivikas ja Pedro Krusten (Veskimägi, 2000: 414). 1951. aastal oli neid juba 140 (NSV Liidu ..., ERA.R-17.3.20, 1951: 6-7).

Praktiseeriti ka nõ osalist tsenseerimist, kus mittesoovitavad nimed raamatul mustaks värvitud olid või vastavad lehed välja rebitud (Paatsi, 2015; Priidel, 2010). Sarnase näite võib tuua „Nõukogude entsüklopeediast“, mille puhul peale Beria paljastamist saadeti raamatu tellinud inimestele kiri ettepanekuga rebida välja leheküljed L. P. Beriaga ja kleepida asemele saadetud neli lehekülge (Matjus, 2015). Raamatukogud seda ka tegid. Arhiivist õnnestus leida ka Glavliti vastavasisuline salajane käskkiri, mis kohustas kõrvaldama mitte ainult Beria raamatud ja teised trükitooted, vaid ka hävitama tema portreed (NSV Liidu Ministrite ..., ERA.R-17.3.22, 1952-1953: 26).

On täiesti arusaadav, et kõigi nimestike ja käskkirjade meelespidamine suur töö oli. Sellest ja isiklikest riskidest tulenevalt olla vahel antikvariaadis siiski ka vahelejäämisi olnud, kuigi arhiivist peale eelpool kirjeldatud 1961. aastat ühtki ametlikku rikkumist leida pole õnnestunud. Pole olnud ka võimalust seda kõige otsesemalt allikalt Mare Jõgilt küsida, kes antikvariaadis 30 aastat juhataja oli. Ainsaks vihjeks, et midagi sellist siiski juhtus, on bibliofiil Kalev Siku poolt intervjuus avaldatu (Sikk, 2015).

Kuid veel 1987. aastal, kui perestroika oli juba alanud ja paljud reeglid leevenenud, kehtisid ikka veel ideoloogilistest piirangutest lähtuvad raamatute keelunimekirjad, olgugi, et nende kaotamisest julgeti juba avalikult rääkida (Pruuli, 1987). Tõsi küll, juba järgmisel, so 1988. aastal, otsustas Eesti NSV Kultuuriministeerium tuua raamatukogude erihoiust välja kõik peale 44 konkreetse, enamjaolt Saksa okupatsiooni ajal ilmunud, raamatu (Matjus, 2015). Selle võibki lugeda keelatud kirjanduse lõpuks, kuigi formaalselt kehtisid reeglid nõukogude aja lõpuni (Matjus, 2015). Sama möönab ka tollal Tartus tsensorina töötanud X (2015), kes uurimistöö autorile antud intervjuus kinnitab, et 1986. aastaks oli enamik piiranguid juba kadunud (X, 2015).

4.2.2. Töökorrast tulenevad kitsendused

Raamatute hindamise ja vastuvõtmise põhimõtted olid kindlalt paika pandud. Kõik raamatukaubanduse alal töötavad ja otseselt antikvaarsete raamatute ostu-müügiga tegelevad isikud pidid tutvuma NSV Liidu Kultuuriministeeriumi Raamatukaubanduse Peavalitsuse poolt kehtestatud juhendiga „Bukinistlike ja antikvaarsete raamatute ja muu trükiteodangu ostu ja müügi instruksioon“ ning andma selle kohta allkirja (Antje, 1959). Mõiste „bukinistlik“ tähendab tarvitatud, kuid peale 1947. aastat ilmunud raamatut (Liivaku, 1975).

Raamatuid osteti peamiselt eraisikutelt sularaha eest, kuid rakendati ka komisjonimüüki, mis tähendas seda, et klient ei saanud raamatu eest raha kohe kätte, vaid jättis selle teatud ajaks, erinevail andmeil 15-30 päevaks, kauplusesse müüki (Lukk, 2015; Metsar, 1963; Rink, 2015a). Reeglina kasutati seda võimalust siis, kui ei saadud kauplusega kokkuleppele ja taheti suuremat hinda või ka vähemnõutavate, kuid hinnaliste raamatute puhul (Lukk, 2015; Pruuli, 1987; Rink, 2015a). Ostmisele ei kuulunud aegunud sisuga, riiklike või ühiskondlike asutuste templitega, ilma tiitelleheta ja kogu Saksa okupatsiooni ajal ilmunud kirjandus (Antje, 1959; Veskimägi, 2000). Antud kontekstis tähendab aegunud sisu nii mitte minevat kaupa kui eelpool mainitud „vananenud“ ehk keelatud kirjandust.

Reeglina võttis raamatuid vastu ja hindas antikvariaadi juhataja, kuid sama õiguse võisid piisava kogemuse omandades saada ka teised töötajad (Lukk, 2015). Raamatuid osteti 20% odavamalt müügihinnast, kuid siiski oli juhatajal üsna suur vabadus hindade määramisel (Rink, 2015a). Kuigi nii 1951. ja 1959. aasta raamatukaubanduse käsiraamatud toovad välja nõude kaasaegset raamatut mitte nominaalhinnast kallimaks hinnata, näitab hilisem praktika seda siiski (Lukk,

2015; Pruuli, 1987; Tšernov ja Tulviste, 1969). On võimalik, et vahepeal tuli mõni uus käskkiri või instruksioon, mis seda ametlikult võimaldas.

Lisaks Saksa okupatsiooni aegsetele teostele oli veel hulk muud kirjandust, mida antikvariaadid vastu võtta ei tohtinud. Nõukogude perioodi algusest saadik on korduvalt koostatud ja täiendatud keelatud raamatute nimekirju (Matjus, 2015; Raamatukogudest ja..., 1980; Veskimägi, 1996). Antikvariaadid olid kohustatud rangelt järgima kõiki eeskirju, kontrolli nende üle teostas Glavlit (Lukk, 2015; Rink, 2015a).

Antikvariaati toodud raamatud kõigepealt hinnati ning seejärel tembeldati kaupluse templiga, millel märgitud hind ja kaupluse number ning mis löödi raamatu tagakaanele või selle siseküljele (Lukk, 2015; Rink, 2015b). Kuna kauplus rakendas ka komisjonimüüki, nägid eeskirjad selle jaoks ette eraldi arvepidamist ja kaustikut (Lukk, 2015). Siinkohal tekib väike ebakõla, mida uurimistöö autor pole suutnud lõpuni selgeks saada. Nimelt ei räägi raamatud “Raamatukaubanduse käsiraamat” (1951) ega „Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika“ (1959) komisjonimüügist üldse (Antje, 1959; Lauer jt, 1951). Neist viimane mainib võimalust vajadusel teostada raamatule hinna määramise ekspertiisi, millisel juhul jääb raamat hoiuallkirja vastu kuni kaheks nädalaks kauplusesse (Antje, 1959). Kuid, et komisjonimüük toimus ja see lubatud oli, on selgelt tõendatud järgmistes lõikudes.

Raamatukauplus nr 2 1959. aasta käskkirjal on konkreetselt ühe rikkumisena välja toodud, et: „Kaupluses esines raamatuid, mis olid sisse võetud komisjoni korras, kuid puudusid märged vastavas komisjoni müügi kaustikus“ (Käskkirjad 1K-99K, EAA.V-33.1k.83, 1959: 9). Seega oli olemas konkreetne kaustik. Põhimõtteliselt klapiivad selle infoga üldjoontes ka endiste töötajate mälestused, küll selle vahega, et nende sõnul oli komisjonimüügi ajaks kuu aega (Lukk, 2015; Rink, 2015a). Samuti räägitakse komisjonimüügist Tartu antikvariaadis 1963. aasta Edasis, kus mainitakse 15-päevast müügiaega, peale mida raamatu maha müümise mitte õnnestumisel see kliendile tagastatakse (Metsar, 1963).

Segadust tekitab aga aasta hiljem, so 1960. aastal, ilmunud rikkumisi kajastav käskkiri, kus sedastatakse, et: „Samuti suur on kodanikelt komisjonile võetud raamatute ladu, kusjuures ei ole kinni peetud antikvaarsetes raamatukauplustes kehtivatest eeskirjadest, mis lubab kodanikelt raamatuid vastu võtta ainult 15 päevaks konsultatsioonile“ (Käskkirjad 1K-111K, EAA.V-33.1k.84, 1960: 6). Kusjuures mõlemale käskkirjale on alla kirjutanud sama inimene – tollane peakaupluse juhataja Ants Lõhmus.

Mainitud sõna „konsultatsioon“ kirjeldaks justkui eespool mainitud hinna määramise ekspertiisi, kuid samuti on mainitud komisjonimüüki. Seega on ilmselt tegemist sama tegevuse erinevate nimetustega.

Antikvariaati oli võimalik anda ka sooviavaldus ja kui soovitud raamat saabus, teavitati sellest klienti kirja teel (Antje, 1959; Kall, 1972; Lukk, 2015). Selleks täideti ja margistati kliendi poolt kaupluses postkaart, mis raamatu saabudes posti pandi (Antje, 1959; Kall, 1972; Lukk, 2015). Küll aga praktiseeriti seda vaid teaduskirjanduse puhul, kuna ilukirjandust liikus lihtsalt liiga palju ja see oli liialt töömahukas (Kall, 1972; Metsar, 1963).

Suures plaanis toimis antikvariaat nõukogude aja viimastel kümnenditel suhteliselt rutiinselt ja suuremaid muudatusi töökorralduses laiemalt ei toimunud. Küll leevenesid intervjuueeritavate sõnul nõukogude aja lõpul kontrollmehhanismid ja vähenes ka keelatud trükiste hulk (Matjus, 2015; Pertmann, 2015; X, 2015).

4.3. Majanduslik ja sotsiaalne konjunktuur

Nagu eelpool juba tõdesime, oli antikvariaat ülimalt populaarne ja klientidest puudust polnud. Intervjuueeritavate mälestuste kohaselt olid raamatud alati liikumises ning kauaks riulile seisma ei jäänud (Kask, 2015; Lukk, 2015). Loomulikult mängis selles suurt rolli teadlikkus nii raamatutest kui klientuurist. 1951. aasta „Raamatukaubanduse käsiraamat“ jagab üksikostjad kolme gruppi (Lauer jt, 1951: 64):

1. Ostjad, kes teavad täpselt, mida nad soovivad
2. Ostjad, kes soovivad mingit kindlat liiki, kuid ei nimeta kindlat teost
3. Ostjad, kes ei nimeta ei liiki ega teost

Kuna antikvariaat oli oma olemuselt nii spetsiifiline, siis võib väita, et enamjaolt selle külastajad teadsid, mida tahavad. Ja vastavalt nõudmisele kujunes ka antikvariaadi sortiment ja vastuvõtu temaatika, ametlikult küll muidugi vastavalt tsensuurireeglitele.

Üheks olulisemaks osaks klientuurist olid bibliofiilid, kes ilmselgelt esimesse gruppi kuuluvad. Juba käsiraamat tõdeb, et sageli õpetab see grupp kliente pigem müüjat, kui vastupidi (Lauer jt, 1951). Kuna bibliofiili kannustab kogumiskirg ja teatav hasart, siis külastasid nad kauplust, lootuses midagi uut leida, sageli mitu korda päevas (Kask, 2015). Kusjuures, see pole tänaseni

muutunud (Kask, 2015; Matjus, 2015; Sikk, 2015). Kuna raamatuid toodi palju, siis oli see vaev põhjendatud, eriti kui puudusid tutvused. Siiski olid mitmetel neist antikvariaadi töötajatega soojemad suhted ning seeläbi huvipakkuvate raamatute leidmine kergem – raamatu saabudes pandi see kõrvale ehk ka neil olid soovinimekirjad, nagu raamatukogudel ja muuseumidelgi (Kask, 2015; Lukk, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015; Rink, 2015a).

Eraldi grupina saab välja tuua ülikooli professorid, kel olid samuti kauplusega soojemad suhted ning kes seeläbi tavakülastajate ees eelisolukorras olid ning ka keelatud kirjandust said (Lukk, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015). See aga oli rangelt keelatud ja käis antikvariaadi töötajate omal riisikol (Lukk, 2015; Rink, 2015a). Kuidas jõuti sellise usalduseni, on iga inimese puhul kindlasti erinev, kuid selge on see, et suurt rolli mängis varasem tutvus, kuid nähtavasti ka lihtsalt ajapikku nõ „omaks saamine“ ja ka Tartu väiksus, kus „kõik tundsid kõiki“. On selge, et tutvused tekivad, kui tegemist on nõnda väikese ettevõttega, mis tegutseb nii spetsiifilise alaga. Seda enam, et see oli linnas ainus. Sellegipoolest ei õnnestunud see kõigil ja põhines sageli lihtsalt mingil isiklikul sümpaatial (Rink, 2015a).

Kuigi suures plaanis võib nõustuda, et selline sahkerdamine oli isegi patriootlik, kuna aitas kaasa rahvusliku kultuuripärandi säilimisele, ei saa siiski jätta mainimata ka antikvariaaditöötajate võimalust lisaraha teenida. Vähemalt ühel juhul olevat üks töötaja ka selle tõttu vallandatud (Leib, 2016). Tegemist oli olukorraga, kus nõutud templid hinnaga raamatu tagakaanel ei vastanud tegelikkusele, vaid olid suuremad; vahe pani enda taskusse müüja (Samas).

Kõik ostu-müügitehingud käisid kaupluse tagaruumis, kuhu võõrastel muidu, kui raamatuid müüma, asja polnud (Lukk, 2015). Küll aga said seal käia töötajatega hästi läbi saavad kolleksionärid, kellega seal siis varjatult kaupa tehti (Kask, 2015; Paatsi, 2015). Sellest tulenevalt jõudis aga haruldasi raamatuid avalikule harva (Kask, 2015; Lukk, 2015).

Kuna antud küsimuses kattuvad kõigi intervjuueeritute mälestused, siis võib väita, et bibliofiil, kes soovis antikvariaadist mõnd keelatud või haruldast raamatut saada, pidi kindlasti omama tutvust. Et aga keelatud raamatuid kõigest hoolimata liikus, kinnitavad pea kõik intervjuueeritavad (Kask, 2015; Lukk, 2015; Paatsi, 2015; Palamets, 2015; Pertmann, 2015; Rink, 2015a; Sikk, 2015).

Kuna selline letialune kaubandus soosis ühtesid ja jättis teised kehvemasse seisu, siis ei jäänud see märkamata ning ajakirjandusest võib leida isegi mõne selleteemalise kriitilise artikli. Näiteks võib tuua Rein Saluri (1972) artikli Loomingust, kus ta heidab antikvariaadile ette kallutatust nende kasuks, kes müüjatele lilli toovad (Saluri, 1972). Antud artiklis on kõne all küll Tallinna antikvariaat, kuid on üsna selge, et seesama põhimõte kehtis ka Tartus, kuna sellele viitab oma

intervjuus bibliofiil Jüri Pertmann, kes samuti kauplusesse lilli viis ning müüjaid suisa kohvikusse kutsus (Pertmann, 2015). Saluri artiklile vastavad ajalehes Sirp ja Vasar nii Tartu kui Tallinna antikvariaadi juhatajad, kellest viimane möönab, et on tõesti olemas inimesed, kelle huvisid juhuostjate omadele eelistatakse (Kall, 1972). Loomulikult ei käi jutt keelatud, vaid lihtsalt nõutumast kirjandusest. Nagu eelpool selgitatud, liikus keelatud kirjandus väga salaja, ent seda enam läbi tutvuste.

Suureks müüginumbriks vanade ja haruldaste trükiste kõrval olid ka moeajakirjad, eriti saksakeelne Burda, mida väga nõuti ning mille ostjaskond samuti suure osa klientuurist moodustas. Nende saamiseks oli välja kujunenud omamoodi skeem. Oli terve ahelik inimesi kelle välismaal elavad sugulased-tuttavad neile posti teel Burdasid saatsid, et need seejärel antikvariaati müüa (Rink, 2015a). Kuna raha saata ei saanud, kuid ajakirju sai ning nende järele nõudlus oli, siis kujunes sellest omamoodi materiaalne toetus, mida välismaalt saadi (Rink, 2015a). Samuti oli see omamoodi valuuta siin koha peal, mida kõiksugu muu kauba vastu vahetada sai (Rink, 2015a). Kuid olgugi, et see väga nõutud kaup oli, tabas seda siiski ka teatud ringkondade hukkamõist. Uurimistöö raames antud intervjuus meenutab endine peakaupluse juhataja Brigita Rink, kuidas kord helistanud talle keskraamatukogu (tänapäevane Tartu O. Lutsu nimeline Linnaraamatukogu) direktor Eljo Kaldalu ja kurjustanud, miks on antikvariaadis nii kallilt müügil tühine välismaa moeajakiri, mille peale Rink vastanud lihtsalt, et nõudlus on (Rink, 2015a). Tahtmatult meenub mõne aasta tagune kultuuriminister Langi üleskutse raamatukogudes „sopakirjandus“ väärtkirjandusega asendada (Sikk, 2011). Ajad on küll teised, kuid teatud paralleele saab tõmmata.

Käsiraamatus välja toodud teise gruppi kuuluvad inimesed, kel pole sedavõrd professionaalset ja bibliofiilset kalduvust, et nad teosel ja raamatul, millest oli juttu uurimistöö teises peatükis, vahet teeksid. „Raamatukaubanduse käsiraamatu“ järgi on nende inimeste puhul tegemist pigem nt iseõppijatega, kes mingi kindla valdkonna vastu huvi tunnevad (Lauer jt, 1951). Kuid samamoodi võivad need olla erialaspetsialistid, kes enda erialale vastavast kirjandusest huvituvad. Sellest grupist edasi liikumine esimesse gruppi võis sageli olla asja loogiline jätk.

Jaotuse kolmandasse gruppi kuuluvad ostjad, kel reeglina puudub isiklik huvi raamatu vastu. Raamatuid ostetakse ilu pärast või nt kingituseks (Lauer jt, 1951). Selle grupiga seoses saab taas välja tuua juba Darntoni kommunikatsiooni skeemi alapeatükis mainitud nõukogudeaegse kombe raamatuid kodu dekoreerimise eesmärgil soetada. Samas nendib endine peakaupluse juhataja Brigita Rink, et temal sellist kogemust asjadest ei ole; tema meelest osteti raamatuid ikkagi huvi pärast (Rink, 2015a). Nagu alapeatüki alguses mainitud, oli antikvariaat sedavõrd spetsiifilise

müügiartikliga kauplus, et enamjaolt moodustus selle klientuur väga teadlikest klientidest ning käsiraamatu kolmas jaotus kohaldub rohkem tavaraamatukauplustele.

Seoses klientuuriga tuleb mainida nn „sahkerdajaid“ ehk spekulante, kes antikvariaadi seisukohalt nende tööd segasid. Kui eelnevalt oli juttu „mustast turust“ ja põrandaalustest antikvariaatidest, siis eksisteeris ka selliseid isikuid, kes kaupluse ukse taga järjekorras olevate inimestega kauplemas käisid, napsates nõnda antikvariaadilt kliente ära (Kall, 1972). Mitmes artiklis tuuakse välja selliste inimeste kohatut käitumist ning märgitakse, et nad isegi matuseidpidi käivat, et kuulda, kust saaks kadunukese raamatuid (Kall, 1972; Lehtmets, 1972). Sellised isikud segasid antikvariaadi tööd, võttes neilt kliente ja raskendades plaanitäitmist.

Siiski ei olnud kõik omal käel raamatutega kaupa tegevad inimesed sahkerdajad, vaid sageli lihtsalt omal alal teadlikud ning ettevõtlikud inimesed, kes, tundes raamatuturgu ja raamatut, endale nõnda lisaraha teenisid. Kuigi suures plaanis olid hinnad Tartus kõrgemad, oli sellest hoolimata, teades Tallinna ja Tartu konjunktuuri, võimalik nii ühel kui teisel suunal raamatuid vaheltkasuga müüa. Seda harrastasid juba töös mainitud põrandaalused raamatukaupmehed, kuid ka bibliofiilid ise. Selline raamatute vahendamine asjasthuvitatute vahel ei ole midagi erakordset. Täpselt samasugune vahetamine ja vahendamine käis (ja käib siiani) igasuguse harrastuskogumise juurde. Ja nagu on märkinud mitmed intervjuueeritud bibliofiilid, toimusid bibliofiilide kohtumised sageli filatelistide jt kogujate koosolekutel, kes muuhulgas ise tihtilugu raamatuid kogusid (Kask, 2015; Kollo, 2015; Leib, 2016). Alles 1977. aastal loodi Tallinna ja 1982. aastal Tartu Bibliofiilide Klubid, mis koondasid konkreetselt selle ala inimesi (Tartu Bibliofiilide ..., 1982-1988).

4.4. Intellektuaalsed mõjud ja avalikkus

Nagu uurimistöö kolmandas peatükis juba nenditud, olid antikvariaadid omamoodi kultuurikeskused. Muidugi mõista mitte selle sõna kõige levinumas tähenduses, kuid oma spetsiifikaga olid antikvariaadid tõepoolest täiesti omanäolised asutused, mis eeskätt just ühiskonna intelligentsi tõmbasid.

Vaadates Darntoni kommunikatsiooni skeemi, näeme, et intellektuaalsed mõjud kattuvad osalt ka majandusliku ja sotsiaalse konjunktuuriga. Siinkohal tasub taas kord ära mainida Tartu ülikooli, mis oma eksistentsiga suuresti nii antikvariaadi külastajaskonda kui ka sortimenti

mõjutas. Intervjueeritud bibliofiilide ja endiste raamatukaubandustöötajate mälestustest nähtub, et üheks olulisemaks ja privilegeeritud kliendigrupiks olid ülikooli ülikooliga seotud inimesed, eeskätt õppejõud (Lukk, 2015; Matjus, 2015; Paatsi, 2015). Kuna üldises mõttes oli antikvariaat täpselt samasugune äriettevõtte, mis sõltus klientuurist, ehk selle käibe tekitasid selle kliendid, siis võib üsna veendunult väita, et Tartu rohke haritlaskond osales antikvariaadi töö ja plaanitaitmise kujundamises. Vastavalt huvile kujunes ka valik.

Oma piirid seadsid loomulikult eelpool kirjeldatud mitmesugused piirangud ja sellest tulenevalt ei saanud keelatud kirjandusega plaani täita. Kogu selline kaubandus käis salaja. Ent sellest hoolimata mängis ka see antikvariaadi toimimisel intellektuaalset rolli, kuna olgugi, et salaja, tegelesid antikvariaadi töötajad siiski Eesti kultuuri päästmise ja säilitamisega.

Samamoodi saab seoses ülikooliga välja tuua üliõpilaskonna, kes samuti oma osa intellektuaalses plaanis andsid. Nagu juba varem mainitud, võis Tartu antikvariaat tänu suuremale õppekirjanduse nõudlusele küsida selle eest kõrgemat hinda, kui näiteks Tallinna antikvariaat (Kall, 1972). Ja kust mujalt, kui antikvariaadist, võis saada juba läbimüüdud kaupa.

Sama kehtib mitmete teiste sotsiaalsete gruppide kohta, kelle jaoks antikvariaat oli ainumaks võimaluseks huvipakkuvate trükiste soetamisel. Nii intervjuudes kui vanades ajaleheartiklites on mainitud ekslibriste, postkaardikogujaid, luuletajaid, kirjanikke ja teisi kultuuriinimesi, kes antikvariaadi pidevad külastajad olid (Leib, 2015, 2016; Lukk, 2015; Rink, 2015b). Kuid ka kõikvõimalikud teised erialainimesed võisid selle kaudu oma raamatuvajadusi rahuldada. Oli ju nõukogude ajal pidev raamatupõud ja paljugi käis althõlma ka tavaraamatukauplustes, nõnda et soovitud raamatu saamiseks oli vaja tutvust, vastasel juhul raamatuid lihtsalt ei jätkunud.

Intellektuaalsetest mõjudest võib välja tuua ka võõrkeelse kirjanduse, mida antikvariaat pakkus. Oli ju seegi nõukogude ajal üsna spetsiifiline kaup, mida tavaraamatukauplustest ei saanud. Siinkohal ei käi jutt loomulikult nn vennasvabariikide ja vene kirjandusest, mille tarvis eraldi osakonnad ja lausa raamatukauplused oli, vaid pigem ikka saksa-, soome-, inglise jt keelsetest. On selge, et võõrkeelse kirjanduse vastu tundsid huvi eeskätt intelligentsemad inimesed ning seeläbi tõusis ka antikvariaadi intellektuaalne tase. Oli see ju teatud ajani ainus kauplus, kust ka tarvitatud ehk teise ringi raamatuid sai (Möldre, 2005).

See viimane väärrib välja toomist ka avalikkuse aspektist, kuna ka avalikkuse jaoks oli antikvariaat koht, kust sai spetsiifilist raamatukaupa. Ja mitte ainult osta, vaid ka müüa. Ning kuna see oli, nagu korduvalt toonitatud, oma ala monopol, siis sai see sellevõrra suuremat tähelepanu julgeolekuorganite poolt. Selle kaudu kujundati ju ka avalikkust.

Seoses avalikkusega võib esile tuua ka juba kolmandas peatükis mainitud ootusi antikvariaadile, mida see küll paraku täita ei suutnud. Kuid sellegipoolest näitab see selgesti avalikku huvi antikvariaadi vastu ning toob esile selle spetsiifilise turuniši. Ilmselt nähti selles midagi enam kui tavaraamatukauplust ning võrdlus kohviku või kultuurisalongiga oli vajadusest tulenev ettepanek. See kõneleb omakorda tolle aja puudujääkidest kultuurimaastikul, eriti just bibliofiilide jaoks.

Kuna raamat on alati olnud peamisi kultuurikandjaid, siis on kõik sellega seonduv ühiskonna jaoks oluline ja tundlik teema. Ning kuna nõukogude ajal olid nii iseseisvuse ajast kui väliseestist pärit trükised peamisteks ja pea ainsateks kontaktideks tõe ja vaba mineviku juurde, siis osati seda hinnata ja tajuti väga selgesti teatavaid puudujääke. Nagu täheldavad Igor Tšernov ja Peeter Tulviste oma 1969. aasta Loomingus ilmunud artiklis antikvariaatidest ja vanaraamatu kaubandusest, on antikvariaadid ainsaks ukseks nii mineviku kui hädavajalike välismaiste trükiste juurde (Tšernov ja Tulviste, 1969). See aga näitab selgesti antikvariaatide ülimalt olulist rolli Eesti intellektuaalsel maastikul. Uurimistöös kogutud andmete põhjal võib tõdeda, et antikvariaadid ise oleksid rõõmuga oma rolli täitnud, kuid piirangud seadis valitsev riigikord oma poliitiliste ja õiguslike sanktsioonidega. Samuti väärrib äramärkimist tõsiasi, et kuigi kontroll ja reeglid olid ranged, võeti siiski antikvariaadi töötajate poolt isiklikke riske ja püüti võimalust mööda täita ühiskonna intelligentsi poolt soovitud rolli.

Ainulaadne oli antikvariaat ka laiemas kultuurilises mõttes, kuna vaid antikvariaatide kaudu oli võimalik raamatukogudel, muuseumidel jt asutustel neile huvipakkuvaid trükiseid saada (Pruuli, 1987). Miks oli neil asutustel eraisikutega kauplemise keeld, ei ole õnnestunud välja selgitada, kuid ilmselt puudutas asi taas paremat ideoloogilist kontrolli keelatud kirjanduse osas. Ent seda enam kandis antikvariaat olulist rolli ning oli asendamatuks lüliks kultuuri säilitamisel. Ei ole teada, kas läbi antikvariaadi täienesid ka spetsfondid raamatukogudes, kuid selge on see, et sihipärane kogumine see kindlasti olla ei saanud, kuna keelatud kirjandust antikvariaat vastu võtta ei tohtinud. Küll aga tuli selline oletus seetõttu, et vahel siiski kontrollide käigus keelatud kirjandust leiti ja pole teada, mis sellega edasi tehti. Kardetavasti see siiski hävitati, kuid kuna otseseid ümberlükkavaid fakte pole, on võimalik ka välja käidud oletus.

Kuid mitte alati pole olnud oma kohustuste kõrgusel ja aastakümneti on muutunud ka intellektuaalne kvaliteet, mis paraku ajaga langenud. Kui suures plaanis olid antikvariaadid nõ heas kirjas, siis leidub ka kriitilisi artikleid ja seda pigem nõukogude aja lõpust, millest võib ka aru saada, kuna aastakümneid olid olnud ruumi-, olme- ja muud probleemid, mis kuidagi ei lahenenud – aina lubati ja lubati, kuid reaalselt midagi ei muutunud. Ja see andis tunda nii

miljööis kui teenuse ja pakutava kirjanduse kvaliteedis. Väärtkirjanduse kõrvale ilmus aina enam moe- ja autoajakirju, kuna nendega sai täita plaani, kuid tänu ruumipuudusele kannatas seetõttu väärtkirjanduse osakaal, mis aina vähenes (Pruuli, 1987). Nii hakkas muutuma ka antikvariaadi klientuur. Samas artiklis tuuakse välja ka müüjate ebakompetentsust trükiste tundmisel – fõljetonide kogumik „Praetud hani“ seisab kokaraamatute keskel jms (Samas). Kõigi nende põhjuste põhjal toob ajakirjanik lugejani haritlaskonna tõdemuse, et Tartu antikvariaat pole enam kuigi prestiižne kauplus (Samas). See on aga täiesti vastupidine varasemale nägemusele antikvariaadist.

Seega oli antikvariaadi kuvand ühiskonnas ajas muutuv. Kui alguses oli see selgelt teistsugune ja ainulaadne, siis nõukogude perioodi lõpupoole see erilisus kadus ja seda nähtavasti ka muutuvate poliitiliste suundumuste tõttu. Aina enam lõdvenesid reeglid ja sisse tungis kommertslikkus, ning antikvariaat hakkas kaotama omanäolisust. Endiselt oli ukse taga järjekord, kes peamiselt raamatuid müüa pakkus, ent klientuur ja ka kaupluse funktsioon olid muutumas. Kuid nagu juba märgitud, aitasid sellele erilise kuvandi kadumisele kaasa kehvad olud, mis ei võimaldanud pakkuda nõutavat teenust ja sortimenti, samuti uurimistöös eelnevalt välja toodud tarvitatud raamatutega kauplemine tavaraamatukaupluste poolt, mis tekitas konkurentsi.

Nagu uurimistöö kolmandas peatükis välja toodud, oli antikvariaadi reklaam kesine (Liivaku, 1975). Kui alguses rääkisid selle eripära ja võimalused ise enda eest ja tegemist oli nišikauplusega, siis hiljem taandus see peamiselt teise ringi raamatutega kauplemise kohaks.

Kokkuvõttes võib nentida, et antikvariaat ja selle klientuur olid üksteist kujundavad – sortiment kujunes vastavalt nõudlusele (mis polnud alati avalik, vaid käis ka leti alt) ja klientuur vastavalt pakutavale kaubale. Oma erilise funktsiooni tõttu oli antikvariaat täiesti omapalgeline kauplus peaaegu terve nõukogude perioodi vältel ning mängis olulist rolli nii intellektuaalses kui majanduslikus aspektis. Kuid tuleb tõdeda, et mõneti hukatuslikuks sai antikvariaadile nõukogudelik plaanitäitmise poliitika, mis oma olemuselt järgib hoopis teistsugust loogikat ning sunnib peale masskaubandust, mis läheb selgelt vastuollu sihiteadliku ja harrastusliku raamatutarbimisega.

KOKKUVÕTE

Käesolev uurimistöö keskendus ühele konkreetsele Eesti antikvariaadile, nimelt Tartu antikvariaadile, ja püstitas erinevad uurimisülesanded, millele töö käigus vastuseid püüti leida. Töö käigus selgines ka antikvariaadi ajalugu, välja suudeti selgitada selle täpne algus ja kujunemislugu ühes kolimiste ja töötajaskonnaga.

Eesti vanaraamatu turgu nõukogude perioodil mõjutasid eelkõige tsensuur ja piirangud. Kuigi raamat oli üks olulisemaid propagandavahendeid ja sõjajärgselt tavaraamatukaupluste kasv hoogustus, siis antikvariaatide puhul see nii ei olnud ja neid jäi kuni 1976. aastani terve riigi peale kaks, misjärel loodi ka kolmas – Viljandi antikvariaat.

Uurimistööst nähtub, et antikvariaadid olid spetsialiseerunud vanemale ja kasutatud trükisele ning vaid neil oli õigus enne 1947. aastat ilmunud trükistega kaubelda. Et aga antikvariaate terve nõukogude perioodi jooksul juurde ei tehtud, võib järeldada, et see oli valitseva võimu teadlik otsus ning nõnda püüti keelatud kirjandust võimalikult kontrolli all hoida. Ent kuna kohta, kuhu vanu raamatuid viia või kust neid osta, oli vaja, siis päris ilma nendeta ei saanud. Seda enam, et ka raamatukogud ja muuseumid oma kogusid antikvariaatide kaudu täiendasid. Siiski oli antikvariaatide sortimendi üle range kontroll ja kehtisid keelunimekirjad trükistest, mida osta ega müüa ei võinud. Need olid aga sageli bibliofiilsed. Kontrolli teostas 1940. aastal loodud Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus, lühendiga Glavlit.

Uurimistöö käigus tehtud intervjuude ja läbitöötatud materjalide põhjal võib väita, et hoolimata keeldudest ja kontrollist siiski antikvariaatides bibliofiilset ja keelatud trükist liikus. Viimaseid küll ainult isiklike tutvuste kaudu ja salaja. Keeruline on hinnata selle ulatust, kuna mingeid ametlikke dokumente selle kohta pole, kuid asjaosaliste mälestuste põhjal võib teha üldistusi. Seda arvestades võib tõdeda, et antikvariaat oli nõukogude ajal oluliseks transiidikeskuseks bibliofiilse trükise levikul, kuid seda suuresti tutvuste olemasolul. Kaupa liikus küll pidevalt, kuid rareitsemad palad ei jõudnud enamasti avariüle, vaid otse soovinimekirja alusel antikvariaadi töötajatega soojemates suhetes olevate klientide kätte, kelleks olid nii bibliofiilid kui raamatukogud ja muuseumid.

Töös käsitleti antikvariaadi tööülesandeid ja -korraldust ning kirjeldati seda käsiraamatute ja töötajate/klientide mälestuste põhjal, tuues välja erinevaid probleeme ja kitsendusi. Võrreldakse ühe tuntuima raamatuajaloolase Robert Darntoni loodud kommunikatsiooni skeemi nõukogudeaegse vanaraamatu kaubandusega ning antakse ülevaade nende paralleelidest. Välja selgitati ka antikvariaadi muutunud alluvussuhe.

Et vanaraamatu kaubandus nõukogude ajal võimude poolt nii takistatud oli, siis tegeles ametlike kanalite kõrval ka mitmeid pörandaaluseid müügikohti, millest mitmed uurimistöö käigus tuvastatud said. Tartu kontekstis olid peamisteks vennad Elbed, kes nõukogude ajal üksteisest sõltumatult nõ eraantikvariaate pidasid ja niihästi keelatud kirjandusega kui bibliofiilse trükisega kaubitsesid. Vennad Elbed olid laia haardega raamatukaupmehed, kelle kodulinnaks oli küll Tartu, kuid kelle haare ulatus üle Eesti. Taas on võimalik vaid üldistada ja tugineda meeste klientuuri mälestustele, mis maalib üsna selge pildi nende arvestatavast turuosast bibliofiilse trükise turul.

Tegemist on markantsete kujudega, kelle tegemisi raamatuturul õnnestus uurimistöös välja selgitada kuni nende ettevõtete algusaegadesse Eesti Vabariigi esimesel perioodil. Üks olulisemaid avastusi, mille uurimistöö tegi, oli tõsiasi, et uuritav Tartu antikvariaat pärineb algselt muuhulgas just Elbede (täpsemalt Artur Elbe) kunagistest nõukogude võimu poolt natsionaliseeritud antikvariaatidest.

Lisaks viimati mainitutele, kes raamatuäri elatist teenisid, tegelesid bibliofiilse trükisega bibliofiilid ise, kes omavahel raamatuid ostsid-müüsid-vahetasid. Intervjuudest nähtub, et suur osa trükise levikuteest kulges käest kätte kogujate endi vahel. Intervjuude põhjal selgus, et kollektsionäärid on väga kokkuhoidev ringkond ning neid siduv kitsas ja professionaalne huvi haruldase trükitoodangu vastu aitas mitte soosivast riigikorrast hoolimata oma huvisid rahuldada.

Samuti selginesid uurimistöö tulemusel mõistete, bibliofiilia ja bibliofiilne trükis, tähendused. Töös leidsid analüüsimist nii kõne all olevad mõisted kui erinevad kogumispriintiibid, mida ilmetavad rohked näited. Uurimistöö kaardistas ka peamised Tartu bibliofiilid ja selgitas välja igäühe põhilised kogumisteemad.

Kokkuvõttes selgitas uurimistöö välja antikvariaadi ja selle alternatiivide osa bibliofiilse trükise ringluses koos seda mõjutanud teguritega, kirjeldas antikvariaadi tööülesandeid ja töökorraldust ning selgitas bibliofiiliaga seonduvat.

SUMMARY

Tartu's Antique Bookshop in the Circulation of Bibliophilic Publication

This research paper focuses on one specific Estonian antique bookshop – the Tartu antique bookshop – and sets various research objectives to which it attempts to find answers in the course of research. The history of the antique bookshop also came into clearer focus, its precise beginning and the history of its development was ascertained, including its employees and the moving of the shop to different locations.

Censorship and restrictions primarily affected Estonia's antique book market in the Soviet era. Even though the book was one of the most important means of propaganda and increase in the number of ordinary bookshops accelerated after the war, this did not apply in the case of antique bookshops. There remained only two such bookshops in the entire country until 1976, after which a third was established – the Viljandi antique bookshop.

It has come to light in this research paper that antique bookshops had specialised in older and second hand publications, and that they had the exclusive right to trade in publications published before 1947. Yet since additional antique bookshops were not established throughout the entire Soviet era, it can be concluded that this was a conscious decision on the part of the ruling regime aimed at keeping forbidden literature under control as much as possible. Yet since a place where old books could be brought or where they could be bought was needed, society could not manage completely without them. This is all the more true because libraries and museums also supplemented their collections by way of antique bookshops. Nevertheless, strict control was exercised over the assortment of publications in antique bookshops and lists of prohibited publications that were not allowed to be bought or sold applied. These, however, were often bibliophilic. The Main Administration for Literary and Publishing Affairs formed in 1940 and abbreviated as Glavlit carried out this control function.

Based on the interviews conducted and the materials examined in the course of this research, it can be concluded that regardless of control and bans, bibliophilic and forbidden publications were nevertheless in circulation in antique bookshops, though only in secret and by way of

personal acquaintances. It is difficult to assess its extent since there are no official documents on the topic, yet according to the recollections of people who were involved with such literature, some generalisations can be made. Taking this into consideration, it can be concluded that the antique bookshop was an important transit centre in the spread of bibliophilic publications in the Soviet era, yet for the most part, it functioned when people had connections in the bookshop. Admittedly, literature was constantly being exchanged but the rarer books generally did not reach the open shelf, going instead directly to customers more closely associated with antique bookshop employees on the basis of waiting lists. This category of customer consisted of bibliophiles as well as libraries and museums.

This paper examines the tasks of antique bookshops and how their work was organised, and describes these aspects on the basis of handbooks and the recollections of employees and customers, highlighting various problems and restrictions. It compares the communication scheme created by Robert Darnton, one of the better known book historians, to the trade in antique books during the Soviet era and provides an overview of the parallels between the two. The altered relationship of subordination of the antique bookshop was also ascertained.

Since trade in antique books was so restricted by the authorities in the Soviet era, many underground points of sale also operated alongside official channels. Several such points of sale have been identified in the course of the research for this paper. The main figures in this trade in the context of Tartu were the Elbe brothers, who ran private antique bookshops, so to speak, independently of each other in the Soviet era, and traded in both banned literature and bibliophilic publications. The Elbe brothers were booksellers with a broad scope. Their home town was admittedly Tartu but their sales activity extended throughout Estonia. Here we can once again only generalise and rely on the recollections of their customers, which paint a reasonably clear picture of their considerable market share on the bibliophilic publications market.

These brothers are striking figures. Research conducted for this paper succeeded in ascertaining their work on the book market going back to the beginnings of their enterprises in the interwar independent Republic of Estonia. Incidentally, one of the most important discoveries of this research paper is the fact that the Tartu antique bookshop that was studied initially originated from the former antique bookshops of the Elbe brothers (specifically Artur Elbe) that were nationalised by the Soviet regime.

In addition to the above-mentioned persons who earned their living from the book trade, bibliophiles themselves dealt with bibliophilic publications, buying, selling and trading books between themselves. It appears from interviews that a large proportion of the paths of distribution proceeded among collectors themselves circulating books from one to another. According to these interviews, it turned out that collectors are a very close-knit group and the narrow, professional interest in rare publications that united them helped them to satisfy their interests regardless of the system of government that did not favour their activity.

The meanings of the concepts of bibliophilia and bibliophilic publication became clear as a result of the research conducted for this paper. The concepts under consideration are analysed in the paper along with the various principles of collection that are illustrated by numerous examples. This research paper also highlights Tartu's main bibliophiles and ascertains each one's main themes of collection.

In summary, this research paper ascertains the role of the antique bookshop and its alternatives in the circulation of bibliophilic publications along with the factors that have affected this circulation. The paper describes the tasks of the antique bookshops and how their work was organised, and elucidates matters associated with bibliophilia.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS:

- Aesma, M. (2005). *Nõukogude tsensuurisüsteemi loomine ja organisatsiooniline väljakujunemine Eesti NSV-s 1940-41 ja 1944-53*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond.
- Allasutuste põhikirjad. 1949. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1964, n 1, sü 9
- Allasutuste revisjoniaktid. 28.11.1945-31.12.1945. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1998, n 1, sü 19
- Ammas, A. (2008). Antikvariaat ja postimuük eestiaegse hõnguga Viljandis. *Eesti Päevaleht*, 28. jaanuar. Kasutatud 28.12.2015. <http://epl.delfi.ee/news/eesti/antikvariaat-ja-postimuuk-eestiaegse-honguga-viljandis?id=51117085>
- Annus, E. (2003). Bibliofiilia põhimõtteist ja ülesandeist. E. Teder (Toim). *Raamat on... III: Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh* (lk 7-11). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Antikvariaat Jaan Vaht. 17.09.1930-09.08.1933. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.891, n 2, sü 13154
- Antikvariaat „Vaht“ E. Elbe ja A. J. Toom. 15.04.1940. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.891, n 2, sü 30191
- Antje, G. (1959). *Nõukogude raamatukaubanduse organiseerimine ja tehnika*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Artiklite ja retsensioonide kroonika*. (1954-1992). Tallinn: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukogu, Eesti NSV Kultuuriministeerium, Eesti NSV Riiklik Raamatupalat, Eesti Rahvusraamatukogu.
- Artiklite kroonika*. (1948-1953). Tallinn: Eesti NSV Riiklik Raamatupalat, Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu.
- Aule, E. (1972). „Lugemisvara“ juhatajalt. *Õhtuleht*, 21. jaanuar.
- Aun, K. (1986). Richard Antik 85. *Meie Elu*, nr 15.

Bibliofiilia (2014). *Vikipeedia, vaba entsüklopeedia*. Kasutatud 10.12.2015.
<https://et.wikipedia.org/wiki/Bibliofiilia>

Darnton, R. (2007). "What is the History of Books?" Revisited. *Modern Intellectual History* 4(3): 495-508. Kasutatud 16.01.2016. <https://dash.harvard.edu/handle/1/3403039>

Direktori käskkirjad. 10.10.1944-22.12.1944. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1998, n 1, sü 1

Drikkit, I. (1982). Raamatust on palju rääkida. *Edasi*, 14. märts.

Dunin, J. (2003). Bibliofiiliast Kesk-Euroopa vaatenurgast. E. Teder (Toim). *Raamat on... III: Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh* (lk 23-27). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus natsionaliseerimisele kuuluvate raamatukaupluste ja antikvariaatide nimestiku täiendamise kohta. (1945). *Eesti NSV Teataja*, nr 17. 8. mai. Kasutatud 18.04.2016.

<http://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika?id=6226>

Eesti NSV Vabariikliku Raamatukaubastu aktiivi ja ettevõtete juhatajate nõupidamiste protokollid. 09.04.1981-10.12.1981. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1998, n 1, sü 758

Eesti raamatukogunduse biograafiline andmebaas. Kasutatud 26.04.2016

<http://ery.tlulib.ee/index.php?id=2090>

Eesti Tarbekunsti- ja Disainimuuseumi kodulehekülg. Kasutatud 30.12.2015.

<http://www.etdm.ee/et/muuseum/nahakunstikogu/>

Eesti Vabariigi põhiseadus. (1920).

Eesti Vabariigi põhiseadus. (1992). Kasutatud 16.01.2016.

<https://www.riigiteataja.ee/akt/633949?leiaKehtiv>

Eimre, M., Kark, M., Nõmmemaa, M. ja Tiirmaa, U. (2011). *Tartus 1930-ndatel aastatel leidunud tööstus- ja kaubandusettevõtted, vabakutselised, Tartu linnavalitsuse ja Tartu Ülikooli allasutused, organisatsioonid ja mitmesugused muud ühendused*. Köide I. Tartu: ARC Project OÜ

Elbe, H. (2016). *Autori intervjuu*. Tartu, 9. mai.

Eller, M., Ennuste, Ü., Kaevats, Ü., Karjahärm, T., Kasemaa, K., Koger, T., Koppel, A., Risthein, E., Valt, L., Õiglane, H. (1996). Tsensuur. *Eesti Entsüklopeedia*, (nr 9, lk 544). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus raamatukaupluste ja antikvariaatide natsionaliseerimise kohta. (1940). *ENSV Teataja*, nr 70, 28. detsember. Kasutatud 06.05.2016.

<http://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/52535>

Erelt, P. (2006). Tsensorite meelevallas. *Eesti Ekspress*, 24. august. Kasutatud 18.01.2016.

<http://ekspress.delfi.ee/kuum/tsensorite-meelevallas?id=69030519>

Erilaid, T. (1971). Öökulliga tarkusekauplus. *Õhtuleht*, 14. detsember.

Hamburg, I. (1986). *Eesti bibliograafia ajalugu 19. sajandi lõpuni*. Tallinn: Valgus.

Hanson, R. (1987). Kuidas naised raamatutega kauplevad. *Edasi*, 8. märts.

Jaan Raudsepp 50 aastane (1927). *Postimees*, 6. oktoober. Kasutatud 03.01.2016.

<http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=postimeesew19271006.2.69>

Jaan Raudsepp 60-aastane (1937). *Postimees*, 4. oktoober. Kasutatud 03.01.2016.

<http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=postimeesew19371004.2.34>

Juhataja käskkirjad. 02.01.1950-30.06.1950. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1964, n 1, sü 56

Juhataja käskkirjad. 02.07.1951-31.12.1951. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1964, n 1, sü 126

Juhataja käskkirjade ära kirjad. 02.01.1950-30.12.1950. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-1964, n 1, sü 58

Kall, T. (1972). Antikvaarsest hõngust. *Sirp ja Vasar*, 22. detsember.

Kaplinski, J. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 3. detsember.

Karmo, M. (1974). Sirvimishetki, leidmisvõimalusi ... *Noorte Hääl*, 25. mai.

Kask, J. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 10. detsember.

Kiiler, G. (2001). Antikvariaat ootab taas kliente. *Sakala*, 20. detsember. Kasutatud 28.12.2015.

<http://www.sakala.ajaleht.ee/2462993/antikvariaat-ootab-taas-kliente>

Kirjutusmaterjalide ja vanaraamatute kauplus R. Elbe. 22.02.1937. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.891, n 2, sü 24145

Kivi, A. (1992). Vanade raamatute keskel. *Rahva Hääl*, 23. juuli.

Kollo, T. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 7. detsember.

Krikman, A. (1994). Laustud sõna lagumise lugu (ebakompetentselt poolelt nähtuna).

Raamatukogu, 3, 18-19. Kasutatud 14.01.2016. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:252491>

- Käskkirjad 1K-99K. 05.01.1959-31.12.1959. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 83
- Käskkirjad 1K-100K. 03.01.1963-28.12.1963. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 87
- Käskkirjad 1K-104K. 09.01.1962-31.12.1962. – Eesti Rahvusarhiiv, EAA.V-33, n 1k, sü 86
- Käskkirjad 1K-111K. 03.01.1960-30.12.1960. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 84
- Käskkirjad 1K-114K. 02.01.1961-29.12.1961. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 85
- Käskkirjad 1K-156K. 02.10.1944-17.04.1953. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 80
- Laidvee, L. (1990). Arhiivraamatukogu fondide kujunemisest. Kronoloogia, M. Kahu (Toim). *Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks* (lk 55-91). Tallinn: Eesti Raamat.
- Lauer, K., Tilk, K. ja Antje, G. (1951). *Raamatukaubanduse käsiraamat*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lehtmets, T. (1972). Kui ajada läbi kratita. *Edasi*. 15. august.
- Leib, K. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 19. november.
- Leib, K. (2016). *Autori intervjuu*. Tartu, 8. mai.
- Liivaku, U. (1975). Mida vana te pakute? *Sirp ja Vasar*, 22. august.
- Liivaku, U. (1989). *Bibliofiiliast*. Tallinn: Eesti NSV Raamatuühing.
- Lillemets, E. (2001). Richard Antiku kaks rajalt lahkumist. T. Saluvere (Toim). *Raamatu valgusel: Richard Antik 100: Artikleid ja bibliograafia* (lk 150-166). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Lukk, L. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 10. detsember.
- Materjalid kaadrite alal (käskkirjad). 1983. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 118
- Matjus, Ü. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 29. oktoober.
- Matjus, Ü. (2000a). Bibliofiilseid trükiseid Eestist 1941-1944. U. Liivaku (Toim). *Raamat on... I: Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh* (lk 13-24). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Matjus, Ü. (2016). Isiklik teade.
- Matjus, Ü. (2001). Raamat Eestis 1941-1944. T. Tender (Toim). *Raamatu osa Eesti arengus*. (lk 96-106). Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee.

- Matjus, Ü. (2001). Raamat kui asi. T. Tender (Toim). *Kloostrist internetini*. (lk 91-100). Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee.
- Matjus, Ü. (2000b). Ülestähendusi bibliofiilsuse kohta. J. Eilart, M. Jagomägi, K. Kikas, A. Ristkok, A. Veetõusme (Toim). *Raamatulooline Eesti. Kodumaa tundmise allikad* (lk 111-118). Tallinn: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee.
- Metsar, L. (1959). Raamatutelgi on oma saatus. *Edasi*, 15. august.
- Metsar, L. (1963). „Raamatutelgi on oma saatus“. *Edasi*, 15. september.
- Möldre, A. (2005). *Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940-2000*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Natsionaliseeritavate raamatukaupluste ja antikvariaatide nimestiku täiendus. (1941). *Eesti NSV Teataja*, nr 26. 6. märts. Kasutatud 06.05.2016. <http://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/52566>
- Noorhane, P. ja Ruul, K. (2001). Richard Antiku käsikirja- ja kunstikogu Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. T. Saluvere (Toim). *Raamatu valgusel: Richard Antik 100: Artikleid ja bibliograafia* (lk 181-186). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- NSV Liidu ja Eesti Glavliti ülemate käskkirjad, korraldused ja ringkirjad kirjanduse küsimustes. 31.01.1951-17.12.1951. – Eesti Rahvusrhiiv, f ERA.R-17, n 3, sü 20
- NSV Liidu Ministrite Nõukogu Trükistes Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Kaitse Voliniku käskkirj N 75 c. 20. X 1952. a. Eesti NSV Siseministeeriumi 11 Valitsuse (ENSV Glavliti) ülema käskkirjad, korraldused, ringkirjad ja koosseisude nimestik. 29.03.1952-24.12.1953. – Eesti Rahvusrhiiv, f ERA.R-17, n 3, sü 22
- Ojamaa, J. (2003). Laustud sõna lagub... *Õpetajate Leht*, 24. detsember.
- Orav, M. (2016). Elbe, Aleksander. *Foto*.
- Paatsi, V. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 22. oktoober.
- Palamets, H. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 7. detsember.
- Palgalehed (Raamatu antikvariaat). 01.01.1945-31.12.1951. – Eesti Rahvusrhiiv, f EAA.V-33, n 1k, sü 2
- Pertmann, J. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 20. oktoober.
- Petriski, V. (2000). Raamatuharrastus kultuuride dialoogis. U. Liivaku (Toim). *Raamat on... I: Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh* (lk 25-30). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.

- Priidel, E. (2010). *Vägikaikavedu ehk Vaim ja Võim 1940-1990*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Prossio, M. (1992). *Antikvaarne raamatukaubandus Eesti Vabariigis 1919-1940*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder.
- Protokollid. 05.01.1948-25.10.1948. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERAF.5260, n 1, sü 11
- Protokollid. 11.1948-12.1948. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERAF.5260, n 1, sü 13
- Protokollid. 01.1949-12.1949. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERAF.5260, n 1, sü 16
- Pruugitud raamatute kauplus A. Elbe. 04.05.1935-21.01.1938. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.891, n 2, sü 20261
- Pruuli, T. (1987). Raamat ringlusse! *Edasi*, 28. august.
- Puksoo, Fr. (1973). *Raamat ja tema sõbrad*. Tallinn: Valgus.
- Puksoo, Fr. (1939). *Raamatuharrastusest ja Jaan Roosist kui bibliofiilist: Jaan Roosi 50. sünnipäeva puhul*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Pääta laip Niagara voogudes ehk õudne karjatus sünges öös*. (1929). Tartu: A. Toome ja A. Elbe.
- Raamatu ja kirjutusmaterjali kauplus J. Raudsepp. 23.12.1927-12.01.1928. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.891, n 2, sü 1411
- Raamatukauplus „Ülikooli“. 1944-1995. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.V-33
- Raamatukogudest ja kaubandusvõrgust kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimekirjad ja kirjavahetus selles küsimuses EKP Keskkomiteega ja ENSV Ministrite Nõukoguga. 02.12.1950-18.12.1951. – Eesti Rahvusarhiiv, f ERA.R-17, n 3, sü 17
- Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekiri. 2. osa*. (1980). Stockholm: Rootsi Eestlaste Esindus.
- Raun, V. (2003). Bibliofiilse mõtte arengust Eestis (J. H. Rosenplänteri, M. J. Jürgensi ja J. Roosi kogumisprintsipiide vaatluse alusel). E. Teder (Toim). *Raamat on... III: Eesti bibliofilia ja raamatuloo almanahh* (lk 12-17). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Raun, V. (2000). Kandes aegade vaimsust. U. Liivaku (Toim). *Raamat on... I: Eesti bibliofilia ja raamatuloo almanahh* (lk 7-12). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Riikliku Kirjastuskeskuse seadlus. (1940). *ENSV Teataja*, nr 2, 3. september. Kasutatud 11.05.2016.

- Rink, B. (2015a). *Autori intervjuu*. Tartu, 12. oktoober.
- Rink, B. (2015b). *Autori intervjuu*. Tartu, 15. oktoober.
- Räim, H. (2001). Richard Antiku tööaastad Arhiivraamatukogus. T. Saluvere (Toim). *Raamatu valgusel: Richard Antik 100: Artikleid ja bibliograafia* (lk 97-109). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saluri, R. (1972). Lilledest ja raamatutest. *Looming*, 10, 1737-1738.
- Sikk, K. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 6. november.
- Sikk, K. (2016a). Aleksander Elbe sünnipäev Tartu Kirjanike majas, reede – 30.X.1992. *Foto*.
- Sikk, K. (2016b). Tartu Bibliofiilide Klubi – 27.X.1987. a – Aleksander Elbe 80. aasta juubel. *Foto*.
- Sikk, R. (2011). Lang: mina riigi raha eest massikultuuri ei levita! *Eesti Päevaleht*, 3. november. Kasutatud 16.01.2016. <http://epl.delfi.ee/news/eesti/lang-mina-riigi-raha-eest-massikultuuri-ei-levita?id=60950689>
- Talts, M. (2010). Eesti bibliofiilia *grand old man* – Vallo Raun 75. *Eesti Elu*, 15. jaanuar. Kasutatud 20.02.2016. <http://www.eesti.ca/eesti-bibliofiilia-grand-old-man-vallo-raun-75/article26890>
- Talvik, M. (2014). Kes oli Jaan Raudsepp? *Ajavaod*. Tallinn, ERR: ETV. Kasutatud 10.12.2015. <http://etv.err.ee/v/elusaated/ajavaod/videod/c9c2d3c0-7b9f-4064-91e8-af16d50ab97e>
- Tartu Bibliofiilide Klubi asutamisleping. (2004).
- Tartu Bibliofiilide Klubi tööplaanid, klubiõhtud, aruanded. (1982-1988).
- Tartu Raamatute Hulgimüügibaasi, Apteekide Peavalitsuse Parmatseutilise Lao ja Tartu Raamatuantikvariaadi koosseisude nimistud ja eelarved ning nende registreerimise materjalid. 1945-1949. – Eesti Rahvusarhiiv, f EAA.T-18, n 1, sü 132
- Teder, E. (n.d.). Vallo Raun ja vana raamat. *Videvik*. Kasutatud 20.01.2016. <http://www.videvik.ee/469/vallo.html>
- Tšernov, I. ja Tulviste, P. (1969). Kommerts ja kultuur: mõtted Tšernovilt, märkmed Tulvistelt. *Looming*, 8, 1263-1264.
- Undusk, J. (2016). *Elektronkiri*. Tartu, 11. aprill.

- Vaaro, I. (2001). Antiquarius Antik. T. Saluvere (Toim). *Raamatu valgusel: Richard Antik 100: Artikleid ja bibliograafia* (lk 110-124). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vainokivi, M. (1972). Minu tööd ja tegemised: raamatukaupluse „Antikvariaat“ juhataja Malle Vainokivi. *Õhtuleht*, 12. oktoober.
- Vanaraamatukauplus „Vaht“ A. Toom ja A. Elbe. 03.10.1930-02.09.1938. – Eesti Rahvusrhiiv, f ERA.891, n 2, sü 13053
- Vello Paatsi 30.IX.1948-28.XII.2015. (2016). *Sirp*. 15. jaanuar. Kasutatud 18.01.2016. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/vello-paatsi-30-ix-1948-28-xii-2015/>
- Veskimägi, K.-O. (2000). *Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ramatokapp: Eesti raamatukogude ajalugu*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.
- Veskimägi, K.-O. (1996). *Nõukogude unelaadne elu*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.
- Väljaots, J. (n.d). Aleksander Elbe: mees raamatutega. *Liivimaa Kroonika*. N.d.
- Ülema käskkirjad. 02.01.1963-29.06.1963. – Eesti Rahvusrhiiv, f ERA.R-1998, n 1, sü 227
- Ülema käskkirjad. 02.07.1963-30.12.1963. – Eesti Rahvusrhiiv, f ERA.R-1998, n 1, sü 228
- Ülikooli 1 (21. juuni 37). 21. september. 1948-30. märts. 1953. – Eesti Rahvusrhiiv, f EAA.T-1172, n 1, s 2-3, sü 324
- X. (2015). *Autori intervjuu*. Tartu, 17. detsember.

LISA 1: INTERVJU KAVA

Sissejuhatus

Kuna intervjuueeritavad on erinevatelt aladelt, siis esitatavad küsimused veidi varieeruvad. Kuna enamik neist on bibliofiilid, siis on kava tehtud just sellest lähtuvalt. Sarnase lähenemisega oli võimalik ka endisi raamatukaubanduse töötajaid intervjuerida, veidi teise rakursi alt tuli läheneda endisele tsensorile.

Tulenevalt intervjuude poolstruktureeritud meetodist ei järgi intervjuud rangelt ette antud küsimustikku, vaid kulgevad vastavalt intervjuueeritava mõttearendustele ja tempole.

Küsimused on toodud teemade kaupa, mille järel täpsustavad küsimused.

Tartu antikvariaat

1. Kas teate, millal loodi Tartu antikvariaat?
2. Mis ajast on teie esimene mälestus sellest?
3. Kui tihti külastasite antikvariaati?
4. Kas teil oli tutvusi antikvariaadis?
5. Kui palju liikus antikvariaadis bibliofiilset kirjandust?
6. Kui palju saite teie läbi antikvariaadi bibliofiilset kirjandust?
7. Kas käisite ka teistes antikvariaatides?
8. Kas antikvariaadis liikus keelatud kirjandust?

Antikvariaadi töökord (*küsimused töötajaile*)

1. Mitu inimest töötas kaupluses?
2. Kuidas käis ostmine?
3. Kui suur oli juurdehindlus?
4. Kui tihti käisid kontrollid ja kes seda teostas?
5. Kes oli põhiliseks klientuuriks?

6. Kas liikus keelatud kirjandust?
7. Kui suur oli fond?
8. Mis oli minev kaup?
9. Kust kauplus alguse sai?
10. Kas suheldi ka teiste antikvariaatidega?
11. Kas komplekteerisite raamatukogudele?
12. Kas komplekteerisite bibliofiilidele?
13. Kes olid eelistatamad?
14. Kas kümnendid erinesid üksteisest?

Muud allikad peale antikvariaadi

1. Kas peale antikvariaadi oli ka muid kauplemiskohti?
2. Millised need olid?
3. Kas oli vaja tutvusi, et sealt raamatuid saada?
4. Kas julgeolek ka neid kohti kimbutas?
5. Mis hinnad olid „mustal turul“?
6. Kas seal liikus keelatud kirjandust?
7. Kuidas need toimised?
8. Kuidas oli nende omavaheline suhe antikvariaadiga?

Bibliofiilne trükis

1. Mis on bibliofiilne trükis?
2. Kas ka nõukogudeaegne või tänapäevane trükis võib olla bibliofiilne?
3. Kus bibliofiilid koos käisid?
4. Kaua te juba kolleksioneerite?
5. Mis kogumisprintsipi alusel te kogute?
6. Kui suur on teie kogu?
7. Kuidas liikus nõukogude ajal bibliofiilne trükis?
8. Millised raamatud olid nõukogude ajal hinnas?

LISA 2: BRIGITA RINK I

Esimene intervjuu endise „Ülikooli“ raamatukaupluse juhataja Brigita Ringiga

Tartus, 12. oktoobril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Kas teate, millal antikvariaat loodi?

Kui mina „Ülikooli“ raamatukauplusse tööle läksin, siis oli antikvariaat juba olemas ja juhatajaks oli seal Mare Jõgi. Muuseas, üks vahva detail. Teate, see silt, mis seal ripub (antikvariaadi silt) – ma sain selle eest Tallinnas kohutavalt rielda. Raamatukauplused allusid Tallinnasse Vabariiklikule Raamatukaubastule ja seal oli direktoriks Georg Sundja, kes oli üks kole mees, KGB-lane. Tema meelest oli see suur raiskamine. Selle tegid siin ARS-i sepad, üks neist oli Uudu Rips ja teine Kask, praeguse keraamiku Kaido Kase isa. Nemad kahekesi olid tol ajal ARS-i sepad ja tegid selle sildi ning Jana (Jana Loot, antikvariaadi praegune omanik, I.V.) leidis selle üles. Aga see oli nüüd väikene kõrvalepõige.

Aga nüüd, teil peab peas olema mingi plaan – millele te keskenduda tahate? Kas sortimendile või millelegi muule?

Jah, kõigele – mis üldse läks, kuidas oli kontroll, kellele üldse alluti. Hakkasin just otsima infot artiklite ja retsensioonide kroonikatest ja tekkiski küsimus, mida ma täpsemalt otsima peaksin? Mis teemasid või kauplusi jne?

Raamatukauplused allusid peakauplustele. Süsteem oli selline – kõigepealt oli Kirjastuskomitee Tallinnas ja selle ülemuseks oli Lembit Kaik – üks omapärase saatusega mees. Ta oli üks väheseid, kui mitte ainus inimene, kes oli puhtast südamest kommunist. /.../

Kirjastuskomiteele allusid Vabariiklik Raamatukaubastu, trükikojad ja kirjastused. Ja otseselt raamatukauplustega tegeles Vabariiklik Raamatukaubastu. Sellest ajast, kui mina seal tööle hakkasin (1962. a), oli seal direktoriks Georg Sundja. /.../ Ta on nüüdseks surnud.

Kui ta oli sõjas, siis oli ta Eesti Korpuses ning peale seda oli ta Rakveres KGB ülem. Sellest oli nõ uuel Eesti ajal palju juttu ja ta olevat olnud üks selliseid mehi, kellele meeldis isiklikult peksta

neid, kes olid riigivastase tegevusega KGBsse sattunud. Muidu olid selleks teised inimesed, aga tema oli just selle poolest tuntud, et talle meeldis seda ise teha. Selle kohta oli ajalehe kirjutisi, aga kuidas te need üles leiaksite, ma ei oska öelda. Julm mees oli.

Ma ei tea, kas Tallinnas oli mõni antikvariaat ilma vahealluvusest, aga meie Tartu antikvariaat allus „Ülikooli“ raamatukauplusele. „Ülikooli“ raamatukauplust nimetati peakaupluseks ja antikvariaat oli selle alluvuses. Mina olin peakaupluse juhataja ja vastutasin raamatukaupluste „Täht“, „Helikiri“, „Teadus“ ja antikvariaadi eest. Antikvariaat oli minu tööle tulles juba olemas.
/.../

Teile on vist raske selgitada nõukogude võimu?

Ei, ma midagi ikka tean.

Vaat mina nimetasin tolleaegset kaubandust ringkaubanduseks, sest nõutav kaup käis ringi. Näiteks kui meil tulid kauplusse nõutavad raamatud, siis esimene asi, mida minu müüjad küsisid, oli: palju me endale saame? See tähendab seda, et juhatajal tuli jagada kaup niimoodi ära, et midagi jõuaks leti peale ka müügile. Raamatukogud pidid tingimata saama, siis olid need nõndanimetatud raamatulevitajad, kes olid asutuste juures ja vahendasid – nemad pidid ka midagi saama. Ja siis oli üks osa, mis pidi tingimata müüjatele saama, kas siis lapse kooliõpetajale, hambaarstile või lihapoodi. Lihapoeist sai ta vastu vorsti, mida polnud saada. Kusagilt oli ka kingapoodi midagi vaja ning sealt saadi midagi raamatukauplusse vastu. Nii et lõppude lõpuks oli see nagu toitering.

Aga nüüd seoses antikvariaadiga. Tollel ajal oli väga populaarne moeajakiri Burda. Seda sai saata välismaalt ja hakati seda saatmist lubama kuskil pärast 50ndaid. Ja see oli vanemate daamide hulgas väga populaarne. Kui praegu mõelda, siis täiesti naeruväärne.

Jah, mäletan ka enda vanaema seda kasutamas. Kas see toimus läbi kõigi aastakümnete nii?

Jah, alates 1960ndast oli niisugune süsteem. Kellel olid tuttavad välismaal, saadeti Burdad. Teada oli, et ta ise seda ajakirja ei vajanud ning müüs selle antikvariaati, millel oli terve ahelik inimesi, kes tõid Burdat müüki. Burda maksis 5 rubla. See oli kõrge hind.

Kuidas nemad neid ajakirju said? Kas neil oli see tellitud?

Postiga saadeti. Muidugi tihtipeale läksid need postis kaduma ja neid ei saadud kätte, kuid suurem osa siiski tuli kohale.

Nii et tuttavad saatsid?

Jah, tuttavad saatsid. Kusjuures nad teadsid, et see läheb müügiks. See oli nagu abi. Raha ei saanud saata, aga Burdat sai ja see läks antikvariaati müügiks.

Ja nüüd ühel korral Keskraamatukogu direktress Kaldalu helistab mulle ja ütleb: „Seltsimees Rink, mis toimub? Teie antikvariaadis müüakse Burdat – välismaa tühist moeajakirja, 5 rubla! Kusjuures „Eesti Entsüklopeedia“ maksab 3,50 rbl. Selgitage mulle, kuidas see saab võimalik olla.“

Mina ütlesin, et nõudmine on selline. Kusjuures nende Burdade juures eriti hinnatav oli „Tüsedatele“ ehk „Vollschlank“. Sakslastel on selline ilus väljend, mis õieti tähendab täissale, mitte nagu meie ütleme paks või tüse. Ja see „Vollschlank“ oli eriti nõutud ning maksis vist isegi 7 rubla. Neil Burdadel olid väga head lõikelehed. Ja need ajakirjad ringlesid nt Kaubamaja töötajate hulgas, kust Mare Jõgi sai nende eest letialust kaupa. Burdad ilmusid sessioonide järgi – kevad-suvi-sügis-talv – ja kevadine number, mis oli postiga tulnud ja tõepoolest värske number, jõudis antikvariaati müüki alles sügisel, kuna oli enne kõik tuttavad läbi käinud. Kuid ka siis osteti seda väga hea meelega. Tänapäeva noorel inimesel on seda raske mõista, aga nii see oli.

Mis oli veel minev kaup?

Osaliselt oli nii, nagu ka tänapäeval on. Praegu räägitakse palju sellest, et nõukogude ajal osteti raamatuid nagu mööblit. Minu kogemus selline pole. Minu meelest need inimesed, kes raamatuid ostsid, neid ka lugesid. Võib-olla ainus, mis oli pettumuseks, oli „Varamu“ sari. Ja eriti populaarne oli „Seiklusjutte maalt ja merelt“, nagu ta ka praegu on. See sari hakkas ilmuma 1955. a oktoobris ja ilmus kuni 1962. a Selle aja jooksul jõudis ilmuda 55 raamatut. Kusjuures esimene raamat, mis ilmus, oli „Oikumeeni äärel“. Ja praegu küsitakse, miks see raamat on nii nõutav. Aga seepärast, et see oli esimene ja sellega käis kaasa selline väikene tutvustamisleht, mida praegu ilmselt paljudel pole alles. Aga ka seepärast, et selle tiraaž oli 15 000, mis oli suhteliselt väike, sest hiljem olid nt Dumas' raamatutel tiraažid juba 42 000 ja lausa 45 000 kas „Kolmel musketäril“ või „Kakskümmend aastat hiljem“. Ja arvestades seda, kui populaarseks see sari muutus, oli 15 000 väga väike tiraaž. Vaat selles seisneb see vigur, miks see „Oikumeeni äärel“ nii nõutud raamat on.

Mis antikvariaadis tegi asja keeruliseks, oli see, kuidas balansseerida selle vahel, mis oli lubatud ja mis mitte. Kui ma räägin nüüd Eesti ajast, siis ma pean silmas aega enne 1941. a Siis ilmus ju tohutult palju sarju. Praegu on isegi raske uskuda, kui palju sarju siis ilmus. Näiteks Nobeli

preemia sarjad. 1941. aastaks oli seal ilmunud 40 raamatut. Seal ilmus ka Knut Hamsuni „Maa õnnistus“. Ja Hamsun, nagu teada, oli natsimeelne. Kuskil päriselt ära polnud keelatud, et antikvariaadid seda raamatut osta ega müüa ei võinud, aga samas, kui seesama Sundja seda nägi, siis tegi ta kohe mulle peapesu.

Aga kas olid mingid keelatud nimekirjad?

Jah, need olid ka. Olid mingid teosed, mida kohe tingimata ei tohtinud võtta. Nt „Eesti Vabadussõda“ kaks köidet ja „Eesti rahva kannatuste aasta“. Need tulevad kohe esimesena mälu järgi meelde. Aga muidugi, mis antikvariaadis olid väga kõrges hinnas, olid Eduard Taska tööd. Kindlasti teile ütleb see nimi midagi. Ta oli nahakunstnik ja sai Pariisis suurnäitusel, vist 1938. a, oma nahatööde eest suure kuldauraha. Jõukad eesti kodud lasid väga palju tõeliselt väärtuslikke raamatuid panna Taska nahkköidetesse. Nt „Kalevipoeg“, seesama „Eesti Vabadussõda“ kahes köites, „Suur Piibel“, mis oli Eesti piibli auks välja antud. Vaat need olid väga hinnas.

Tol ajal oli väga palju bibliofiile. Tänapäevaks on nad kõik väga eakad mehed ja paljud ka juba lahkunud. Aga kui mina 1989. a Narva mäel oma antikvariaadiga alustasin, siis väga paljud veel kogusid. Ma töötasin seal 1989-2000. a Ja kuskil 1995. a hakkasid nad juba raamatuid tagasi tooma. Ajad olid muutunud ja neil polnud enam võimalik raha poolest neid koguda, ent raha oli omakorda tarvis.

Mida nõukogude ajal bibliofiilid üldse kogusid? Keelatud kirjandus võis vist väga hinnas olla?

Kui Mare sellega tegeles, siis tegeles, omal riisikol. Aga jällegi ajakirjad, nt Maret. Kui ma Narva mäele tööle läksin, teadsin ma ikka, mis see on – naiste ajakiri, mood, jutud. Ja küsitakse ikka aprill, 1935. a Maretit. Mina mõtlen, misasja nad küll seda nii väga tahavad. Ma ei teadnud, et see oli esimene Maretit number. Ja seda väga paljud soovisid. Ma sain seal päris targaks. Istusin õhtud läbi Kirjandusmuuseumis uurides omal ajal ilmunud asju. Need olid 1990ndad.

Aga miks ma Maretist rääkisin, oli sellepärast, et mitte iga numbrit ei tohtinud müügile võtta. Oli selliseid numbreid, kus oli nt Vabariigi aastapäevaks presidendi pöördumine rahva poole vms. Ja Mare pidi kõik nad eraldi läbi lehitsema, et midagi sellist müügile ei pääseks. Kas ta seal mõnele kogujale midagi andis või mis tal seal leti all on, seda mina kunagi ei kontrollinud. Muidugi Burdasid ma tahtsin endale küll ja ajasin sealt lõikeid välja, nii et kõik sõbrannad said ka. /.../

Antikvariaat allus siis otse teile?

Jah, mina olin ülemus Mare Jõgile.

Oli see ainus antikvariaat Tartus?

Jah, tollal oli see ainus.

„Teaduse“ raamatupood olla ka veidi antikvaarse raamatuga tegelenud?

Ei, minu meelest mitte. Ma ei oska täpselt öelda. Sealne juhataja Asta Veide on kahjuks juba meie hulgast lahkunud, kuid osakonna juhataja Rein Kivisalu on veel elus. Ta on kaugel üle 80 aasta vana. /.../ Nende eripära oli see, et nad võtsid kirjastuste kataloogidest vastu keskkirjastuste tellimusi, tähendab venekeelne teaduskirjandus. Nendele tulid kirjastuste kataloogid ja teatud aja jooksul võis see olla kaupluses ja igäüks võis seal registreerida, mida ta soovis. Aga selle eripära oli see, et kui nt oli ettetellimine, siis te maksite teatava summa sisse, saite selle eest kviitungi ja võisite olla kindel, et te need raamatud ka saate. Aga nn eeltellimise puhul seda kindlust polnud. Teilt ei võetud mingit tagatisraha, kauplus pidas lihtsalt kataloogi selle järgi. Rein Kivisalu peamiselt selle katalogiseerimisega tegeleski. Kui raamat oli ilmunud, siis teatati, et teie poolt tellitud raamat on ilmunud, aga te ei pruukinud seda saada. Mõnd raamatut oli võib-olla tellitud 10 eksemplari, aga te saite ainult 3. Siin oli jälle võimalik see altkäe kaubandus, mida tänapäeval nimetatakse korruptsiooniks. Tookord oli see elustiil. 10 tellijat, kolmele annate – no loomulikult annate sümpaatsele inimesele või kingapoodi. Mina andsin kingapoodi, kuna armastasin ilusaid kingi. /.../ Aga võib-olla Rein tegeles ka vanaraamatuga, ma ei mäleta...

Kuid tagasi tulles antikvariaadi juurde. Rääkisime sarjadest. Seal oli nt üks „Sõjaromaani“ sari, mida jõudis ilmuda ainult kas viis või kuus raamatut. Üks, mida ma kindlasti mäletan, oli Barbusse'i „Tuli“ ja nt Hemingway „Jumalaga, relvad“, mis hiljem ka nõukogude ajal ilmus, kuid siis juba muudetud pealkirjaga „Hüvasti, relvad“.

Sarjad olid tõesti antikvariaadis väga otsitud. Just „esimese vabariigi“ aegsed. Siis oli veel „Põhjamaade romaan“, mis oli väga ilus. Seda ühendas hõbedane kattepaber, mille selja peal on metsa taustal põhjapõdrad. Ma ei mäleta enam, palju seal raamatuid ilmus, aga ikka päris palju. /.../

Viidi tagasi ka tol ajal ilmunud raamatuid. „Varamust“ me juba rääkisime, aga nt „Mirabilia“, kus ilmus väga palju kriminaalromaane. Ja nendega ongi nii, et loete nad üks või kaks korda läbi ja kui tuleb rahapuudus, siis viite antikvariaati. Nüüd on ju samamoodi – viiakse praegu ilmunud raamatuid antikvariaati, kuigi nad klassikaliselt antikvaarse raamatu mõiste alla ei kuulukski.

Nii et antikvariaadi juhataja siis otsustas, mida võtab, mida mitte?

Jah, ja tema otsustas ka hinna üle. See oli teataval määral kokkuleppeline. Kuigi ma jällegi ei tea, kas ta võis nõukogude ajal ilmunud raamatuid hinnata kõrgemalt kui need algselt müügile olid tulnud. Sest tollal oli raamatutel tagumisel kaanel kindel hind peal. Ma kardan, et ei tohtinud. Aga vanaraamatu puhul oli puhtalt tema hindamine. Eks see oli ka kogemuslik. /.../

Tallinnas oli minu mäletamist mööda kaks raamatuantikvariaati, aga kindel pole. Kuid Tartus oli üks. Aga minu arvates rajooni raamatukauplused, nagu nt Otepääl olnud ilus ja suur kauplus, tohtisid osta ka vanaraamatut. Ja muuseas ka meie „Ülikooli“ raamatukaupluses peale minu töölt lahkumist 1976. a hakkas teisel korrusel kasutatud müüma. Ja just sellepärast, et väga populaarseks läksid sarjad nagu seesama „Seiklusjutte maalt ja merelt“ ja ka nt „Maailma ja mõnda“, milles ilmus ka väga huvitavaid asju. Need olid pigem maadeavastamised jms kui seiklusjutud, pooleldi nagu teadusraamatud.

Kes tuli selle peale, et ka „Ülikooli“ kauplusse antikvariaadi osa teha ja millal see täpsemalt oli?

Vaat seda ma ei tea. Riimäe antikvariaat jäi igatahes alles. See on alati olnud. Muide, Mare Jõgi tuli sealt ära 1989. a ja me asutasime koos Narva mäe antikvariaadi. Ta oli seal küll vaid 1,5-2 a ning läks siis pensionile. Aga tol ajal, kui „Ülikooli“ raamatukaupluses need antikvaarse raamatu riulid olid, oli seal juhatajaks minu meelest Malle Kattel. Peale mind tuli sinna juhatajaks keegi Heino, kelle perekonnanime ma ei mäleta ja peale seda üks Kivikink, kes polnud seal kuigi kaua ning peale seda siis Malle Kattel. Ja minu meelest just tema ajal tulid sinna need kasutatud raamatu riulid. See võis olla kuskil 1980ndail. Ja peale seda põles kogu kauplus maha. Seda ei taastatud enam ja kauplus sai ruumid Teenindusmajja, kus tegutses seni, kuni kauplused läksid erakätesse. /.../

Aga jäime sarjade juurde. Muidugi, mis olid väga nõutud, olid igasugused eestiaegsed ajakirjad, nagu nt Taluperenaine, mis oli praktilisem kui Maret, mis oli oma moe ja elegantsiga rohkem linnadaamidele orienteeritud. Taluperenaises anti nõu, kuidas sülti keeta, rääkis palju aiandusest ja lillekasvatusest, nii et kui alguses oli Soome meile kodumajanduses suureks eeskujuks, siis hiljem läks Eesti Soomest ette just tänu Taluperenaisele. Siis oli Huvitav žurnaal, kus ilmus palju järjejutte ja mis hakkas ilmuma kas 1937. või 1938. a. Mulle jäi see hästi meelde sellepärast, et seal hakkas ilmuma üks minu lemmikraamatuid Gulbransseni „Ja taamal laulavad metsad“. See raamat koosneb kolmest osast: „Ja taamal laulavad metsad“, „Tuuled puhuvad vaimude mäelt“ ja „Ei lähe kõrvalteed“. See keskmine osa on Huvitavas žurnalis vahelt ära jäetud, see on rohkem

selline filosoofiline. /.../ Ja see ajakiri oli kogujate seas väga kõrgelt hinnatud. Seal ilmus järjejutuna ka Agatha Christie romaan „Kellad“. Kõik need vanad eestiaegsed ajakirjad olid antikvariaadi tõmbenumbrid. Eriti hinnas olid veel ajakirjad, mis ainult mõnes linnas ilmusid. /.../

Kui palju seal antikvariaadis üldse inimesi töötas?

Seal oli alguses kaks inimest, hiljem kolm. Mare tegeles ainult vastu võtmisega ja teine oli müüja.

Aga veel üks väga nõutud teos oli koguteos „Tartu“. Kui ma õigesti mäletan, siis see ilmus 1924. a ja seda oli ka palju köidetud nahkköitesse. Siis olid veel raamatud Eesti maakondade kohta, mis oli jälle selline noateral kõndimine, kuna mõned olid minu meelest keelatud raamatute nimekirjas. Ilmselt siis need, kus oli käsitletud Vabadussõda vms. /.../ Need ei jõudnud ka lõpuni ilmuda. /.../

Kas võiks kuskilt mingeid dokumente antikvariaadi kohta leida?

Vaat ei tea, kuhu kõik need dokumendid said, kui Vabariiklik Raamatukaubastu lagunes. Vaevalt, et Maregi seda teab. Võib-olla anti kuhugi arhiivi. Malle Kattel võib seda teada, kuna tema oli minu teada viimane juhataja seal. „Ülikooli“ raamatukauplus kaotas palju dokumente ka tulekahjus. /.../ Ükskord varem pääsesime napilt tulekahjust, juhtmed hakkasid kärssama, kuid saatuse tahtel see hiljem ikkagi juhtus.

Millest tulekahju tekkis?

/.../ Oletati, et kõrval asuvas juuksuris unustati veekeetja sisse, nii et kui vesi ära oli keenud, siis läks kann lõpuks põlema. Seda uuriti tohutult, sest Raamatukaubastu sai sealt hirmsa kahjumi, aga süüdlast ei leitud. Aga miks maja ei taastatud, seda ma ei tea. Meil olid tol ajal arhitekt Tiirmaaga suured plaanid. Ta tegi meile hiigla vahvad plaanid raamatupoe laiendamiseks. Raamatute vastuvõtmine oli tohutu töö. Suured autod tulid kangi alla ja meie andsime siis käest kätte raamatupakke ja tassisime neid teisele korrusele. Eriti raske oli vene kirjandusega, kuna need olid pakitud jõupaberisse ja vineeri, mis narmendas, nii et käed olid kogu aeg katki. Soov oli, et saaksime kaubalifti ja Tiirmaal olid kõik need plaanid juba tehtud. Aga niimoodi see asi jäigi. /.../

Kas keegi antikvariaadi üle kontrolli ka teostas?

Ikka. Seda tegi Glavlit. Vahel võeti mind kaasa, vahel mitte. Ja siis puistati.

Kuidas olid suhted raamatukogudega? Kas nemad ka antikvariaadist oma kogusid komplekteerisid?

Jah, komplekteerisid küll. Seda ma ei tea, kas nad ka eestiaegseid raamatuid said, küll aga neid, mis lihtsalt puruks loeti. Kusjuures antikvariaat, nagu ka raamatukauplused, võis müüa arvega. Muidu enamasti väikesed kauplused arveldasid sularahaga läbi kassa.

Kuidas käis ostmine? Kas klient sai kohe raha kätte?

Enamasti küll. Kui hinnas lepiti kokku, siis sai kohe. Aga see dokumentatsioon oli muidugi mahukas. Kirjatööd oli palju. Need olid sellised trafaretsed blanketid, mis tuli ära täita ja kuhu kirjutati täpselt kõik isikuandmed. Ilma dokumendita ei saanud müüa, isik pidi olema tuvastatud. Enamasti tahetigi kohe raha kätte saada, aga kui ei saadud kokkuleppele – olid näiteks need nahkköited, mille eest klient tahtis kõrgemat hinda - , siis jäi raamat komisjonimüüki. See oli teatud kindel aeg, vist kuu aega, mille jooksul siis raamat oli müügis ja kui ära ei müüdud, siis pidi klient otsustama, kas langetada hinda või võtta raamat tagasi. Tagasi võttes mingit viivist vms ei olnud.

Kas ka varastatud raamatuid liikus?

Jah, otsiti küll. Eriti just kallimaid asju käis miilits otsimas. Aga raamatukogudel olid raamatutes kindlad leheküljed, kus oli raamatukogu tempel – vist leheküljed 16 ja 32 - , nii et Mare oskas alati neid vaadata. Nii et selle järgi sai aru, kas raamat on varastatud. Vahel olid need lehed välja rebitud ning siis oli samuti selge, et raamat on ilmselt varastatud. Neid raamatuid vastu ei võetud. Selles suhtes oli Mare väga ettevaatlik, ta ei võtnud selliseid raamatuid vastu. /.../

Teen ühe väikese kõrvalepõike. Veel olid kogujate seas kõrgelt hinnatud raamatud, kus oli sees kas autori pühendus või kinkija autogramm, eriti kui see oli tähtis inimene. Neid raamatuid ei ostetud sageli niiväga raamatu, kui just selle autogrammi pärast.

Kas oli ka bibliofiilidel oma nimekiri antikvariaadis, mida Mare komplekteeris?

Oli küll, jah. Neid Mare muidugi väga ei armastanud. Ta võttis neid vaid lemmikutelt. See oli üleliigne töö. /.../

Kui palju tollal üldse bibliofiile oli?

Neid ikka oli. Oli neid, kes kogusid ainult üht kindlat asja – sarja näiteks. Ega seda 40 „Nobeli laureaate“ sarja polnudki nii lihtne kokku saada. Seda võis aastaid koguda. Kusjuures selle sarjaga oli veel selline lugu, et neid oli kolm erinevat varianti. Kõige lihtsam ja odavam variant oli valgete kaantega, teine hõbedastega ja kolmas, kõige hinnalisem oli punaste kõvade kaantega,

millel hõbedane paber ümber. Selle sarja kõige otsitum raamat oli kõige viimane raamat, mis ilmus 1940. a ja sisaldas seni ilmunud raamatute nimekirja. Ja sellega oli veel nii, et seda poldud osalt jõutud veel kõita. Trükikojas olid osaliselt lahtised lehed. Muuseas, samasugune lugu oli „Suure Piibliga“, mida jäi ka osaliselt trükikodadesse nii, et seda poldud jõutud veel kõita. „Suurt Piiblit“ köideti ka mitmes erinevas köites, mitme erineva hinnatariifiga. Vot ja selle Nobeli-raamatuga oli ka siis nii, et osa lahtisi lehti jäi trükikodadesse, aga osa sellest jõudis ilmuda ka ja oli seepärast väga otsitav, et tal ei olnud tiraaž nii täis, nagu teistel sama sarja raamatutel. Mul on tol ajal ilmunud sarjade nimekirjad olemas. St siis „esimese vabariigi“ ajal ilmunud. Seal oli ka selliseid sarju, kus ilmus ikka väga palju raamatuid – lausa üle saja köite, oli eluloosarju jne.

Aga tulles tagasi keelatud asjade juurde. Ilmus sellise pealkirjaga raamat, nagu „Eesti avaliku elu tegelased“, mis samuti oli keelatud, kuna seal olid kõik meie avaliku elu tegelased, kes enamikus lõpetasid Siberis. Mare võttis neid raamatuid ikka vastu ja sellega ta muidugi riskis.

Eks see oli ka lisateenistus?

Teate, tollal käis see asi pigem asi asja vastu. Raha oli tähtis ikka, aga rohkem oli neid asju vaja selleks, et kuskilt midagi tutvuse kaudu saada.

Aga see oli siis sisuliselt monopol siin Tartus. Miks ei tehtud rohkem antikvariaate juurde?

Jah, oli. Võib-olla oli asi ka selles, et seda ehk ei tahetudki nii väga. Pean silmas siis rahvast. Ja muidugi ruumidega oli probleem. Kust neid saada? Praegu tuleb mul esimest korda mõte, et miks ma omal ajal selle peale ei tulnud, et teine antikvariaat võiks veel olla. Ilmselt ei olnud erilist vajadust. Ja muidugi need lõpmatud plaani täitmised. Müüjatel oli kolm järku – noorem-, keskmine ja vanemmüüja. Ja kui nooremüüja palk oli 85 rubla, siis see 10 rubla preemiat, mis ta sai, oli tema jaoks väga oluline. See tuli plaani täitmise pealt ja seda igäüks ei saanud, vaid kõigepealt tuli ametiühing kokku, siis komsomol, siis parteiesindaja, siis kauplusejuhataja, kes arutasid, et meile anti 100 rubla preemiat ja kellele me nüüd nendest 15st naisest sealt anname. Nii et päris meelakkumine see elu polnud. /.../

Kui kaua Mare seal antikvariaadis töötas?

Kui mina 1962. a „Ülikooli“ raamatukauplusesse tööle läksin, siis tema juba töötas seal. Mina lahkusin töölt 1976. a, Mare töötas seal kuni 1990. a, sest 1989. a hakkasin mina Narva mäe antikvariaati ette valmistama ja 1990. a tuli Mare ka sinna ja me avasime selle. Aga kui palju ta seal enne 1962. a töötas, ma ei tea. /.../

Kas te suhtlesite ka Tallinna sama ala inimestega?

Vaat nendega suhtlemist ma üldse ei mäleta. Kuigi Tallinnas käisin ma tihti, kuna seal toimusid igasugused nõupidamised jne. /.../ Neid toimus palju ja me saime kõik hästi läbi. /.../

Kas teie tööd ka kontrolliti?

Loomulikult. Esiteks olid inventuurid, mida kontrollis Vabariikliku Raamatukaubastu pearaamatupidaja, kelleks oli Reitelmann – vahepeal televisioonis töötanud Urmas Reitelmanni ema. Aga minu peamine kontrollija oli see Sundja. Ja tema armastas niisugust ettehoiatamata ilmumist. Kunagi ei teadnud, millal ta tuleb. /.../ Ta tuli Tallinnast, käis meilt läbi ja läks kuhugi edasi, ilmselt samuti kuhugi kontrollima. See oli tema komme, ta ei usaldanud kedagi.

Samas, „Ülikooli“ raamatukaupluse nimeks oli olnud Eesti ajal „Akadeemiline raamat“; see oli seotud ülikooli kirjastustega ja sellest ajast oli ka selle sisustus. See oli küll ilus – tammepuust - kuid mitte enam ajakohane ega mahutanud piisavalt raamatuid, ja kuskil 1966-67. a tegime suure remondi, kus vahetasime välja ka kogu mööbli. Ja nii palju see Sundja mind siiski usaldas, et kõik ta laskis minul endal tellida – mööbli ja sisekujunduse jne. Nii et kummaline mees oli ta.

Kas antikvariaat oli kuidagi erilisema tähelepanu all kui teised raamatukauplused?

Ei olnud. Muide, antikvariaadi nimeks oli alguses raamatukauplus nr 42.

Aga kas antikvariaadid omavahel suhtlesid?

Ma arvan, et mitte väga, aga ma ei tea seda kindlalt.

Kas raamatukogud nt üleliigseid raamatuid läbi antikvariaadi müüsid?

Ma ei tea seda, aga vaevalt. Nad küll ostsid, aga et müünud oleksid, seda ma ei tea.

Kas raamatute ostmisel oli ka mingeid muid piiranguid peale keelatud ja varastatud raamatute ostmiskeelu?

Ei olnud. See oli Mare otsustada, mida ta vastu võtab ja mida mitte. Kui mingit raamatut oli juba väga palju sees või oli see katkine ja narmendav, siis ta seda ei võtnud. Kuid samas, kui poes oli mõni väga nõutud raamat, millel mõned lehed puudu, siis võis ta ka muidu narmendava raamatu siiski vastu võtta selleks, et sealt need puuduvad lehed kätte saada. Nii et see oli tal kõik oma otsustada.

Kas parandati ise? Või oli mõni konkreetne köitja, kus käidi?

Ei, minu teada meie ei lasknud köita. Mare tundis neid kogujaid ja teadis, mis kellelgi puudu oli ja see oligi selline vahendustegevus. Antikvariaat ise midagi ei parandanud. Selleks ei olnud ka mingit vajadust. Meid huvitas plaani täitmine.

Nii et antikvariaadil oli siis ka plaan?

Jah, kõigil kauplustel oli plaan. Läbimüügilt. /.../

Kas juhtus ka mingeid õnnetusi peale selle tulekahju?

Ei, antikvariaadiga mitte. Seal tegime ka remondi ja panime kõik uue mööbli sisse. See oli peale peakaupluse remonti.

Kuidas see paigutus seal olnud on? On see kogu aeg olnud sama?

Jah, see on kogu aeg nii olnud. Kitsas tagumine ruum oli juhataja oma, kus ta võttis raamatuid vastu ja esimene oli müügiruum. /.../

Alguses oli antikvariaadis ainult kaks töökohta, kuid hiljem saime ühe juurde teha. Kõik kohad olid limiteeritud. Mina ei tohtinud omal käel neid juurde teha ega ka kaotada. Kõik oli Raamatukaubastu poolt ette määratud. Ma võisin ainult nii palju teha, et kusagilt vähemaks võtta ja kuhugi juurde panna, kuid see üldarv pidi olema sama. /.../

Kuidas oli raamatute paigutus antikvariaadis?

Kõik oli ikka temaatika järgi.

Kas vargusi oli?

Neid väga ei olnud, sest leti taga olid müüjad. Mujal raamatukauplustes polnudki selliseid asju nagu avariilid. See sõnagi oli tollal võõras. Eks näppamist ikka oli, aga vähe. Kusjuures meil oli inventuuri puhul ka selline lubatud väike kaoprotsent, kuhu alla läksid ka nt riknenud raamatud. /.../

Nojah, kui mõelda, et tollal oligi ainult üks antikvariaat, siis polnud selle varastatud raamatuga eriti kuhugi minna ...

Jah, kui siis ainult iseendale varastada. Kusjuures suured raamatusõbrad kirjutasid ka sisse oma raamatutele. /.../ Aga raamatukogudest varastati küll. Või siis lihtsalt ei viidud tagasi. Ja üritati ka antikvariaati tuua. Sellega oli see Kaldalu küll hädas.

Tänan teid intervjuu eest!

LISA 3: BRIGITA RINK II

Teine intervjuu endise „Ülikooli“ raamatukaupluse juhataja Brigita Ringiga

Tartus, 15. oktoobril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Meeldiv taas kohtuda. Kas saite midagi Mare Jõgi kohta teada?

Rääkisin täna Mare Jõgiga, kes kahjuks pole nõus teiega kohtuma. Küll aga sain temalt veidi infot antikvariaadi kohta. Seda, millal antikvariaat asutati, ta kahjuks ei tea. Kui tema sinna 1959. a tööle läks, siis enne teda oli seal keegi Tiiu Reim. Mare ise töötas seal 30 aastat. Ta alustas päris üksi, siis töötas kahekesi ja lõpuks olid nad seal neljakesi. Seda lõppu mina ei tea, sest olin juba töölt lahkunud. Keelatud raamatute kohta ütles ta, et tal oli üks Glavliti poolt välja antud brošüür, milles nimekiri raamatutest, mida ta vastu ei tohtinud võtta. Aga peale selle tuli üpris sageli ka Vabariiklikust Raamatukaubastust käskkirju, kus oli kirjas: Eemaldada see ja see raamat. Enamasti olid need siis niisugused autorid, kes olid näiteks välismaal välja astunud nõukogude vastase sõnavõtuga vms.

Glavliti kontroll olevat käinud peaaegu iga päev. Tuli vaikselt, vaatas riuleid, ja tehti ka selliseid asju, et saadeti keegi keelatud raamatut antikvariaati müüma ja vaadati, kas Mare selle vastu võtab. Või tuli keegi ja küsis keelatud raamatut. Marel eriti nende asjadega pahandusi polnud, aga see olevat olnud väsitav. Eriti nende käskkirjades tulnud raamatute meelepidamine. See brošüür oli juba pähe kulunud, aga uued pidevalt lisanduvad raamatud olid parajaks pingutuseks meeles pidada. Glavlitil oli õigus konfiskeerida keelatud raamatuid, kuid tema ei jäänud kunagi nendega vahele. /.../

Klientuurist. Väga palju käis kultuuriinimesi – luuletajaid, kirjanikke – ja mitte ainult Tartust. /.../

Kas antikvariaadil ka nimi oli?

Alguses olid kõik Eestimaa raamatukauplused lihtsalt numbrite järgi. Hiljem me kuulutasime välja konkursi, millega leidsime kõigile kauplustele nimed. Millal see täpselt oli, ma ei mäleta,

aga konkursi kuulutas välja „Ülikooli“ raamatukauplus ehk tollase nimega raamatukauplus nr 2. See toimus siis, kui mina juba seal olin. Konkursi võitja sai veel mingisuguse auhinna. Ja nii saidki omale nimed kauplused „Teadus“, „Helikiri“, „Ülikooli“, „Täht“ ja „Antikvariaat“.

Kas nimel „Ülikool“ oli mingi seos Tartu Ülikooliga?

Enne sõda oli see kauplus olnud seotud ülikooliga ja nii mängis rolli see järjepidevus nõ. Aga loomulikult ka tänavanimi – kauplus asus Ülikooli tänaval. Ega Sundjale need nimed väga ei meeldinud.

Aga kas läheme nüüd sarjade juurde? Võtsin praegu välja need kõige suuremad, aga neid jäi veel. Ja ajakirjadeni ma veel üldse ei jõudnud. Kõige suuremad ajakirjad olid „Tänapäev“, „Pildileht“ jms. Kuid jätame need praegu.

Küsin vahele, kas midagi muud peale nende asjade ka müüdi? Postkaarte näiteks?

Jah, vanu postkaarte müüdi küll. Kusjuures nendega oli selline asi, et neid otsiti paljuski just tagumise külje pärast, sest seal olid näiteks margid või templid. Ja need olid taas osalt keelatud. Näiteks vabadussõdalased ei pidanud oma kirjavahetusel kasutama marki, vaid roodus oli tempel, mis löödi postkaardi peale. Ja need templid olid postkaardikogujate hulgas nõutud. Aga need olid keelatud.

Aga nüüd siis sarjad. Oli selline sari, nagu „Marseljeesist internatsionaalini“. See oli tõeliselt huvitav sari seepärast, et seal olid kõik mälestusteosed. Eriti otsitud oli raamat Maurice Paléologue'i "Tsaaririik maailmasõjas I-I" (1937), sest Paléologue oli Prantsuse suursaadik Venemaal, siis kui algas I maailmasõda. /.../

Veel oli ülimenukas raamat Axel Munthe „San Michele raamat“.

Siin on nüüd terve see sari. See oli antikvariaadis eriti otsitud. Need, millel on taga NB!, olid minu mäletamist mööda keelatud raamatute nimekirjas. Siin on küll kirjas, et on I ja II sari, kuid õigem oleks öelda I valik ja II valik.

I sari:

1. Aleksei Bellegarde, "Minu mälestusi Eestimaa kubernerina" (1937)
2. Rüdiger von der Goltz, "Minu missioon Soomes ja Baltikumis" (1937)
3. Tomáš Garrigue Masaryk, "Masaryk jutustab oma elust" (1937) **NB!**
4. Maurice Paléologue, "Tsaaririik maailmasõjas I-I" (1937) **NB!**
5. Mari Raamot, "Minu mälestused" (1937) **NB!**

6. Sergei Witte, "Mälestused" I-II (1937-1938)
7. Seiji Noma, "Minu elu" (1938)
8. Henry Ford, "Minu elu ja töö" (1938)

II sari:

9. Axel Munthe, "San Michele raamat" (1938; 2. "trükk 1940)
10. Mahatma Gandhi, "Minu elu" (1939)
11. Herman Gummerus, "Jäägrid ja aktivistid" (1939) **NB!**
12. Boleslaw Limanowski, "Mälestused" (1939)
13. Robert Bruce Lockhart, "Sõja- ja revolutsiooniaegsel Venemaal" (1939) **NB!**
14. Maria (Rumeenia kuninganna), "Ühe kuninganna elu" (1939)
15. Benito Mussolini, "Minu elulugu" (1939) **NB!**
16. Werner von Siemens, "Minu elu mälestused" (1939)
17. Henri Rochefort, "Minu elu seiklused" I-II (1939-1940)

Siis oli „Põhjamaade romaane“ – 24 raamatut. Siin on ka mõned Nobeli preemia laureaadid: Sillanpää, Undset, Hamsun. Siin minu meelest ei olnud keelatud raamatuid, aga ma ei või selles päris kindel olla. Aga selle sarja juures oli väga ilus kujundus – hõbedane ümbrispaaber, millel põhjapõdrad ja kuusemets, ja kui kõik 24 raamatut olid reas, oli see silmale väga ilus vaadata. /.../

Siis oli sari „Suurmeeste elulood“. See oli üsna väheütleva välimusega, selline isegi vihikust väiksem formaat, aga väga informatiivne. Seda ei otsitud ilu pärast, vaid just sisu pärast. Seda ilmus 56 raamatut, aga eraldi ilmusid veel teises formaadis raamatud: A. Kallas „Tähelend : Koidula elulugu“, A. Jürgenstein „Carl Robert Jakobsoni elu ja töö“, A. Raag „Elisabeth Aspe elu ja looming“, R. Rolland „Tolstoi elu“ ja A. Maurois „Ariel ehk Shelley’ elulugu“, ja bibliofiilid panid need sarjale juurde. Kõik need sarjad on „esimese vabariigi“ aegsed.

Veel olid sarjad „Elav teadus“ ja „Eesti : maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus“, mis ilmus maakondade järgi. Need olid suureformaadilised ja väga mahukad. Seal olid erinevate maakondade puhul erinevad toimetuskolleegiumid, aga kõikides oli August Tammekann, kes oli väga tuntud eesti geograaf. Ta emigreerus ja töötas professorina Rootsis ja Šveitsis. Veel oli toimetuskolleegiumides nt Kruus, Kõpp, Kant. Mõtteliselt kuulus nende hulka ka „Tartu linn“, mis ilmus 1927. a ja oli umbes samasuguse formaadiga. Need raamatud olid kõik keelatud.

Sari „Sõjaromaan“, kus ilmus kuus raamatut, oli väga otsitud. Siin ilmus siis ka see Hemingway „Jumalaga, relvad“, mis hiljem muudeti „Hüvasti, relvadeks“. Ega selle sarja kohta rohkem midagi väga polegi ja neist polnud vist ükski keelatud raamat.

Siis oli Dostojevski „Kogutud teosed“, mis ilmus 1939-1940. a 15 köites, 9 nimetust, sest mitmed asjad olid mitmes köites. See polnud nii väga otsitud sari, aga see oli silmale väga ilus vaadata. Selline dramaatiline, tumelillakas-punane-must-kuld. Nii et kui kõik 15 raamatut koos olid, nägi see väga ilus välja. /.../

Sõjasarju oli küllalt palju ja mulle tundub, et nagu see „Sõjaromaangi“, ei õigustanud end ja katkes järsku ära. Sest raamat on ühelt poolt kultuuriline nähtus, kuid teiselt poolt ka majanduslik. Selle väljaandmine peab end ära tasuma. Ja ma arvan, et need ei muutunud nii menukaks, kui väljaandja alguses lootis.

Sellest vallast on veel näiteks „Sõjakirjanduse seeria“ ja „Maailmasõja memuaaride sari“. Siin on head autorid. Alice Kuperjanovi „Julius Kuperjanovi kaaslasena Saksa okupatsioonist Paju lahinguni“ ja E. Lawrence'i „Seitse tarkuse sammast“ olid kindlasti keelatud. Need olid väga otsitud raamatud.

Üks väga otsitud sari oli „Mehed, maad ja mered“. Väliselt oli see ilmetu. Selline valge, pehme ümbrispaber ja tavaline formaat. Siit olid eriti otsitud Nanseni „Suuskadel läbi Gröönimaa“ ja Hedini „Minu elu maadeavastajana“. Kas siin midagi keelatud oli, ma ei tea. Ei tohiks olla.

Üks väike sari, kus ilmus vaid seitse raamatut, oli „Armastuse naised“. See oli sellise valge klantspaberiga, millel ovaalne medaljon peal. Naised väga armastasid seda sarja.

Väga otsiti N. Kanni „Üldist ajalugu“, mida ilmus 32 vihikut. Paljudel oli see hiljem kokku köidetud. Aga mõned vihikud olid eriti otsitud.

Järgmiseks tuleb menude menu – „Looduse kuldraamat“, mida ilmus kokku 91 raamatut kuues sarjas ehk valikus. Mõni küll ütleb, et 92, aga olen küsinud ka Kalev Sikult ja temagi ütleb, et oli 91 raamatut. Ta oli nii nõutud sari, et siin polegi vaata, et ühtki raamatut, mida poleks otsitud. Aga eriti nõutud olid K. Michaelise „Bibid“ – viis raamatut Bibist. Ka välja nägi see sari ilus – valge ja mitte nagu fotopiltidega, vaid joonispiltidega, kaaned vastavalt süžeele hästi värvilised. See oli vaimustavalt tore sari.

Mida tähendavad need kuus sarja või valikut?

Need olidki valikud, mis tehti peale seda, kui eelnev valik ära oli ilmunud. Võib-olla oli asi nt selles, et polnud tõlkijaid vms, ma ei oska teile seda öelda. Sari pole hea nimetus. Õieti peaks olema I valik, II valik jne.

Kas raamatuis oli kirjas, millisesse valikusse need kuulusid?

Jah, oli küll. Ja ma arvan, et põhjus, miks nad kõik järjest ei ilmunud, oli ka see majanduslik huvi, millest rääkisime. Kui sari või valik muutus väga populaarseks, otsustati teda veel välja anda, võib-olla ei leitud alati ka tõlkijaid või ei jõutud toimetada. See oli tõesti väga tore sari ja bibliofiilid läksid selle peale lausa hulluks.

Oli veel sari „Nobeli laureaadi“, kus ilmus 50 raamatut. /.../ Seda anti kujunduslikult välja mitut moodi. Üks oli lihtsalt valge pehme kaanepaberiga, teine oli valge pehme kaanega, aga hõbedase ümbrispaberiga ja kolmas oli punane kõide hõbedase ümbrispaberiga. /.../

Üksikteostest oli väga nõutav Jaan Tõnisson. See oli muidugi keelatud. Sellest ka üks isiklik lugu. Oli üks KGB töötaja, kes tegi läbiotsimisi jms. Ma ei hakka pikemalt jutustama, mis kogemused mul temaga olid, aga ta kuulas üle mind ja mu ema. Ja nüüd ükskord hiljem 90ndail, kui mul oli oma raamatuantikvariaat „Liber“, siis tuleb see mees ja toob müügile Jaan Tõnissoni. Loomulikult ei mäletanud ta mind enam. Aga ilmselt oli ta selle raamatu omal ajal kuskil läbiotsimisel konfiskeerinud. See raamat maksis kuskil 300-350 krooni. Loomulikult võtsin ma selle raamatu vastu ja teenisin selle pealt kena kopika. /.../

Ja nüüd siis „Suur Piibel“, välja antud 1939. a, mil sai 200 aastat esimesest eestikeelsest piiblist. Seda nimetatigi juubeli piiblik. See oli hästi suure formaadiga ja tõesti väga ilus. Seal olid väga ilusad illustratsioonid – oli Wiiraltit, oli värvilisi ja graafilisi illustratsioone, ja see muutus teataval määral staatuse sümboliks. Ja väga palju pandi teda Taska köitesse. Huvitav on see, et Mare Jõgi mäletamist mööda oli see keelatud, kuid keelatud raamatute nimekirja raamatus seda pole.

Kas usukirjandus oli automaatselt kõik keelatud?

Ei olnud. Piibel minu meelest ei olnud keelatud. /.../ Aga sarjadest jäi veel väiksemaid asju, nagu „Looduse kroonine romaan“. Ja „Loodus“ andis välja ka „Looduse“ auhinnatud raamatuid. Väga palju oli ka lasteraamatuid, nt „Targad tähed“, kus ilmus minu meelest ainult viis raamatut. Mõned sarjad nagu algasid, aga ei lõõnud läbi ja sama äkki lõppesid. Neid väiksemaid sarju on veelgi. Ja siis loomulikult ajakirjad. /.../ Neid oli palju. Nt „Tänapäev“ andis „vaikival ajastul“

välja mõned sellised karikatuurid, mis Pätsi solvasid ja siis keelati tal mõneks ajaks ilmumine. Aga poisid polnud lollid. Nad ei andnud välja „Tänapäev“, vaid kogu see keeluaeg andsid välja nt „Jaanipäev“ või „Jakobipäev“ jms. Vaat need eraldi päevad olid ka väga nõutavad. /.../

Kuidas raamatupoed endale nimed said?

See oli meie, peakaupluse, algatus. Me kuulutasime Edasis välja nimevaliku konkursi. Meil oli isegi komisjon selle jaoks ja minu mäletamist mööda kuulusid sinna isegi Richard Kleis ja Paul Ariste. Ja võitjat, kelle pakutud nimi valiti, me premeerisime. Nime „Ülikooli“ pakkus minu meelest üks noormees. Aga mis aasta see täpselt oli ... Peale seda me lasime teha ju need sepissildid, mis siiani antikvariaadil on. „Ülikooli“ kauplusel oli samuti sepissilt – vasest öökull, kuid see kauplus põles maha. /.../

Aga see võis olla kuskil 60ndate lõpp, 70ndate algus. Igal juhul olin ma siis juba piisavalt julge, et Georg Sundjale vastu hakata. Temale ei meeldinud need sildid, samuti pearaamatupidajale, kuna need olid kallid. Nõukogude kauplus ei vajanud seda, see oli luksuslik, läänelik. Aga tellitud ja üles pandud need said ja rahvale meeldisid. Nii et võib öelda, et Sundja lihtsalt kannatas selle ära. Kuni tal ükskord ikkagi kannatus otsa sai.

Kas see inimene, kelle asemele te „Ülikooli“ raamatukaupluse tööle läksite, elab veel?

Ants Lõhmus. Tema läks minu teada Tallinnasse ja peaks olema tänaseks meie hulgast lahkunud. Peale mind tuli sinna tööle Heino Haamer, keda mina nägin viimati 7-8 a tagasi. Eesti ajal oli selle kauplusega väga seotud Kleis, kuna ta oli enne sõda, kui poe nimi oli veel „Akadeemiline Raamat“, seal müüja olnud. /.../

Kui tihti teie käisite teistes kauplustes kohal? Teie kabinet oli „Ülikooli“ kaupluses?

No ikka käisin. Tuli käia. Kabinet oli, jah, „Ülikoolis“. Vähemalt üks aastainventuur oli, mõnikord ka ootamatud inventuurid. Ja vähemalt üks kord aastas olin ma ka inventuuri komisjonis, et vaadata, kuidas need asjad seal käivad ja on.

Kas inventuur antikvariaadis käiski vastavalt kaupluse hinnatemplile, mis raamatusse löödi? Et vaadati nende järgi, kas kõik klapib?

Jah, see oli raamatu tagaküljel. Selle järgi oli hind näha ja selle järgi oli ka inventuuri leht. Tavaraamatukauplustes müüsisime selle hinnaga, mis raamatul juba trükis pandud oli, aga antikvariaadis löödi raamatu tagumisele sisekaanele tempel, kuhu kirjutati hind ja sellega olid nad seal müügis. Inventuurid olid väga tüütud. /.../

Taas kord suur tänu intervjuu eest!

LISA 4: JÜRI PERTMANN

Intervjuu bibliofiil Jüri Pertmanniga

Tartus, 20. oktoobril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Minu jaoks oli üllatus, et nõukogude perioodil töötas Tartus ainult üks raamatuantikvariaat.

Jah, aga töötas ka mitu pörandaalust.

Üks oli vist Elbe?

Kaks Elbet isegi. Vennad. Üks oli aktiivsem ja proovis isegi eesti aja alguses Tähe ja Sõbra tn nurgal antikvariaati pidada, aga seal ei tulnud vist suurt midagi välja. /.../

Olete põline Karlova mees?

Jah, ma olen siit pärit ja suure ringiga tagasi tulnud. Mul on piisavalt kirju elu olnud ja plaanin siiamani sellest viis raamatut kirjutada, kuigi võib-olla jääbki see unistuseks. Istusin Vene ajal kuus aastat vangilaagris. Osalt sõjaväest kõrvale hoidmise eest. Üritasin Soome põgeneda, kuid jäin piiri peal vahele. Olin tüüpiline mässaja. Huvitav oli veel see, et nad kleepisid mulle veel külge nõukogude vastase propaganda. Enne põgenemist jätsin pruudile hüvastijätukirja, kuna kartsin, et mine tea, äkki lastakse piiri peal maha. Ja sinna kirja lõppu kirjutasin, et „usu, kui minu silmad seda ei näe, siis kunagi tuleb kindlasti see aeg, kui Pika Hermannini torni sini-must-valge tõmmatakse“. Ja vaat selle eest sain sellise karistuse.

Ma olen koos istunud Mart Niklusega, Enn Tartoga, Jaan Isotammega. See oli meil selline üks põlvkond. /.../

Õde saatis mulle sinna raamatu, Faulkneri „Võitmatud“. See oli trükitud Torontos, väliseestlaste poolt tõlgitud. Laagris oli lubatud kätte anda vaid Nõukogude Liidus välja antud ja alates 1945. aastast trükitud teoseid. Ja siis laagri tsensor küsib, mis linn see Toronto selline on? Ma vastasin,

et kas sa siis ei tea, see on teine linn Eestis, mille peale tsensor nähvas, et muidugi ta teab ja viskas mulle raamatu. /.../

Ja veel tuli raamatuid läbi. Palju tutvusingi raamatutega just seal. Meil kodus polnud väga palju raamatuid, aga mu tädi oli tohutult aktiivne kodukaitsja ja lugeja. Ta juba enne sõda töötas K. Jaiki raamatukaupluses. See asus umbes selle koha peal Vanemuise ja Ülikooli tn nurgal, kus SEB pank asub. Peale sõda olid veel varemed alles. /.../

Aga millal Riiamäe antikvariaat tehti? On see algusest peale seal olnud?

Ei ole. Alguses oli see Promenaadi tänaval hilisema „Teaduse“ raamatukaupluse ruumides. Peale sõda asus see seal. Ja seal oli direktoriks raamatukaupmees Jaan Raudsepp, kes oli Jaan Kaplinski vanaisa. Kuigi Arvo Mägi memuaarides on kirjas, et see asus Küüni tänavas. See on peaaegu sealsamas, nii et ei teagi, kas ta ajab midagi segi või algaski Küüni tn vanasti sealt. Igal juhul ta ütleb, et see oli endine M. Varese raamatukauplus, mis eksisteeris 1911-1940. a Aga 1945. a oli Raudsepp veel antikvariaadi direktor seal Promenaadi tn. Ilmselt ei olnud nad tema nõukogudevastasust veel piisavalt tundma õppinud.

Kui mina olin laps, siis käisime pööningutel sorimas, ja nii võis imeasju leida. Ükskord leidsime terve kastitäie eestiaegseid ajakirju Nädal pildis, mille ühel numbril, vist 1940. a alguses, oli kaanel püssiga Jaan Raudsepp, kes oli ilvese lasknud. Ta oli jahimees ka. Ta oli üldse hirmus ühiskondlik tegelane – kõikvõimalike seltside ja ühisuste juhatuses jne.

Kas sellest vanast antikvariaadist seal Promenaadi tn kuskil kirjutatakse ka? Mis selle nimi võis olla ja kuidas seda arhiivist otsida?

Ei tea. Igatahes, kui Raudsepp võeti sealt maha, siis leiti, et need vanad raamatud võiks üldse ahju panna või umbes nii. Mu tädi, kes seal töötas, ütles mulle nii. Ja siis viidi kauplus Riia tänavale, mu tädi tuli sellega kaasa. Ja see oli siis 1946. aastast, kui mina maksimaalselt lugema hakkasin – teises klassis. Ma käisin siinsamas Kesk tänaval algkoolis, mida nimetati direktori järgi „Kuuse ülikooliks“. /.../

Ja sageli koolist tulles läksin tädi juurde Riia tn antikvariaati. Seal oli tollal nii, et see sopp, mis jääb uksest sisenedes otse ette, viis kolmeastmelise trepiga tualetti. Ja see oli hea koht istumiseks. Ma lugesin seal trepi peal, sest ei tahtnud taharuumi minna, kuna seal olid naiste isiklikud asjad. Üldiselt töötas 2-3 naist.

Tolleaegsed töötajad on vist kõik lahkunud?

Jah. Ja tädi söödi sealt välja kuskil 1949-1950. aastal. Aga ta hankis endale sealt sellised sarjad, mis naisterahvast huvitasid. Tal oli luksuslikus köites „Armastuse naised“, „Nobeli laureaadi“, „Põhjamaade romaanid“.

Sealt oli osa ka keelatud?

Jah, aga nad olid eesti ajal hariduse saanud inimesed, julged ja patriootlikud. Nad ei kartnud. Oli isegi nii, et kui mõni klient tahtis keelatud raamatut, siis selle tulles teatati talle ja ta sai selle.

Aga tädi söödi sealt niimoodi välja, et neid püüti värvata. Eks KGB sai ju ka aru, et seal midagi liigub ja tuleb silm peale panna. Kõige hullem aasta oli 1949 ja 1950 algus. Siis käis tädi sunni korras katlamajades „Eesti Entsüklopeediaid“ põletamas. Siis ta tõmbas sealt salaja värvipilte ja linnaplaane välja ja tõi need koju. Ta hankis endale vihikutes täieliku entsüklopeedia. Hävitati ka saksakeelseid raamatuid. Ta luges vabalt saksa keeles, kuna see oli tal kodune keel olnud.

Ta oli lihtsalt müüja, mitte juhataja?

Jah, lihtsalt müüja. /.../

Seal oli üks naine nimega Liina, kes värvatigi ära ja kes sõi tädi välja. Tädi oli väga riskialdis inimene ja võis mittevajalikku kirjandust kõrvale toimetada. Aga minule oli see tohutu lugemuse aeg. /.../ Peale antikvariaati läks ta tööle „Mäng ja kooli“. See oli Stalini aeg, mäletan seda selgelt, sest tollal oli selline asi, et kuna Stalin ise oli öösel töötaja, siis pidid kõik poed olema vähemalt 20ni lahti, kaasaarvatud „Mäng ja kool“. Ja seal ta oli pensionini.

Antikvariaadist lahkus ta siis 1950. aastal?

1950. või 1951. aastal. Kohe nad ei saanud tast jagu ka ja ei leidnud hoobilt sobivat inimest asemele. Aga seda ma mäletan, et ma seda Jaan Raudseppa olen näinud.

Aga tädi alustas ikka seal Promenaadi tn?

Jah.

Kui palju see Riia tn maja sõjas pihta sai? Ja kas need ruumid ongi ehitatud antikvariaadi jaoks?

Ei ole, kindlasti. Ta vist pihta sai, aga taastati enam-vähem samal kujul kui enne oli. Minu mälu järgi. Ta ei saanud nii kõvasti pihta. Üle Struwe olevad majad said nii kõvasti pihta, et lammutati maha ja ehitati hruštšovkad. Mina olin siis juba ehitustööl. /.../

Millal need põrandaalused antikvariaadid tegutsema hakkasid? Ma saan aru, et bibliofiilid on kogu aeg omavahel suhelnud?

Soovitan lugeda Jaan Roosi mälestusi. Viis raamatut, mis on minu sõbra Johnny B Isotamme poolt toimetatud – „Läbi punase öö“. Jaan Roos oli üks Eesti suurimaid bibliofiile ja tal õnnestus koos oma raamatutega varjata end 10 aastat. Ta pidas päevikut kõik need 10 aastat. See on fantastiline lugu. Tal olid ära jaotatud need raamatud sõprade-tuttavate vahel ja midagi tassis kaasas ka. Ta ei istunud ühe koha peal üle kolme päeva, vaid vahetas asukohta. See on jama jutt, et kõik olid reeturid ja äraandjad! See on täielik jama selle mehe puhul. Oleks ükski tema sajast tutvavast ta ära andnud, oleks ta kinni juba ammu olnud. Aga ju ei andnud.

Aga antikvariaat ikkagi sai komplekteerida keelatud kirjandust?

Jah, tädi ikka muretses endale üht ja teist.

Inimesed siis ikkagi tulid pakkuma?

Jah.

Kuulsin hilisemalt antikvariaadi juhatajalt Mare Jõgilt läbi Brigita Ringi, et seal olla ikka tehtud kontrolloste ja ootamatuid läbiotsimisi. Samas on raske uskuda, et mitte midagi tollel ajal ei liikunud.

Minul oli näiteks selline juhus, et käisin Annelinnas vana Elbe juures midagi otsimas, kuid ta oli haige ja saatis mu alla tagasi. Aga all trepikojas oli üks vanamees suure kotiga, kes küsis, kust ma tulen. Ütlesin, et Elbe juurest, aga ta on haige ja sisse ei saanud. Ta siis tegi koti lahti ja küsis, kas ma ei taha midagi. Tal oli seal „Jaan Tõnisson töös ja võitluses“, korralik poolnahkköites raamat. Küsisin, palju ta selle eest tahab. Vastas, et 100 rubla. Ma teenisin tollal hästi ja ostsin ära.

Ja entsüklopeediaid me ostsime kogu aeg sõpradega niimoodi kokku, ükskhaaval. See hävitamine oli ikka kole. See, et nad käisid nädalate viisi neid põletamas. See ei olnud ainult see, et olid keelatud raamatute nimekirjad – see oli ainult teoreetiline osa. Praktiline osa tähendas, et kõik mis kätte saadi, ahju lükati.

Kui aktiivselt neid raamatuid taga aeti? St kui suur probleem see keelatud kirjandus nõukogude võimu jaoks oli?

Seal oli mitu astet ja eri aegadel oli ka eri lähenemine. Mina ei oska seda nii täpselt öelda. Aga ütleme nii, et kui leiti raamat, siis konfiskeeriti see ära, aga kui sul muid patte polnud, siis midagi

sinuga ei juhtunud. See oli nüüd hiljem, nad lõpus enam ei kartnud seda asja nii. Aga 50ndail oli see ikka tõsine asi. /.../

Kirjandust käis ikka väga palju käest kätte. Mul oli endal kümme Vabadussõda käsitlevat raamatut.

Kus sa neid hoidsid? Olid kuskil peidus?

Ei olnud. Kodus ikka, päris avalikult. Kõige hullem oli „Eesti rahva kannatuste aastaga“. Selle üle peeti täpset arvestust kuni lõpuni. See oli kõige vihasem teos punaste vastu. See raamat saadi mult kätte koos selle pruudile jäetud kirjaga. Alguses peitis tädi selle raamatu ära, aga kui nad otse nõudsid, siis andis lõpuks ikka välja.

Tädil ei tulnud kunagi mingit jama? Ei Sinu ega enda raamatute pärast?

Ei tulnud. Minu asjus seletuse kirjutas, aga see oli ka kõik. Ta polnud poliitilise kirjanduse fänn, tal oli ilukirjandust palju, ja väga haruldast, sellist, mida praegu üldse ei ole.

Kas temast jäid need raamatud alles?

Need said põhiliselt mu vennale, kes oli raamatukoguja. Tema on selles mõttes hea näida, kuidas võib kibestuda ja pettuda, kui see nõukogude võim ära lõppes. Tal oli võimalus töö juures paljundada. Ja nii oli tal üks paarsada nõukogude vastast ja väliseesti teost, mis olid paljundatud ja poogitud ja kõik see unikaalne värk läks tal vastu taevast, kui Eesti Vabariik tuli. Praegu võid neid raamatuid antikvariaadist ühe euro eest osta, mis mees tollal käsitsi suure vaevaga tegi.

Mina tegelesin pildistamisega. Pildistasin pörandaaluseid väljaandeid, Solženitsõnit jt. Otsin 500 rubla eest maale labori sisustuse. /.../

Aga ma olen ausalt öeldes ise ka tõsiselt nõrkinud. Selles vanas „Tartu“ poes, kus praegu vanakraami kauplus on, müüakse vanu pruune entsüklopeediaid üks euro tükk. No ausõna!

Kas neil olid ka järjekorrad ja ettetellimised?

Jah. Ja ma sain tutvusega esimese Naani entsüklopeedia. Mul olid tutvused kahes poes, kus ma üldse viitsisin jamada – kirjutusmasina poes, kust sain pörandaaluseid kirjutusmasinaid ja raamatupoes, kuhu viisin lillekesi ja vahel mõne kohvikussegi.

See järgmine entsüklopeedia, mis alustas „ENEna“ ja lõpetas „EEna“, oli tellimisel täiesti vaba. Ja see ettetellimine oli tohutu.

See viimane viis aastat nõukogude võimu oli täiesti tunnetatav, et asi keerab kuhugi, aga kuhu, seda keegi ei teadnud.

Palju sul raamatuid on?

Kuskil 8000-10 000 vahel, ma polegi lugenud. Mul on näiteks väga häid venekeelseid teoseid. Ja ongi kurb, et pole kellelegi jätta. Tänapäeva noored ei loe vene keelt. Ja kõige nooremad istuvad üldse internetis ja ongi kõik.

Kas mingeid bibliofiilide klubisid ka Tartus oli?

Oli. Tallinnas oli see kõige kuulsam Tõru, mida juhatas pärast Trivimi Velliste.

Need polnud keelatud?

Ei olnud. Vastupidi, need olid KGB kontrolli all. Seal olid oma usaldusisikud. /.../

Kuidas toimisid need põrandaalused antikvariaadid? Käest kätte?

Jah, Elbe müüs lihtsalt kodus.

Ta on surnud?

Jah. /.../

Oli ka selliseid bibliofiile, kes teiste tagant virutasid. Ma olen neid näinud. Minu meelest oli Uno Lahel isegi eksliibris, millele kirjutas: See raamat on virutatud Uno Lahe raamatukogust. Et kui kuskil sellise eksliibrisega raamatut nähakse, on selge, et see on varastatud, kuna ise ta sellist raamatut ei anna.

Need olid siis ilmselt mingid kindlad inimesed, keda külla ei tahetud?

Nojah.

Tulles tagasi 50ndate aastate juurde, siis meil õnnestus ikka koolipoistena väga soliidne kollektsioon koguda Vabadussõja aegsetest raamatutest, ka juturaamatutest. Ja neid me levitasime, need käisid käest kätte. Ja ajakirjad. See oli meie jaoks ikka täitsa teine maailm, kui nägid Nädal pildis või kas või Maretit. Ajaviite ajakirju oli oma paarkümmend Eesti ajal. Ja neid ei lubatud võtta antikvariaati.

Minu jaoks ongi üllatus see, et näen praegu neidsamu ajakirju antikvariaadis müügil ja veel ilusas seisukorras. Kus nad ometi seisid?! /.../

Kas antikvariaadis midagi muud ka peale raamatute müüdi?

Ajakirjad olid kindlasti. Tädilt saime ka Rahvalehe kaasandeid, kriminulle, mida vist müüa ei tohtinud. /.../

Muide, väga hea koht, kus võis huvitavaid raamatuid kohata, oli täika. Stalini aegsel täikal võis imeasju kohata.

Kus see siin Tartus oli?

Mäe tänaval oli üks tiik ja selle ääres oli. Käisin lapsepõlves seal igal pühapäeval ja väga põnev oli. Igasugust eestiaegset kraami oli.

Ma arvan, et KGB teadis Elbest ka. Ei tea, mis vahekorrad neil olid, aga kindlasti käidi teda hirmutamas, aga tegutses ta ikka edasi. Fanaatikud on fanaatikud.

Kuidas see siis välja nägi? Oli tal koduraamatukogu?

Jah, tal oli kolm tuba maast laeni raamatuid täis. Ta elas sellest. /.../

Olid sul endal mingid lemmikarjad, mida tikutulega taga ajasid?

Jah, aga kas just tikutulega. Mul oli suur koer ja seepärast ostsin raamatuid koertest – tõugudest, kasvatamisest jne. Mõni oli päris huvitav. /.../ Ma hindasin pigem sellist praktilist raamatut, millest ka kasu oli.

Kas sa mäletad, kuidas käis ostmise-müümise protsess antikvariaadis? See oli varem raamatukauplus nr 42 ja raamatute peale käis mingi poe tempel?

Jah, tagakaanele või viimasele lehele.

Ja see oli algusest peale nii?

Oli ikka, jah. Tädi raamatute põhjal ei saa kahjuks kontrollida, sest tema ostis ju raamatu enne templi panemist ära. Ta ostis igasuguseid eestiaegseid kirjanikke, nagu Mälk, Gailit, Roht jt. Osa ei ütle täna enam midagi, nad on täiesti unustatud. Paar kohvritäit on nüüd minu omanduses.

Aga ma usun, et alates 50ndaist olid antikvariaadi töötajad ikkagi kuidagi KGB-ga seotud. Vähemalt formaalselt pidid nad neile midagi ette kandma. Eks see oli igäihe enda südametunnistuse asi. /.../

Sattusin lugema üht 70ndail ilmunud artiklit, kus kirjutati, et juba mitmed poed võtavad vastu kasutatud raamatuid. Samas tean, et Tartus oli vaid üks antikvariaat. Millal need teised siis tegutsema hakkasid?

Jah, aga seal oli see klausel, et nad võisid tegeleda vaid alates 1945. a ENSV-s välja antud raamatutega. See välistas kohe eestiaegse kirjanduse.

Tallinnas oli põhiline antikvariaat Mündi tänaval?

Jah. Kuskil oli minu meelest veel, aga ei tule meelde, kus. Seal oli ruumi väga vähe ja nad olid üksteise otsas. Ülevaade oli ääretult kehv. /.../

Kas siin Tartus olid sinulgi antikvariaadis mingid nimekirjad, mida soovisid saada?

Ma käisin ja ostsin seal kogu aeg, aga niimoodi konkreetset mingit asja ei oska öelda. Meie ajal olid väga rareiteetsed, mida ma pole siiani maha müünud, näiteks Schoppenhauer'i „Elutarkus“ ja Carrell'i „Tundmatu inimene“. /.../ See „Tundmatu inimene“ oli tavaliselt ainult üks kord aastas müügil. Nii kui keegi müüki tõi, osteti kohe ära. Ma mäletan, kuidas ma jahtisin seda. Lasin ise ära pookida.

Suure entsüklopeedia köidetega oli nii, et need olid eri väljaanded, eri pookimised. Ma katsusin neid enam-vähem ühtemoodi saada, aga ei õnnestunud. Nende hinnad kõikusid 40-70 rubla vahel. Isegi see raamat on praegu devalveerunud.

Väga otsitud olid maakondade raamatud, aga neid ei tohtinud antikvariaadid müüa. Need olid eestiaegsed maakondade teatmikud. Need olid põranda all kogujate seas väga-väga otsitud.

Minu tädil oli omal ajal Promenaadi poe ajal terve hunnik poognates raamatuid. Võib-olla olid need Jaan Raudsepa omad olnud, ma ei tea. Ma ei tea, milleks tal need olid. Ilmselt sai ta neid niisama, sest need läksid hävitamisele. Ja 70ndail kuulsin ma, et need maksavad head hinda ja panin Edasisse müügikuulutuse. Võib öelda, et konfiskeerisin need tädi tagant. Ja mingi vend tuligi ja ostis kalli raha eest ära. Seal olid unikaalsed teatmeteosed. Selle suure entsüklopeedia täiendusköide oli samuti poognates, see ei jõudnud pookimisse. „Nobeli laureaate“ oli poognates. Neid on ju pehme kaanega hõbedases ümbrispaberis, kalingurköites ja nahkköites. Praegu loebki raamatul just välimus, aga minu ajal sisu. /.../

On tõelisi rareiteete, mida olen isegi taga ajanud. On üks Jaan Vahtra ja Aleksander Ivaski raamat „Taevaskoda ja Valgemetsa“, mida ma pole siiamaani antikvariaatidest saanud. Teine raamat on Piasecki „Suure Vankri armuke“, minu noorsoopõlve lemmikraamat. Tädil oli see olemas, aga keegi ajas ära. /.../

Ehk on sul tädist alles mingeid dokumente või fotosid antikvariaadist?

Dokumente mitte, aga fotosid võib isegi olla. Ma mäletan neid tädisid sealt kauplusest. Enamikuga käis tädi ka pärastpoole läbi, välja arvatud selle Liinaga, kes ära värvati. Tollal sõbruneti kogu eluks. /.../

Aga kardan, et tolle aja kaupluse töötajad pole sinuga nõus just sellepärast rääkima, et nad pidid KGB-ga läbi käima ja nad ei taha, et hakkab keegi urgitsema. Sellise koha peal lihtsalt pidi koostööd tegema, see ei tähendanud, et sa nende mõttemalli jagasid. Kui töötasin Tartu KEK-is, siis sõbrunesin seal ühe ülemusega, kes rääkis, et tuleb seal mingi tüüp KGB-st, lööb jalaga ukse lahti ja nõuab: anna see kartoteek siia, ma vaatan, seda ja seda. Ja temal pole mitte midagi teha.

Jah, olen ise sama mõelnud. Kuigi ma ei kavatse kedagi häbimärgistada, vaid soovin teada saada kaupluse köögipoolest. Terve Eesti peale oli ju ainult kaks antikvariaati.

Asi oli selles, et neid vanu asju lihtsalt vähem liiguks. Et oleks parem kontroll. /.../

Naljakas oli see, et riikliku kontrolli funktsioon lõdvenes kuskil 60ndate lõpus. /.../

No natuke said midagi juurde?

Jaa, kõvasti sain. See oli põnev infokild, et antikvariaat alustas Promenaadi tänaval.

Jah, ma käisin juba seal. Ja siis oli Raudepp veel juhataja, aga Johnny B kirjutab, et alates 1946. a oli ta öövaht, seega kuskil siis ta võetigi maha.

Huvitav, kas kauplus loodi siis juba Saksa okupatsiooni ajal ja kuidas see ülevõtmine käis?

Ilmselt Rausepp andis ise oma raamatud ära, muidu oleks ta läinud repressioonide alla. Ta ei olnud ju ainult raamatupoe omanik, vaid ka trükikoja omanik. /.../

Suur tänu intervjuu eest!

LISA 5: VELLO PAATSI

Intervjuu bibliofiil Vello Paatsiga

Tartus, 22. oktoobril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Meeldiv tutvuda! Tänan, et mind vastu võtsite.

Kuulsin, et tunnete huvi antikvariaatide vastu? Millest te oma tööd alustate? Küsige ise.

Põhifookus on Tartul ja nõukogude perioodil. Tahan välja selgitada, millal antikvariaat alguse sai. Olen käinud arhiivis, rääkinud erinevate inimestega, kuid siiani ei oska keegi täpselt öelda, millal see oli. Arhiivist see samuti välja ei tule.

Arhiiviga on selline asi, et seal on kõik olemas. Olen ise terve elu seal istunud ja minu õpetaja Viktor Masing ütles, et võitjaks jääb see, kel on malmist tagumik.

Mul on seal terve hunnik dokumente veel läbi vaadata.

Uurige tsensuuri ka, sest tsensor käis antikvariaadis vaatamas. Mina täpselt ei tea, aga tsensor pidi neid seal kuidagi instrueerima. Olen ise ka tsensuuris käinud. Olen vana ajakirjanik, tegin 12 aastat „Eesti Loodust“ ja puutusin sellega natuke kokku. Kui meie päris tsensuuris käija Ilmar Kask oli ära, siis pidin mina teda asendama. Erilisi mälestusi ei ole. Käisin seal Promenaadi tänaval, kus praegu on Vene saatkond ja kui tal küsimusi oli tekkinud, siis küsis. Tal oli sahtlis üks väike raamat, mida ta siis vahel vaatas. Tsensoril pidi päris kindlasti olema kohustus läbi vaadata antikvariaatide ostunimekirju, mida müüakse, mida akendele pannakse. Juhatajaid pidi ta kindlasti instrueerima.

Just seda ma kardangi, et see võib olla põhjuseks, miks ei taheta minuga kohtuda.

Teate, inimesed on eluaeg kartnud. /.../ Ja keegi ei tea, mis edasi saab. Neilt võidi ka võtta mingi allkiri vaikimise kohta vms. See on muidugi oletus, ma ei tea seda. Igal juhul pidi seal kontroll olema. Aga seal on väga huvitavaid momente. Seal kaupluse tagaruumis osteti raamatuid ja oli niisugune elav järjekord, kus igaüks oma raamatupambuga ootas. Teine lett oli müügilett. Seal

oli kaks akent. Suuremas aknas oli igasugust pudi-padi, aga väiksemas olid paremad asjad. Kõik räägivad, kuidas eestiaegne kirjandus oli keelatud, aga antikvariaadis oli see siiski müügil. No Vabadussõda ma ei näinud.

Olid mingid konkreetseid raamatuid sarjadest, mis olid keelatud.

Jah. Ma olin geograaf ja ostsin endale „Maailma maad ja rahvad“, ent selles oli ainult üks viga – Suur-Siber oli välja rebitud. Või teine näide –tsensori kustutused. Õppisin rootsi keelt ja antikvariaadis oli ilus rootsi-eesti sõnaraamat akna peal, millel musta tušiga maha kriipsutatud Gustav Suits. See paistis muidugi läbi. Ja muid selliseid asju vilksatas seal veel.

Kui läksin ülikooli 1968. a ja sain stipendiumi, siis ostsin oma „Väikese entsüklopeedia“. Küll oli ilus, maksis 35 rubla, mis oli kuu stipendium. Siis oli selle tagumise akna peal ka täiesti entsüklopeedia. Kuidas ta sinna müüki pandi, ma ei tea, aga oli. /.../

Osteti ka väliskirjandust ja ega siis need tädikased ja tsensor kõike jaganud. Vaatasin siis ükskord seal soomekeelseid asju ja ole lahke, seal oli Kalmu „Põhja pojad“. Aga see oli ju Vabadussõjast. Ostsin selle kiiresti ära. Nii et selliseid asju seal trehvas.

Tagaruumi ma ei saanud, kui just raamatuid ei müünud, aga seal olid huvitavad külastajad, nagu näiteks Jaan Eilart, Eerik Kumari jt. /.../ Nemad käisid seal taga ja nii palju kui mina aru sain, said nemad keelatud kirjandust. Kellele ta seda ostis, ma ei tea. Aga seal tagaruumis oli näha riiuleid, kuhu olid nähtavasti kogutud väljavalitute soovid.

Ilmselt olid antikvariaadil kogujate nimekirjad, mida vaja komplekteerida.

Küllap vist. Kuigi sinna taha kogujad väga ei pääsenud. Said pigem nõ kontorite esindajad. Nähtavasti täiendas oma kogu sedakaudu ka TÜR. Kas Eilart ostis Looduskaitse Seltsile või endale, ma ei tea. Ma ei tea, mis tema raamatukogust saanud on... /.../

Mina hakkasin Riimäe antikvariaadis käima kuskil 1963. aastal. Võib-olla astusin varem ka sisse, aga siis hakkasin pidevalt käima. Lihtsalt mu koolitee hakkas sealt mööda käima. /.../ Ja just see tagumine aken oli huvitav. Seal olid põnevad ja kallid asjad. Nüüd saab paljud asjad pea ilma rahata. Alguses ostsin lasteraamatuid, ülikooli ajal tekkis huvi juba tõsisemate asjade vastu. See oli 1967. aastal. /.../

Ega Vene ajal jäi ka paljudest raamatutest ilma, kuigi tiraaž oli suur. Ja näiteks ei saanud ette tellida „Maailm ja mõnda“ sarja. Seal oli üks Hanzelka ja Zikmundi kolmeosaline Aafrika reisikiri, mille autorid kargasid ära. No siis korjati see ära ja ei lastud müüki. Ja siis pärast osadel oli. /.../

Mingil ajal hakkasid ka teised raamatupoed kasutatud raamatut vastu võtma. Need paberid peaksid olema arhiivis olemas, aga nende üles leidmine on raske. /.../

Ega te juhuslikult ei tea, millal Riimäe antikvariaat alguse sai? Sain just hiljuti teada, et see olla varem olnud hilisemas „Teaduse“ raamatukaupluse ruumides ja selle ärijuhiks oli Jaan Raudsepp.

Ei tea. Aga Raudsepp oli äge vend, tegi gloobuseid ja igasuguseid asju. /.../

Muidugi seda ma mäletan, et laatadel ja Peetriturul liikus raamatuid. Ka Elva laatadel. Oli päris huvitavaid trükiseid. Eriti laululehti, mida ma ka korjasin. Ja loomulikult Aleksander Elbe. See oli sisuliselt antikvariaat, aga igapäev ta sisse ei lasknud. Ikka tutvuse kaudu. Ja üle Eesti käidi sinna, nii et see oli võib-olla esimene üleestiline antikvariaat nõukogude Eestis.

Kas hilisem taasiseseisvumisajal Karlovas poodi pidanud Elbe on selle Aleksandriga suguluses?

Jah, Karlovas oli tema vend, kes sai Aleksandri kogu päranduseks. /.../

Kas teie ka Aleksander Elbe juures käisite?

Jah, ikka. Mul oli isal sõja ajal kogunud päris heas korras seiklusjutte ja ma müüsin need kõik Elbele maha. Nüüd hakka tagasi ostma. Aga sealt mina saingi suures osas oma kogu, sest poes neid lihtsalt ei müüdnud.

Kas teda ei käidud puistamas?

No nähtavasti keegi ei kaevanud tema peale. Ta oli ka vana mees, no mis sa seal puistad. Ta suri üle 80-aasta vanuselt. Aga küsige Tulviste või Matjuse käest, ehk nemad teavad selle kohta midagi. Mina pole igal juhul kuulnud ja ta ise ka ei rääkinud, et temaga sellist asja oleks juhtunud. Eks see oligi nii, et oma raamatud oma kodus.

Keelatud kirjandust tal ikka oli?

Jah, muidugi. Aga ta ostis ka tänapäevaseid raamatuid hoolega. /.../ Ja see keelamine oli aastakümneti erinev. Küll aga liikus vähe ajalehti, pigem üksiknumbreid. /.../

Aga see on huvitav jah, kuidas antikvariaat sai tollel ajal müüa entsüklopeediat, mis oli põhimõtteliselt keelatud või nii üldiselt arvatakse. Mina ostsin „Väikese entsüklopeedia“. Käisin seda noolimas tükk aega. Ma ei oska öelda, kuidas see müügistrateegia oli ja mida lubati ja mida mitte ja nähtavasti see muutus. /.../

Täna teid väga intervjuu eest!

LISA 6: ÜLO MATJUS SEN

Intervjuu bibliofiil Ülo Matjusega

Tartus, 29. oktoobril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Uurin bibliofiilse raamatu levikut Tartus nõukogude perioodil. Kuidas raamaturinglus tollel ajal üldse käis? Oli keelatud raamat, mida antikvariaat ei tohtinud müüa, kuid kindlasti midagi siiski müüdi. Kui suur roll oli antikvariaadil bibliofiilse raamatu levikul ja mida me üldse nimetame bibliofiilseks raamatuks? Kas näiteks „Seiklusjutte maalt ja merelt“ läheb selle alla või on seda pigem vanem raamat?

Ma olen bibliofiilse raamatu määratlemisega spetsiaalselt tegelenud. Mul on paar artiklit selle kohta. Olen üsna palju sellega tegelenud. Bibliofiilne raamat ja nõukogude antikvariaadid on küllalt hell teema, sest bibliofiilne raamat – oleneb, mis tähenduses te selle võtate – ei kuulunud enamasti antikvariaatides vastuvõtmisele. Väga sageli. See oli seotud autoritega, kunstnikega ja olenevalt ka ajast, sest need reeglid muutusid. /.../

Ega nõukogude aja antikvariaate pole vist väga uuritud?

Otseselt antikvariaate mitte, aga seda saab uurida keelatud raamatute kataloogide kaudu. Neid on ilmunud alates 1947. aastast. Viimane ilmus 1966. aastal. Olen tervet „Keelatud raamat Eestis“ kursust pidanud ja samuti Tartu Bibliofiilide Klubis (TBK) sellest rääkinud. Samuti näiteks Abel Nagelmaa.

Aga peaksite raamatukogust võtma vananenud raamatute kataloogid, mis olid nummerdatud ja mille said nii raamatukogud kui antikvariaadid. Põhiliselt olid need mõeldud raamatukogudele ja ilmusid mitmesajast ja isegi –tuhandeses tiraažis. Väga põnev on vaadata, missugused on alguses keelu all olnud ja missuguseid mõõndusi on hakatud tegema, milliseid täiendusi tehti, millised autorid on lubatud jne. Oli selline väljend, nagu TKA – täielikult keelatud autorid. Alguses määrati ära, ütleme, viis autorit, kes Saksa okupatsiooni ajal töötasid siin ajalehtedes ja läksid ära: Pedro Krusten, Karl Ast Rumor jt. Ja hiljem tulid täielikumad kataloogid, kus oli osa neilt

juba lubatud. Underi luulekogu ilmus esimest korda nõukogude Eestis alles 1958. a. See on tohutu ala. /.../

Rääkides bibliofiiliast ka antikvariaatidest, siis tuleb silmas pidada seda, et raamatutsensuur algas eesti raamatu suhtes ikkagi 19. sajandi keskpaiku, kus keelati ära Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu“ trükid – Laakmann pidi ümber trükkima, osa lehti välja võtma ja asendama. Näiteks pidi sõna „isamaa“ asendatama sõnaga „kodumaa“. /.../ See oli siis kuni 1917. a. Aga ka sellele järgnevas Eesti Vabariigis on olemas keelatud raamatud, nagu nt „Casanova memuaarid“ ja peale detsembrimässu ka Leniniga seotud raamatud. Tsensuuri Eesti Vabariigis ei olnud. Esimeses konstitutsioonis 1920. a on selgelt öeldud – tsensuuri ei ole. Need kolm sõna on üle võetud praegusesse põhiseadusesse – tsensuuri ei ole. Aga see ei tähenda seda, et teistel põhjustel... Eeltsensuuri ei olnud, aga kui raamat oli ilmunud, siis võisid valvsad kodanikud esitada politseiprefektuuri pretensiooni – neid oli neli: Pärnu, Tartu, Narva ja Tallinn. Nemad pidid tegelema sellega. Alguses konfiskeeriti, pandi raamatu müük seisma ja siis uuriti ja lõpuks otsustati, kas võib raamatut müüa või mitte. Eriti keelati raamatuid ära ebamoraalsuse pärast. Eesti riik oli väga moraalne riik. Eristada tuleb eeltsensuuri ja järeeltsensuuri ja selles mõttes järeeltsensuur oli. Nõukogude ajal olid muidugi mõlemad, oli totaalne tsensuur. Vaadati juba enne, mida võib avaldada, mida mitte. Mul on kodus selliseid näiteid – Mait Metsanurga täielik eksemplar, korrektuureksemplar, millel brošeerkaaned olemas, kuid mis ei ilmunud kunagi. Täiesti tundmatu raamat, mis raamatuna ei ilmunudki kunagi. Ma lihtsalt tunnen selle osta.ee-s või kusagil mujal müügis olevana ära. Need on väga põnevad asjad.

Ja neid liigub siis tänapäeval veel?

Jah, liigub. Lihtsalt peab ära tundma.

Keegi siis laka pealt leiab vms?

No Jumal teab, kustkohast.

Saksa ajal oli samamoodi. Siis kavatseti Tartus välja anda Goethe teosed seitsmes köites. Kaks tükki olid täiesti valmis, aga nad ei ilmunud kunagi. Üldiselt saksa ajal arvati, et eesti keel ei ole võimeline jõudma Goethe keele tasemele. Mõte oli selles, et saksastamine, so saksa klassikuid tuleb lugeda saksa keeles. Ja mul on kaks korrektuureksemplari olemas: „Näidendid“ ja „Romaanid“. Eesti keeles pole need tänapäevani ilmunud.

Nõukogude ajal see muutub ja seda saab jälgida raamatukogudest ja raamatukauplustest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestike järgi. Ilmusid esimene ja teine, mis tähendab

seda, et esimene osa käis tegelikult ka venekeelse kirjanduse kohta, sest Venemaal toimusid ka kogu aeg protsessid ja keelati kirjandust ära. Näiteks Stalini isikukultuse paljastamine oli. Pärast seda Stalinit päris ära ei keelatud, viidi raamatukogudes lihtsalt tagaruumidesse. Siis paljastati parteivastane grupp, Beria paljastati angloameerika agendina ja lasti maha 1953. aastal. Peale seda läks Beria täieliku keelu alla. Lausa sellise, et „Nõukogude entsüklopeedia“ esimese köite tellijad said ettepaneku välja rebida neli lehekülge Beriaga ja asendada need neile asemele saadetud nelja leheküljega. /.../ Ja raamatukogudes tehtigi see ära. Samamoodi oli „Eesti entsüklopeedia“ lubatud, aga Vabadussõda oli välja rebitud. /.../

Nõukogude ajal olid keelamistel kindlasti perioodid. Need tekkisid võimude ja juhtide vahetusega ka. Kui Hruštšov maha võeti ning Brežnev ja Kossõgin asemele tulid, siis mingi aeg nad võitlesid omavahel, kuid Brežnev saavutas ülekaalu ja siis hakkas kohe seoses dissidentlusega tsensuur tekkima. Siin on tähtis Loomingu Raamatukogu (LR), sest seal ilmus väga kiiresti asju, mis Venemaal ära keelati. Nt Anatoli Kuznetsovi kaks numbrit, mis ilmusid 1958. aastal. Pärast seda, kui mees hüppas Londonisse, keelati ta ära. Nii Venemaal kui siin tuli ta tagantjärele ära keelata. Need ilmusid eeskirjadena, mis tulid otse vabariiklikesse Glavlittidesse. LR-s oli küllalt selliseid asju, mis olid algul ilmunud, kuid hiljem ära keelati: Anatoli Gladilin, Vladimir Maksimov jt. Markantne näide on Solženitsõn, kes oli lubatud ja ilmus kaks korda „LR-s“, kuid 1974. a leidis ta end äkki Frankfurdi lennujaamast ja seejärel keelati ta ära. Ta keeldus „Gulagi arhipelaagi“ avaldamise keelamisest ja see ilmus kõigepealt välismaal. Aga miks ma LR-st räägin, on see, et LR ei allunud eeltsensuurile.

Seal oli vist mingi selline asi, et ta ei olnud raamat, vaid ajakiri vms?

Jah, ta ilmus ajakirjana ja seda ei pidanud Moskvasse saatma. Ainult tagantjärele muidugi. Ja selles mõttes oli LR üks väga hea võimalus avaldada seal asju, mida Moskva ei kontrollinud ja ära ei keelanud. Muidu võis eesti keelde raamatuna tõlkida vaid neid teoseid, mis olid Venemaal juba ilmunud. Näiteks Karl Jaspers'i „Kuhu läheb Lääne-Saksamaa?“, mis võis ilmuda, kuna see Moskvast ilmus, teatavate lühendustega. /.../

Filosoofias oli samamoodi. B. Russel'i „Lääne filosoofia ajalugu“ ilmus, aga seda ka piiratud tiraažis ja selle erandiga, et seal Marx'i peatükki sees polnud. Mul on see eksemplar olemas.

Kas teil on LR 1975. a esimene number „Laustud sõna lagub“, mis ära keelati, ka olemas?

Ei ole. See keelati roppuste pärast ära. Ropud vanasõnad ja kõnekäänud.

Jah, see oli ametlik põhjendus, kuid tegelikult olla kasutatud kirjanduses olnud ebasobivaid nimesid, nagu Solženitsõn, Aksjonov jt.

Võib-olla, jah. Aksjonov oli neile pinnuks silmas tõesti. /.../

„Vanas kandles“ on ilmunud juba Eesti ajal kaks versiooni lauludest, kus ühes olid obstsöönseid laulud juures, teises mitte. Nii ilmus Eesti Vabariigis endas. „Vana kannelt“ ilmus kokku neli köidet. 3. ja 4. ei ole enam obstsöönseid laule enamjaolt sees, nii et seda peab oskama vaadata, kui ostate. /.../

Ja edasi muidugi ajakirjad, millel oli järeeltsensuur. Ikka juhtus seda, et ilmus ära, aga pärast avastati midagi. Nt „Mägra maja“, mis ilmus „Pioneeris“, kus loomad tulevad mägra juurde sisse, nagu venelased Eestisse. /.../

Mis oli nõukogude ajal bibliofiilide seas hinnas? Kas keelatud kirjandus oli ekstra sellevõrra hinnatum?

Üle poole või kolmveerand Eesti Vabariigis ilmunud kirjandusest oli keelatud. Osa tiraaže hävitati, raamatukogudes säilitati näiteks kaks eksemplari erifondis. Selles mõttes olid need bibliofiilsed raamatud, selle mõiste tähenduses. Väga jämedalt öeldes on bibliofiilne raamat minu jaoks ja Euroopa traditsioonilises tähenduses esimese asjana piiratud tiraažis, väga eriline, kunstiline, nummerdatud, signeeritud jms raamat. Siin tuleb väga täpselt eristada – mina teen seda – teost ja raamatut. Raamat on teose vahendamise võimalus. Teos on sisuline. See võib olla käsikirjaline, ümberkirjutatud, paljundatud jne. /.../

Teise asjana on bibliofiilne raamat see, mis on aegade jooksul mingil põhjusel (eriti vanemad) muutunud ääretult haruldaseks. Selles mõttes on Eestis ametlikult bibliofiilne iga raamat, mis on ilmunud kuni 1850. a (ka), kuid minu meelest tuleks see edasi tõmmata. Nõukogude ajal oli see kuni 1860. a. /.../ Bibliofiilne tähendab haruldust, seega kõik sinnani ilmunud oli haruldane. Tänapäeval liigub neid palju rohkem, kui nõukogude ajal. Nad on välja tulnud ja vaba liikumise saavutanud. Eriti usuline kirjandus ei pruugi enne 1850. a ilmunult üldse eriti haruldane olla, aga ametlikult on nad kõik haruldased. Kuid see ei tähenda, et neid tahetaks. Nad on üpris odavad ja tänapäeva inimesed sageli toovad piibleid müüki arvates, et need on kallid, kuid tegelikult keegi ei taha neid.

Kolmandaks muutub sageli liikumas ja kergesti saadaolev raamat bibliofiilseks bibliofiilse kogu koosseisus. Ta omandab seal bibliofiilsuse ja teatava täielikkuse. Kui on bibliofiilne kogu mingist autorist või teemast, siis kogusse kuuludes on see raamat bibliofiilne. See tähendab ka

seda, et kes selliseid kogusid kollektioneerivad, otsivad parimaid eksemplare ja neid võib-olla polegi nii palju. Kui muidu liigub raamatut palju, siis tihti on nad nii ära loetud, et korralikku eksemplari ei leiagi. Nt 1950. a ilmunud „Robinson Crusoe“ laitmatut eksemplari Rudolf Sirge tõlkes te ei leia, sest need on nii ära loetud. Aga kui te korjate nt Defoe'd või üldse nõukogude lastekirjandust aastast 1944-56. a, siis te ei leiagi head eksemplari, kuna raamatut ilmus väga vähe ja kohe loeti ära. „Tom Sawyer'it“ ja igasuguseid muinasjutte ilmus, aga häid eksemplare te ei leia. /.../ Nii et kollektsiooni sees on need täiesti selgelt bibliofiilsed. Ka oma haruldase säilivuse poolest.

Selle juurde tahan taustaks öelda, et teate „Eesti retrospektiivset rahvusbibliograafiaid“? Need on praegu kõige täielikumad, aga paberväljaannetes on juba suuri lünki, kuna kogu aeg ilmub välja tundmatuid asju. Seal on näidatud, et kaudsetel andmetel on teada, et niisugune raamat on ilmunud nt 1849. a. Tärn on ees, mis tähendab, et keegi pole seda raamatut näinud. Kindlasti ilmus, aga koostaja pole seda raamatut ise näinud. Tänapäeval on mul küllalt raamatuid, kuhu pole täрни vaja enam ette panema. Ilmub kogu aeg neid välja. Eriti saksa ajast 1941-44. a, perioodikat jms. Väga põnevad asjad. Mul on spetsiaalne kogu 1941-44. a Eestis ilmunud trükiste kohta. /.../

Nüüd rääkides antikvariaatidest ja bibliofiiliast, on selge, et selleks, et tollel ajal omada võimalikult laiu võimalusi oma kogu täiendamiseks, silmas pidades ka keelde, et mingit raamatut ei võinud antikvariaati müüki võtta, tähendasid siin väga palju tutvused. Alustasin ka väiksena Riiamäe antikvariaadis. /.../ Ja seesama Mare Jõgi, kes seal töötas, võttis küll raamatuid sisse, ta ei pannud neid lihtsalt müüki. Ametlikult ei olnud. Eks ta vahendas neid. Jaan Eilart oli üks mees, kellel oli seal käsi sees. Tal oli suurepärane raamatukogu, olen seal käinud. Ja tema sai sealt raamatuid. See käis käest kätte, kuskile jälgi ei jäänud, nii et tsensuur ei näinud. Mare Jõgi kartis ka ikkagi. Mina sinna taharuumi enne ei saanud, kui sinna tuli tööle üks mu kooliõde, kes mulle vahetevahel filosoofiat – ka keelatud filosoofiat – kõrvale pani. Siis ma nägin ka, mis neil seal tagaruumis riulite peal oli.

Nii et nad ikkagi julgesid?

Nad vahendasid inimestele, kes kaebama ei läinud. /.../

Küsisin Brigita Ringilt, kellele tollal antikvariaat allus ja kes hiljem ise enda antikvariaadi avas, et miks oli vanasti Eestis ainult kaks antikvariaati ja kas ta ei mõelnud teha mõnda veel, kuid ta vastas, et millegipärast ei tulnud tal sellist mõtet.

See oli ilmselt ikkagi seotud raamatu keelamisega. Need reeglid kehtisid formaalselt veel nõukogude aja lõpuni. Kas teate, et 1988. a otsustas Eesti Kultuuriministeerium tuua raamatud välja erihoiult. /.../ Aga see oli enne Moskva luba. Otsustati välja tuua kodanlikul ajal ilmunud raamatud, välja arvatud 44 raamatut. Mul on need olemas. Nende hulgas on enamik Saksa okupatsiooni ajal ilmunud asju, ka usuasju, mille ärakeelamisest mina aru ei saa. Mingi kirikuõpetaja mälestusi ei julgetud välja tuua. Kusjuures jäeti erifondi ka „Hitler ja lapsed“ ja „Hitler vabastaja“, mis on praegu ümbertrükitud ja mida praegu ka tahetakse keelata – KAPO on püüdnud keelata neid asju. See on omaette periood ja kui ma räägin eesti raamatu keelamisest, siis ma räägin tänapäevani välja.

Kas „Mein Kampf“ on keelatud?

Ei ole. See pole ka Saksamaal keelatud.

Kas Eestis on praegu raamatuid, mis on keelatud?

Jah, on küll. Üks on Tartu skinhead'ide juhi Tarmo Rahnu rassistlik luulekogu „Valged alustavad ja võidavad“, mis keelati ametliku kohtuotsusega ära. Ja üks on veel keelatud. Kaks raamatut on keelatud. On püütud rohkem keelata, aga see pole õnnestunud. /.../ See rassistlik luulekogu ilmus tiraažis 50, millest autor 45 jõudis laiali jagada. 5 eksemplari konfiskeeriti. Katseid on tehtud ka keelata „Eesti põllumajandusajalugu“, millest ilmus kaks köidet. Ministeerium nõudis selle ärakeelamist. Alguses olid rahad eraldatud kas vist Savisaare poolt, aga pärast, kui võimud vahetusid, siis vist Isamaaliit keeldus seda kinni maksmast ja nõudis raamatu ärakeelamist, kuna selle olid koostanud endised kolhoosi esimehed.

Millal see oli? 90ndail?

Ei, hiljem. Pärast 2000. aastat. Nii et see tiraaž oli trükitud ja nad nõudsid, et seda müüki ei lastaks ja siis seda raamatut jagati tasuta. See raamat peideti ära ja politsei otsis seda, kuid ei leidnud üles ja siis kuidagi see asi laabus. Netist saab otsida neid asju.

Nii et keelamine on võimalik. Eriti kui juudi kogukond teeb ettepaneku midagi keelata.

Teine keelatud raamat ongi „Siioni tarkade protokollid“, mis ilmus esimest korda eesti keeles 1933. a ja millest ilmus 1994-95. a kaks ümbertrükki. Üks ilmus suures tiraažis punaste kaantega Tallinnas, seda ei pandud eriti tähele, kuigi Rootsi ja Ameerika saatkonnad jõrisesid

midagi. Aga pärast ilmus ta Tartus helehallide kaantega ja siis Tartu juudi kogukond süüdistas väljaandjaid rassismis, ksenofoobias ja juudivihas. Asi anti kohtusse ja kohus käis paar aastat. Tiraaž oli vist 500 eksemplari, kui ma õigesti mäletan ja juudi kogukond ei nõudnud selle raamatu totaalset keelamist (raamatukogudes olevate ja juba müüdud raamatute), vaid edasist levitamist. /.../ Mõned sajad eksemplarid hävitati siis paberipurustajas. Kusjuures üks eksemplar säilitati asitõendina – corpus delicti. /.../

„Mein Kampf“i“ taheti Eestis saksa ajal välja anda. Tollel ajal oli Eestis kaks kirjastust: „Eesti Kirjastus“ Tallinnas ja „Tartu Eesti Kirjastus“ Tartus. Ülesanne saadeti Tartusse, kus võeti see ette ja jagati osad ära, kes mida tõlgib, aga siis tuli kellelgi pähe, et tuleb autorilt luba küsida. Ja saadeti Berliini päring, kust tuli vastus, et autoril ei ole kavas seda teost eesti keeles välja anda. Sellest võib lugeda Daniel Palgi mälestustest. See Goethe asi on ka seal kirjas, millest ma rääkisin. Minul on neist ainuекsemplarid, kuskil mujal pole.

Kust teil on õnnestunud need saada?

Ma kuidagi märkan. Selle ma ostsin oksjonilt. /.../

Kuidas raamat siis nõukogude ajal ringles? Põhiline liiklus käis siis ikkagi käest kätte?

Jah. Kui tutvusi oli, siis sai antikvariaadi tagaruumist, aga teised võimalused olid „eraantikvariaadid“. Üks oli Aleksander Elbe, Kalevi tn, kus mina käisin kogu aeg, samuti Hando Runnel, Peeter Tulviste, Kalev Sikk, kellel on ka suur raamatukogu. Seal käidi pidevalt ja teda ei kontrollitud, kodus käest kätte müüs.

Kuidas siis ei kontrollitud?

No keegi ei kaevanud. Sa võid raamatuid kodus hoida ja kui sul pole raamatupidamist ega muid jälgi, siis on vaja tunnistajaid, aga kust sa neid saad. Täiesti selgelt hoiti ühte. Pidi kiiresti minema sinna, ta hankis raamatuid oma allikatest.

Ta vist kuulutas ajalehes ka, et ostab raamatuid?

See oli ehk teine vend. Neid oli neli venda. /.../ Kaks venda olid väga ühesugused. Üks oli see, kes kodust müüs (Aleksander), aga teine (Artur) käis kogu aeg Tallinnas suure seljakotiga ja tõi sealt, tema oli rohkem ärikas. See Aleksander Elbe oli niisugune idealist ka, ta jättis osa raamatuid endale. Ja need ei mahtunud tal ära, tal olid teed raamatute vahel. Mul on kodus sama asi. /.../ Nii et temal olid oma allikad, aga teine vend oli rohkem ärikas ja tal olid oma kunded. Tema elas Ülejõel. Siis olid kaks nooremat venda, kellest üks oli tsensor ja keda ma hästi tundsin. /.../ Teine päris minu meelest Aleksandri surses tema raamatukogu ja tegi Tähe ja Sõbra

tn nurgale antikvariaadi. /.../ Aga see oli kuskil 90ndail juba. Aleksander suri 90ndate alguses. Ta oli meil ka Biblioofiilide Klubis. /.../

Nii et see oli üks võimalus, kasutada niisuguseid kohti. Aga ikka väga vähe liikus tollal ja tegelikult suur avanemine tuli siis, kui erifondid ära kaotati Eestis, tekkisid eraantikvariaadid ja kui lubati hakata oksjoneid tegema. Esimesed oksjonid tehti kuskil 1988. a. Huvitav on vaadata tolle aja oksjoni katalooge. Täiesti haruldased asjad. Need on nüüd täiesti bibliofiilsed juba. Me tegime hiljem „Ülikooli“ raamatukaupluse oksjone 15 tükki. Meil on korralik kataloog. Aga praegu ei jõua teha, see võtab palju aega, kui korralikult teha. /.../ Peaaegu neli kuud läks aega ettevalmistamiseks. /.../

Aga sarjad olid siis nõ „in“?

Jah, kindlasti. Sarjad on alati „in“ olnud. On olemas niisugused sarjad, mida väga taheti ja korjati, kuid mis pole praegu võib-olla enam nii haruldased. Aga alguses korjati ikka väga. Nt „Elav teadus“, „Põhjamaade romaane“, „Nobeli laureaadid“. Ja bibliofiilina vaatad, et „Nobeli laureaate“ on ümbristega neljas versioonis ehk siis bibliofiil korjab igast raamatust neli eksemplari. Osa on köidetud, osa brošeeritud ja totaalne bibliofiil tahab, et tal oleksid need kõik olemas. Selle ilmumise ajal sai tellija valida, millises köites ta seda tahab.

Kas need ilmusid kõik ühel ajal või oli tegemist erinevate trükkidega?

Ikka korraga neli erinevat versiooni ja nii palju, kui oli ettetellijaid. /.../ Aga hilisem bibliofiil korjab neid kõiki. Ja kellel need kogud on, on enamasti ikka erinevatest köidetest ja pole selline korralik. Ma ei tea, et Eestis olekski kellelgi „Nobeli laureaate“ kõik versioonid täielikult olemas. /.../ Siis oli veel „Marseljeesist internatsionaalini“ ja ka palju väikseid sarju. Muide, väikeste sarjade teemal tuleb meil ka järgmine TBK koosolek. Võite ka tulla. /.../

Palju teil seal rahvast käib?

Ega ei ole palju, kuskil 10 inimest. Inimesed kaovad ära. /.../ Seal ma olen rääkinud keelatud raamatu algusest lõpuni – täpselt detailides, eksemplarid kaasas ja niimoodi. Me toome sinna raamatud alati kaasa. Novembris räägib juhatuse liige Kalev Sikk väikestest ja vähetuntud Eesti raamatusarjadest, ilukirjandus ja võib-olla ka mitte ilukirjandus. Paljud kirjastused alustasid ja lõpetasid ja andsid ainult viis tükki välja. Tema on üks, kes korjab sarju. /.../ Ja ta on see, kes loeb ka kõik raamatud läbi. /.../

Kaks asja on meil kindlad – aasta viimase koosoleku teema detsembris on 100 aastat vanad raamatud ehk tänavu raamatud, mis ilmusid 1915. a; kellel mida on, võtab kaasa. Seda on

huvitav vaadata, mis on säilinud, kuna see on sõjaaeg, mil töötab juba sõjatsensuur. Kalev Sikk korjab ka ajalehti ja ajakirju. /.../ Suurema osa ostab ta vennale, ise võtab ta igast ühe esindusnumbri. /.../

Ja jaanuari kuu teemaks on alati eelmise aasta parimad leiud. /.../

Need on ju tohutud väljaminekud ja ilmselt on bibliofiilide hulgas ka eelisseisus need, kelle raha on?

Kindlasti. Osa inimesi väga kaaluvad, kas osta või mitte. Midagi teha pole. Väga suured rariteedid on väga kallid. Aga vahel tunned ära ja saad väga odavalt. /.../

Olen vanadest nõukogudeaegsetest ajaleheartiklitest leidnud üheks antikvariaadi tekkimise põhjuseks põhjenduse, et on vaja kohta, kuhu inimesed saaksid raamatuid ära viia. Et oleks võimalus nõ teise ringi raamatuks.

Jah, mõte oli ikkagi ideoloogilis-poliitiline. Põhimõte oli see, et raamat leviks. Võib isegi öelda, et heast tahtest, mitte kurjast. Et raamat liiguks. Alguses oli raamatuid ka vähe, hiljem muidugi mitte; tiraažid olid metsikud – 100 000. /.../ „ENE-l“ oli see kuskil 200 000 ja see käis ettetellimisega. Mäletan järjekordi kaupluse juures; ka siis, kui midagi tuli. Kui tuli „Dekameron“, missugune järjekord oli! Ümber kvartali! Haruldane raamat ja peale selle veel selline erootiline. Praegu vedeleb igal pool. /.../

Millal te avastasite enda jaoks raamatuarmastuse? Kust tuli pisik?

Ikka kodust. Kodus oli väga vähe raamatuid, võib-olla paarkümmend. /.../

On teil mingi konkreetne teema, mida kogute?

Umbes 25 konkreetset teemat. Esimene ja kõige suurem kollektsioon on eesti luule kollektsioon, umbes 4000 nimetusega.

See on siis üldse, kuni tänapäevani?

Jah, aga tänapäeva ei võta ma kõike. Kui ma tasuta saan, siis ära ei viska. Ja siis nende hulgas on teatud autorid, keda ma täielikult korjan: Aavik keeleteadlasena, Juhan Jaik, Jüri Parijõgi, Oskar Luts, Pedro Krusten, August Gailit, August Mälk, Marie Under, Henrik Visnapuu. /.../ Kuidagi koguneb niimoodi. Alguses koguneb mingitel teistel põhjustel, kuuludes teise kollektsiooni, aga pärast osutub autor ka kuhugi mujale ja otsustad, et võtad need paar asja ka veel juurde. Ma nimetan seda kollektsiooni laienemise raudseks seaduseks. Bibliofiil kogub midagi, aga siis tekivad sellised piiripealsed asjad juurde ja pärast hakkad märkama, et see on teise kollektsiooni

algus. See peab olema väga meelekindel inimene, kes ei laienda kollektsiooni. Raamatu seeria puhul võib see nii olla. Mul seeriaid eriti ei ole, alati mõnest puudub midagi. Kui head eksemplari näen, siis võtan muidugi, aga ainult seeriaid ma ei kogu. „Ilmamaa“ „Eesti mõttelugu“ kogun. Kirjastus „Ilmamaad“ kogun ka täielikult, kuna olen ise seal sees.

Kõike, mis kirjastus üldse välja annab? Millal kirjastus alustas?

Jah, kõike. Alustas 1993. a.

Kui suur teie kogu on?

Ma ei tea. Naine muudkui valetab seda suuremaks, öeldes, et 40 000 eksemplari on, mina ütlen, et 20 000. Aga naine võtab sinna juurde ka üksiklehed ja loeb need eksemplarideks. Oleneb, kuidas ühikuid lugeda. Kas lugeda ajakirja aastakäik üheks numbriks või kõik numbrid eraldi.

Kas te ka perioodikat kogute?

Valikuliselt: Eesti kultuuri-, kirjandus- ja filosoofia ajakirjad.

Kogun kõike ka Eesti keeles ilmunud filosoofiast ja filosoofia kohta, mis on ka üheks kollektsiooniks. Siis saksa aega täielikult. Muidugi ka signeeritud ja nummerdatud raamatut. Õnneks on neid hästi raske saada. Põhiosa on ikkagi eestikeelne raamat, aga sellele lisandub ka suur osa saksakeelset, venekeelset; ingliskeelset on vähem. /.../ Ja siis kõik Eesti kuni 1860. a. Seda on raske saada. Aga siis on jutt raamatust, mitte teosest ehk siis kõik eri trükid. /.../ Tööpõld on lai, see ei lõpe kunagi ära.

Kas ruumikitsikus ei kimbuta?

Kimbutab. Otsin maja juba kaua aega. Ühes korteris ongi praegu ainult raamatud, keegi seal ei ela. /.../

Raamatute väärtus muutub ajas?

Jah, muidugi. Mäletan neid raamatuid, mida omal ajal ei tahtnud, praegu nii kahetsen.

Osa kindlasti ka vastupidi? Need, mis enam keelatud ei olnud, tulid osalt ümbertrükid jne.

Jah. Ilusad eksemplarid on välja tulnud pärast.

Alguses ostsid raamatut ikka sisu pärast. Ei olnud nii, et ostsid raamatu pärast, ikka sisu pärast. Underit võtsin sellepärast, et see oli Under, mitte tema raamatu pärast.

Aga esimene raamat, mida lugesin, oli Bornhöhe „Tasuja“. Vene keeles üritasin lugeda „Hirvekütti“, aga ei saanud midagi aru ja viisin tagasi. Mul oli Lutsu raamatukogus üks tuttav,

kellelt sain ema kaudu „Looduse kuldraamatuid“, mida tänapäeval väga korjatakse. Kalev Sikk korjab neid täielikult. /.../ Minul on need valikuliselt. Tulviste korjab ka „Looduse lasteraamatuid“; need on lapsepõlve raamatud, mis kiunagi olid. Ta võtab ka ainult häid eksemplare. Need olid ka väga otsitud sarjad ja mida oli ääretult raske saada. /.../

Tänan teid väga intervjuu eest!

LISA 7: KALEV SIKK

Intervjuu bibliofiil Kalev Sikuga

Tartus, 6. novembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Teen uurimistööd teemal „Bibliofiilse trükise levik nõukogude perioodil” ja lootsin väga ka tollaste antikvariaadi töötajatega rääkida, kuid kahjuks pole nad millegipärast nõus minuga kohtuma. Panin suure lootuse just Mare Jõgi peale, kes seal 30 a juhatajaks oli.

Ah ei olnud nõus rääkima? See on küll kehvasti. See oligi ju ainuke antikvariaat Tartus. Huvitav, kas tal on siis äkki tervis kehv. Ma ei ole teda nüüd ammu näinud.

Brigita Ringiga sain küll rääkida ja tema suhtles ka Mare Jõgiga.

Marega me suhtlesime ikka väga palju. Peale 1965. a hakkasin käima seal. Alguses oma venna pärast, kes hiljem Estoniaga põhja läks. Tema oli ikka tõsine bibliofiil, mina olen rohkem selline kirjasõna uurija. Raamatuid on igasuguseid mul siin, ei teagi, palju. Järgmine teema Tartu Bibliofiilide Klubis (TBK) on meil „Väikesed sarjad – ilmunud kuni viis numbrit”. Avastasin just ühe sarja veel juurde, mis mul olemas on – Narvas välja antud „Vironia lõbus kirjavara”. Selle panin veel juurde nimekirjale ja nüüd on 25 sarja. Tegelikult neid on veel, võib-olla Matjus leiab juurde. Mõnest on ainult üksainus ilmunud, nagu „Kalur-kassi tänav”, mis on „Varaku” välja antud „Oleviku suurteosed” sarjast.

Aga miks ei ole rohkem ilmunud?

Erinevad põhjused. Mõni läks pankrotti või vahetuseid kirjastused või ei ostetud. Paljud asjad jäid pooleli sõja tõttu. Oli nt „Elu” kroonine raamat”, „Elu” lugemisvara”, mis on mul kõik olemas. Siis oli veel „Elu” odav raamat”.

Seoses Marega ja sarjadega meenub üks lugu. Tal oli 70ndail müügil Mändmetsa „Kevadised veed” sarjast „Sõnarelvaga”, ja see oli pandud vitriini. Ma ütlesin, et Mare, vaata, mis seal tagumise kaane peal kirjutatud on – hävitage bolševikke. Ta läks näost täitsa valgeks ja ütles, osta ära, võta enda kätte! Tal käisid iga nädal kontrollid, et ei oleks keelatud raamatuid. Ta ütles

mitu korda, et jäi vahele, ei jõudnud ju kõike kogu aeg kontrollida. No selle raamatu puhul ta vaatas, et Mändmets oli lubatud ja panigi müüki. Aga just selle sarja tagumise kaane peal oli üleskutse hävitada bolševikke.

Kas see raamat siis oli keelatud raamatute nimekirjas?

Oli ikka, lihtsalt jäi kahe silma vahele. /.../

Ma olin kuus aastat TBK esimees, aga panin ameti maha, sest tervis pole enam hea, juba 77 a. Mina olen selline, kes ei taha, et raamat ainult riulis ilutseb. Ma uurin iga raamatut. Nt hiljuti sain Mark Twaini raamatu, millega ongi nüüd segadus, millal ta siis välja on antud, kas 1923. a või 1926. a. Mõlemas eestiaegses kataloogis on ta sees. Kirjandusmuuseum ütleb, et 1926. a, aga minu meelest ei saa olla, kuna 1923. a kataloogis on ta juba sees. Praegu on Tartu Linnaraamatukogus näitus, kuhu ma andsin ühe raamatu, mida pole keegi näinud, isegi Matjusel pole seda. See on Lagerlöfi „Nils Holgerssoni reis”, esimene trükk 1911. a, Postimehe ilutrükk juugendstiilis. Ka Kirjandusmuuseumis pole keegi seda näinud.

Aga kataloogis on sees?

Otseselt ei ole. Kataloogis on kirjas, et 1911. a ilmus 700 eksemplari. Ilutrükil ei olnud ilukaant sees, ma tegin koopia Kirjandusmuuseumis. Tal on ilukaas ka veel. Ja seda tehti 700 eksemplari. Aga kui palju tehti ilutrükki? Ma olen lugenud, et Postimees tegi vahel ilutrükki nii, et oma töötajaid vahel õnnitleda, siis tehti 20-50 tükki.

Kust te saite selle?

Ants Linnard Gildi antikvariaadist oli kuskil ostmas, helistas ja küsis, kas ma tahan. Ma ei teadnud, et see selline trükk on, arvasin, et tavaline ja ilma ilukaaneta. Ütlesin, et võtku ära. Pärast Matjus helistab ja küsib, kust ma sellise sain, tema on otsinud seda elu aeg. Tema teadis, et see oli ilmunud ilutrükina. /.../ Postimehe asjad on mul siin kõik eraldi – kõites ilmunud ja ajalehes ilmunud. Siis korjan ma veel Päevalehe joonealuseid.

Andsin eelmisel aastal välja raamatu „Eesti perioodikas ilmunud järjejuttude bibliograafia 1918-1944”. Ma imestan, et Kultuuriministeerium andis raha.

Kõik need kataloogid on väga ühepoolsed ja vigadega. Paljud asjad on välja jäänud. Eestiaegses kataloogis on sees, aga hilisemas enam mitte. /.../

Aga kust teie andmed pärinevad?

Ise olen kõik välja uurinud. Ma hakkasin koguma Jutulehe lisasid. Nad ilmusid ka raamatutena. Mul on kõik üles märgitud, mis raamatutena ilmusid. Paljud ei teagi, et asi on ilmunud ilukõitena ja see pole kataloogis ka sees. Palju asju pole sees. Ja nii ma hakkasin alguses enda jaoks tegema, aga siis hakkasid kõik raamatukogud ka tahtma. Seda minu enda raamatut trükiti 100 eksemplari, millest 15 nummerdatud.

Nii et tegite ise bibliofiilse raamatu?

Nojah. /.../ Nüüd on seda kõigil vaja, sest ma panin kõik avastatud vead sinna sisse. Näiteks ei olnud kataloogis Taluperenaise lisa. /.../

Kas on võimalik, et ka teil on mõned asjad välja jäänud?

No ma olen ära märkinud, mis ma olen leidnud. Eks parandada saab alati. Aga mida ma olen elus näinud, et on ilmunud, selle olen ära märkinud, et on ilmunud raamatuna. /.../

Siis ma tegin veel „Anderomaanide“ väljavõtte, kuna see jälle minu hobi. Nad on mul enamikus olemas, 150st igauhest on näidis vähemalt olemas. Rahvusraamatukogu on hakanud neid nii kõvasti võtma, sest rahvas lihtsalt luges need ära. Ma mäletan peale sõda Võru turu peal oli käru peal pakkide viisi „Anderomaane“, mis kõik ära hävitati. Mul 90% olemas. 1907-1908 ilmunud raamatuid on väga raske saada, neid on mul ainult mõned näidised.

Selle väljavõtte tegin siis ka sinna oma raamatu vahele. Raamatukogud kõik tahtsid mu raamatut. Mul on siin ka temaatiliselt välja toodud. Nt Rahvaleht, Uus Eesti, Päevaleht andsid välja mittestandardseid joonelauseid, mis ilmusid pool lehekülge või nii, ja seal oli temaatika, ei olnud autoreid, vaid nt kalandusest, kirjanikest jms. Ja noid just inimesed tahavad, teema järgi. Raamatukogu on öelnud, et tuleb inimene ja ütleb, et on ilmunud selline ja selline artikkel, aga kus, seda ei tea. Ja vaat sellepärast nad väga tahtsid mu raamatut. Ma olen seda teinud terve elu. Alguses lihtsalt märkmikku. /.../

Kust teil see raamatu pisik üldse tuli?

Ei tea. Kõigil kolmel vennal on. Noorem vend korjab ajalehti ja ajakirju, tal on juba üle 50 000 ajakirja ja muudkui märkin üles, mis juurde tuleb.

Mis ajavahemikku ta korjab?

Ükskõik. Kõike perioodika mis kätte saab. 746 nimetust juba. Raamatuid ta väga ei korja. /.../

Kaua te juba kogute?

No alguses korjasin vennale. Ta läks 1994. a Estoniaga põhja. Aga siis hakkasin endale korjama.

Siin on üks raamat, mis ära keelati: „Ei iial sõda”. Õudsed pildid. See on Rahva Sõna lisa. Siis nt raamat „Kuldne noorus”, Meigase raamat. Nüüd vist Rahvusraamatukogul on, muidu kuskil Eestis seda polnud. Oli esimene variant, mille Meigas tegi, ilukaanega, mis ilmus 1910-1911. a ja pärast, mis järele jäi, sellele tegi Meigas uued kaaned ja seda polnud kellelgi. Need väga suured haruldused.

Aga kus need siis liiguvad? Keegi laka pealt leiab?

Kuskil nad liiguvad jah. /.../

Siin on jälle üks ajakiri, mida ilmus ainult üks number ja mis keelati kohe ära – Päiksetar. Keelati ära sellepärast, et siin on tervenisti see loomade pidu (Mutionu pidu), mis pole kusagil mujal niimoodi ilmunud. /.../ See temaatika läks siin nii käest ära – kõik loomad jõid end purju ja nii keelati see kohe ära.

Kas see keelamine oli nõukogude ajal?

/.../ Ei, ilmselt juba Eesti ajal ja sellepärast ta kaduski ära. Et lapsed ei tohi seda lugeda. Mul ei ole väga palju haruldusi. Matjusega ei saa end võrrelda, sest hakkasin hiljem korjama.

Mida te täpsemalt korjate? Sarju?

Mul on põhiliselt sarjad, jah, mida veel pole ja mida tahan kokku saada. /.../

Vahepeal hakkasin saksaagseid lasteraamatuid korjama, mis on ka peaaegu koos. Kaks tükki on puudu.

Kõik lasteraamatud?

Jah. Ega neid ei olnudki palju. Aegamisi korjan, ega korraga neid ei saagi. Need on väga huvitavad, pooleldi keelatud. /.../ Näed, siin on „Vaba Maa“ Burroughs'i „Kohutav Tarzan”, „Kättesaamatu Tarzan” ja „Tarzani džunglilood”, neid kataloogis ei ole; ka mul pole, aga oma kadunud vennal ma nägin, et need on raamatuna ilmunud. Need kataloogid on ikka väga puudulikud.

Kuhu venna kogu sai?

Ma ei teagi. Ta abikaasa on hooldekodus... /.../

Aga need lasteraamatud ma sain kokku peaaegu. Mõned on ikka väga haruldased, erineva formaadiga ja kerge neid kokku saada pole. /.../

Ma ilu pärast ei kogu, loen kõik läbi. Siin üks miljonärist bibliofiil käis mul külas ja tema naine ütles, et mees ei ole ühtegi raamatut läbi lugenud. Tahtis minult paari raamatut osta ja pakkus kuni 100 eurot, aga asi ei ole rahas, ma lihtsalt ei saa anda, sest ma tean, et ma ei saa seda raamatut enam.

Niisamuti on mul „Kriminaalromaanide“ sari kõik olemas, sain õigel ajal kätte. Nooremale vennale sain „Looduse kuldraamatud“ kõik kokku. Neid praegu korjama hakata pole enam võimalik, lihtsalt ilusaid ei liigu enam, ainult katkised. /.../

Kuidas nõukogude ajal raamaturinglus käis? Bibliofiilid suhtlesid omavahel ja vahetasid käest kätte?

Suhtlesime näiteks nii, et minu kadunud vend oli Võrust. Seal oli bibliofiilide klubi, kus koos käisime. Seal saime vahetada ja osta. Põhiliselt käis asi klubide kaudu, jah. Aga meil oli seal ka üks KGB mees, kelle kohta saime selle kohe teada. Istus ja tukkus. Abel Nagelmaa oli tookord esimees. Kohe oli aru saada, et tegemist on nuhiga – ta ei tundnud raamatut absoluutselt. Ükskord, kui Kangro juubel oli, siis näitasime oma Kangro raamatuid, mille peale ta tegi märkuse, et seda ei tohi, see on keelatud praegu. Nojah, Kangro oli keelatud, jah. Aga lõpus ta kadus ära.

Siis käisime kokku Tartus veetorni vastas Õpetaja tänavas. Aga alustasime Lutsu raamatukogus, ENSV Raamatuühingu toas kolmandal korrusel.

Siis oli muidugi Aleksander Elbe oma keset tuba laotud raamatutest püramiidiga. Ja ta teadis täpselt, kus nurgas mis raamat asus. Seal käisime ka.

Ja liikus keelatud kirjandust ka ikka?

Ega jah, klubis me ikka vahetasime. Me teadsime, et on keelatud, aga kui keegi pakkus, siis ostsid ikka ära. Ega keegi kaebama ei läinud, kui just KGB meest kuskil mängus polnud, nagu seal Võrus.

Kas raamatuoksjoneid ka nõukogude ajal oli?

Ei mäleta küll. Vist alates 1992. a hakkasid need. /.../

Veel on minu hobiks kõigi Eesti ajalehtede korjamine, kas või ühe igauhest. Mul on üle 380 erineva ajalehe juba.

Kuni 1944?

Ei, Vene omad on mul siin diivani all. Need on mul ka olemas. Nende jaoks on mul eraldi nimekiri. Rajoonilehed on mul kõik olemas. Masina-traktorijaama omi ei liigu. /.../

Te kogute igast ajalehest ühe eksemplari?

Jah, ja kui päistiitel muutub, siis ka uue eksemplari. /.../

See on väga põnev, paljusid muidu ei näekski kunagi. Neid on tohutult palju.

Siin on nüüd siis ajakirjad ka?

Ei, ainult ajalehed.

Ja mis ajavahemik?

Ma tegin isegi Otto Wilhelm Masingu Marahva Näddala-lehe esimesest numbrist koopia, 1821. a. Ma jätan koopia ka, peaasi, et saab lugeda ja ta on olemas. Originaale ei jõua osta ja neid ei liigu ka. Väga omapäraseid asju avastad siit. /.../

Üks hobi on mul veel. Ma pole usuhull, aga ma korjan usuperioodikat – ajalehed, ajakirjad, igast ühest üks. Siin on üks väga haruldane asi – Carl Robert Jakobsoni vend Magnus Jakobson andis Riias välja Siioni Sõnumetooja lehte. Ma kaks tükki taastas in ära. See on sellepärast haruldane, et ta tegi pildid puugravüüridega. Tohtu ilus. Kataloogist võib näha, et seda anti kolm trükki välja, kuna rahvas nii nõudis seda. Ja miks neid Eestis pole? Mäletad, räägitakse, kuidas C. R. Jakobson seljakotiga Riias Tartusse tuli. Nii ta neid siia tõigi ja palju tal neid ikka sinna kotti mahtus, 30-40 tükki võib-olla. Aga kõiki numbreid pole isegi Rahvusraamatukogul ja Kirjandusmuuseumilgi, sest nad ei jõudnud Eestisse. Sain kunagi osta neid, kuna ei teatud, millega tegu.

Te ei kogu mingi konfessiooni järgi, vaid kõike usutemaatilist?

Jah, kõike. Ka mitte aastaarvu järgi.

Siin on ka väga huvitavaid asju. Osa on välja antud New York'is ja Austraalias. Kõiki neid ei saagi kätte. /.../ Mul on siin isegi selliseid, mida pole Kirjandusmuuseumis. 1906-1908. a, mis Kuressaares välja on antud, ei jõudnud lihtsalt siia, sest läksid Riiga Liivimaa keskusse. Siin on palju haruldusi. Ja neid usuasju keegi ei taha. Antikvariaadid ei võta neid isegi müüki, sest neid ei osta keegi. Isegi kirikutegelased ei osta. /.../

Tõnu Kollo sai siin ühe 1878. a Kuressaares välja antud lauluraamatu, mida on Eestis ainult kaks tükki: TÜRs ja Rahvusraamatukogus. Seal oli üks leht puudu ja ma tegin talle koopia. Mul on

endal suur koopiamasin. See oli mul vahepeal väike teenistus. Kui raamatuhuvilisel on midagi vahelt puudu, siis ma teen talle koopia. /.../ Ma ei tee valgele paberile. Peab olema vastav paber.

Mul on isegi vana Prantsuse paberit aastast 1898, millel on isegi vesipilt sees. Siis on peaaegu A3 Rootsi paberit aastast 1921-22. Ja bibliofiilid juba teavad, et mul need asjad olemas on ja nii helistataksegi ja palutakse, et leiaksin õige paberi ja teeksin koopia. Ma olen antikvariaati öelnud, et kui näete kuskil vana paberit, ostke ära, see on vajalik asi. /.../

Võin näidata veel üht haruldust – „Stenka Rasin“, mis anti välja raamatuna. Seda pole ei Matjusel ega Rahvusraamatukogul. Ta ilmus annetena, aga pärast ostis keegi selle ära ja mis järele jäid, andis välja ilukaanega, ja seda ei ole mitte kuskil. Nii et ikka liigub selliseid haruldusi. Sain selle ühest antikvariaadist vist 5-6 euro eest. Ei julgenud kõssatagi. Nad ei tea lihtsalt, millega tegu. /.../

Kas kõige vähem liigub neid raamatuid, mis nõukogude ajal keelatud olid?

Nojah. Vahel olid isegi kriminaalromaanid keelatud. Need, kus mõni vene tegelane sees ja kelle kohta halvasti öeldud. Ma ikka Marele tihti ütlesin, et oi, see on keelatud. Ühes „Looduse kroonis romaanis“ - „Reis Paabelisse“ - oli Lenini kohta halvasti öeldud, aga keegi seda ei teadnud. Aga lõpuks oli ikka avastatud. /.../

Mis mind vahepeal täitsa vihale ajas, oli see, et ilmub raamat ja öeldakse, et see on Eestis esmailumine. Aga tegelikult on küll ilmunud – ajalehes. Näiteks Remarque'i „Läänerindel muutusteta“ ilmus tegelikult juba 1929. a nimega „Väerinnal seisukord muutuseta“, aga kordustrukis pole keegi seda maininud. Nii et olen palju asju oma raamatus täpsustanud.

Rahvusraamatukogu oligi väga imestunud, kuidas on võimalik, et üks inimene sellise töö ära teeb. Nemad planeerisid selleks kunagi kümme inimest, kuid raha ei olnud ja jäigi tegemata. Kui eelmisel aastal mu raamatuesitlus oli, siis oli mul lausa ebamugav seal professorite ja akadeemikute ees.

Kaua selle tegemine aega võttis?

Tegelikult, kui 2009. a pensionile jäin, siis järgmised 4-5 aastat istusin iga päev 2-3 h Kirjandusmuuseumis. Mul olid muidugi juba varem tehtud märkmed olemas ja siis muudkui täpsustasin. Ma tookord ei mõelnud raamatu väljaandmisele. /.../

Aga jah, käisime koos Elbe juures ja Võrus.

Kas Võrus oli ka antikvariaat?

Ei olnud. Aga vend tegi hiljem. /.../ Siis, kui ta hukkus, oligi ta raamatukaupluse omanik. Ta läkski ühele väliseesti raamatukogule järel. Ta suhtles kõigi nende väliseesti kirjanikega: Kangroga, Mägiga jt, kes talle raamatuid saatsid. Enamik konfiskeeriti ikka ära, aga mõni tuli ka läbi.

Kui ma käisin Tallinnas parteiloengutel, siis sain seal tuttavaks ühe naisega, kes oli mingi asjaajaja. Seal oli üks tuba, kuhu olid toodud kõik konfiskeeritud raamatud, virnade viisi. Siis ma ise veel ei korjanud, aga sain vennale ikka sain mõned raamatuid. Tegin välja ja sain.

Mida Vene ajal veel korjati? Kas ka väliseestit?

Väliseestit polnud peaaegu võimalik korjata, sest lihtsalt ei tulnud läbi. Need hakkasid läbi tulema kuskil 80ndail. /.../

Neid päris huvilisi jääb järjest vähemaks. Ei tunta huvi enam raamatu vastu. Meil klubis kaks nooremat käivad, aga nad on ka ülikooliga hõivatud. Tallinnas Kolk ütles ka, et ei tea, kas peab ära lõpetama oma oksjonid, kuna osalejaid on nii vähe. Peale raamatukogude tuleb ainult 4-5 nägu kokku, Tartust mina, Ülo Matjus, Tõnu Kollo. Kollo korjab raamatuid kunstnike järgi ja korjab ka lasteraamatuid. /.../

Aga jah, antikvariaadiga oli tollal nii, et kui said tutvuse sisse, oli hästi. Ülikooli professorid ikka said sealt keelatud raamatuid ka. Ju Mare teadis, mis päeval need kontrollid tulevad ja peitis raamatud ära. Vahel ta oli ikka närvis ja rääkis, et leiti jälle mingi keelatud raamat. Neid oli nii palju, et alati ei jõudnud jälgida.

Kas teie käest ka kunagi mõni keelatud raamat kätte saadi? Või ei olnud see nii tõsine asi?

Ei, kes see ikka koju tuli, aga müüa ei tohtinud. Tollal mul muidugi ei olnud ka neid nii palju. Vennal küll oli. /.../

Mul on kõik kataloogid olemas, ka eestiaege, ja kui midagi jälle saan, siis kontrollin kohe üle. Ma lasin vanad eestiaege kataloogid ilusti ära kõita. /.../ Need olid vanasti väga vajalikud, kuna uusi ei olnud veel. Kataloog peab olema, muidu ei saa.

Teil on vist asjad ka suhteliselt peas?

Ma ikka uurin iga raamatut, jah.

Kas köitmine raamatu väärtust ei kahanda?

Ei kahanda. Kui ta on korralikult ära köidetud, on ta ikka parem, kui katkisenä. /.../

Olime vennaga mõlemad Raamatuühingu juhatuses - tema Võrus, mina Tartus.

Kas nõukogude perioodi kümnendid kuidagi erinesid raamatu leviku suhtes?

Mäletan, et raamatut liikus kõvasti Tallinna antikvariaadis. Olin Tallinnas praktikal 1958-59. a, siis olid „Kriminaalromaanid“, „Tänapäeva“ romaanid kõik riiulis olemas. Ma ei tea, kas seal kontrolle käis, aga ikka väga palju liikus seal raamatuid. Aga hiljem kadusid nad ära. 60-70ndail ma ei mäleta, et oleks väga range kontroll olnud. Peale 1975ndat hakati raamatukogudest ära hävitama. Mäletan lapsepõlvest, kuidas direktoril oli eraldi kapp eestiaegsete lasteraamatute jaoks ja kui Haridusministeeriumist kontroll tuli ja küsis, mis seal kapis on, siis valetas, et koolitarbed ja võti on kadunud. Aga meile andis sealt lugeda. See oli kuskil 1949-50. a. Aga ta võeti hiljem ikkagi kohalt maha. Tartu Ülikooli raamatukogus jäid raamatud alles sellepärast, et nad panid need ajalehtede ja ajakirjade sekka ja neid ei kästnud hävitada. Aga Lutsus näiteks oli väga korrektne juhataja ja korjati kõik välja ja hävitati ära.

Kas ei läinud siis erifondi?

Ei, erifond oli Kirjandusmuuseumis. Kadunud vanemraamatukoguhoidja Laidveed ma tundsin väga hästi ja käisin seal juba 70ndail. Väga tore inimene oli. Neid väliseesti raamatuid neil seal ikka liikus ja sain vennale mõned vahetada. Sain ka juhataja Ertisega tuttavaks. Ühel päeval ütles Laidvee, et juhataja tahab sind näha. Ma ehmatasin ära, milles asi, mida ma teinud olen. Aga juhataja ütles, et ta tahtis isiklikult näha inimest, kes tuleb tehases siia uurima. Ma töötasin Tartu salajases tehases hüüdnimega „postkast“. Ta polevat veel ühtki tehasetöötajat Kirjandusmuuseumis näinud. Ja nii saime sõpradeks. Sain hiljem temalt ka puudolevad „Keel ja kirjanduse“ numbrid. /.../

Aga töötasin Puiestee tänava Kontrollaparatuuri tehases 50 aastat. Tegime seal lennuki musti kaste. /.../

Siis uurisin Tartu Telefonivabriku ajalugu. Mul on Telefonivabriku muuseumi eksponaadid kõik kokku korjatud ja võitlen selle eest, et need saaks ERMile. Mul on kõik kataloogid, kümme raadiot ja telefoni olemas ja õnneks ühes kohas ja säilivad, aga mis edasi, ei tea. Ma uurisin päris põhjalikult seda Telefonivabriku ajalugu ja nüüd helistatakse ja tahetakse välja anda mingit tehaste raamatut „Tartu tehased“. Ma olen ainus, kes on järele jäänud ja kes teab, kes seal töötasid ja kel andmed olemas on. Vaat see hobi oli ka, mida korjasin. /.../

Mäletate te, kas ka teised raamatupoed antikvaarset raamatut müüsid? Olen kuulnud, et hiljem hakkas „Teaduse” raamatupood seda tegema.

Jah, seal oli juhatajaks Rein Kivisalu, kes ka meil klubis käib. Temalt võib ka küsida, kuigi ta on väga vana – 88-aastane. Ta endale ikka korjas, kuid müüs nüüd kõik maha, et reisida. Sinna toodi keelatud raamatuid ka ikka ja ta ostis neid endale. /.../

80-90ndail tekkis antiigipood, kus liikus ka raamatuid. Üks oli Tiigi tänaval vana sauna kõrval ja teine Riimäel vana taksopargi juures. Sinna ma ütlesin, et kui näeb kuskil vanu ajalehti vms, siis võtku mulle ära. Siis ostsin ajalehti ka Telefonivabriku muuseumi tarvis. Otsisin ajalehtedest vabriku kohta käivaid artikleid.

Aga Vene ajal oli jah, ainult Riimäe antikvariaat. See oli juba siis, kui ma linna tulin 1959. a. Siis ma korjasin vennale. /.../

On venna kogu muidu alles?

Jah, aga mis sellest saab, ei tea. Segased suhted.

Ta kogus ka münte ja marke, kuid põhiline huvi olid ikkagi raamatud. Tal oli oma 30-40 000 raamatut, täpselt ei teagi. Mina lugesin endal kuskil 20 000, aga ka täpselt ei tea. Igal pool on raamatud. /.../ Mõned sarjad tahaksin veel täis korjata, aga kõiki Tammsaaresid ja Tuglaseid pole mõtet. Korjan kirjastust „Maa”. Need on väga haruldased. Alguses läksid mul segi ajalehe Maa lisad ja kirjastus „Maa”. /.../

Kirjastus „Valik” andis väga huvitavaid raamatuid välja. Siit on mul paar raamatut puudu. See on jälle väga haruldane. Trükiti neid Viljandis, Tartus ja Tallinnas. Ka lasteraamatuid andis välja.

Miks haruldane? Kas nende tiraaž oli väike?

Jah, tiraaž oli väike, alla 500. /.../

On see sari kellelgi tervenisti olemas?

Matjusel on peale „Ründeküttide” vist kõik. Aga lasteraamatuid on teistel puudu. Need olid väga ilusti illustreeritud. Nad on kõik nii ära loetud, sellepärast ka ei liigu. Aga tähtis on, et nimekiri on olemas, siis tead, mida kogud ja kui palju neid on. Sellepärast hakkasingi umbes 40 aastat tagasi kataloogi tegema ja kogu aeg täiendasin seda. Ja nüüd jõudsin selle raamatuni („Eesti perioodikas ilmunud järjejuttude bibliograafia 1918-1944”). Nüüd öeldakse juba, et oleks vaja 1901-1917, aga ma enam ei jõua. See on mu elutöö.

Nii et 40 aastat olete seda teinud?

Nojah, alguses tegin seda enda jaoks. Ma ei mõelnud kunagi raamatu peale, aga siis hakkasid kõik koopiaid mu nimekirjadest küsima. /.../

Kas sarjad ongi bibliofiilidele põhiline maiuspala?

Ei, temaatika muutub pidevalt.

Bibliofiilide Klubis on meil nii, et aasta lõpus toome kõik raamatud, mis on täpselt 100 a tagasi välja antud ehk tänavu siis 1915. a. Jaanuari kohtumisel aga eelmise aasta põnevaimad leiud.

Kas ise ka midagi kogute?

Jah, aga mitte vanaraamatut. Kogun kaasaegseid sarju, kuid nüüd selle õppetöö käigus olen hakanud mõtlema ka vanade peale.

Mul on kõik veneaegsed sarjad ka olemas. Mingist hetkest läksid nad muidugi kalliks ja ei jõudnud enam kõiki osta. Aga huvitav, et hinnatakse seda „Seiklusjutte maalt ja merelt” sarja. Siiaamaani kogutakse seda ja tõesti hea sari on.

Raamatut peab alati vaatama otsast ja lõpust, eriti konvoluute, mis on kokku köidetud. Vahel leiad sealt seest sellise harulduse.

Kui tihti käite antikvariaatides?

Kui jalg liigub, siis kas või iga päev. /.../

Aga jah, raamatuid tuleb uurida. Igasuguseid asju juhtub, üks ja sama raamat võib olla teisiti välja antud. Hermann trükikoda ja Meigas tegid igavesi tempe. Need „Anderomaanid“, mis nad kokku ostsid ja uuesti välja andsid, keelati ära, kuna keegi kaebas ja nii and jäidki müümata ja kadusid ära, nagu see „Stenka Rasin“, mida ei ole mitte kellelgi. „Alaska tütar” kadus samamoodi. Anti uuesti välja, uus ilukaas ja kõik, aga kadunud. Teised naersid alguses, et mis ma neid „Anderomaane“ korjan, see pole mingi kirjandus, aga neid ei ole lihtsalt enam. /.../

Väga hea mälu peab olema, et kõike meeles pidada.

Ega mälu ei aita, mul on alati nimekirjad kaasas, kui antikvariaadis käin.

Täna teid intervjuu eest!

LISA 8: KALJU LEIB

Intervjuu bibliofiil Kalju Leivaga

Tartus, 19. novembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Olete te põline tartlane?

Jah.

Mis ajast on teie esimene mälestus antikvariaadist?

Kui nüüd päris täpne olla, siis kusagilt pärastõjaaegsest ajast. Emaga käisin. Ma ei mäleta, millise arsti juurde me läksime, aga mingi juurde me läksime ja see oli üsna ebameeldiv käik. Ja läksime antikvariaadist läbi, mis oli tookord Promenaadi tänaval.

Ahhaa, nii et see saigi siis ikkagi alguse sealt Promenaadi tänavalt hilisema „Teaduse“ raamatupoe ruumidest?

Ja-jaa. Ja ma valisin sealt välja raamatu „Terassule elamusi“, mida mul pole siiani õnnestunud endale tagasi osta. Muidu küllaltki palju on neid, mis ma olen saanud. /.../ Need raamatud, mis olid alfababerile trükitud, olid üsna kallid.

Alfababerile?

Jah, Türi Paberivabriku paber.

Ja-jaa, see murdus kergelt.

Jah. No ta oli parajalt tugev, aga juba enne sõda toodi puuduseks seda, et ei kannata teistkordset köitmist, vaid iga leht tuleks eraldi liimida, mis on väga tülikas ja kallis töö. Aga kõik paremad raamatud ja raamatusarjad trükiti sellele paberile.

See minu raamat oli „Looduse“ kirjastusest, natuke suurema formaadiga raamat. Praeguseks on peaaegu kõik sellest sarjast käes, aga vaat seda ei ole saanud. Need raamatud olid küllalt hinnalised, kuid minul polnud sel ajal asjadest aimugi. Kuid miskipärast hakkas mulle see raamat niivõrd meeldima, et soovisin seda saada. Ega me heal järjel ei elanud. /.../ Kauplusest väljudes

ema veel mitu korda õhkas, et nii kalli raamatu valisin, aga ta ei tahtnud mulle vastu ka olla, sest ebameeldiv käik tohtri juurde seisis ees.

Ostis teid raamatuga ära?

Jah. Aga nagu raamatud laste ja kaardid elumeeste käes, ei pidanud see kaua vastu.

Mis aasta see võis olla?

1945-46. a. Seal oli väga palju ennesõjaaegseid raamatuid, mis läksid tsensuurist läbi. /.../ Tollel ajal keelatud olid nt „Eesti entsüklopeedia“, piiblid. Entsüklopeediad olid nahkköites ja poolnahkköites. /.../

Seal töötas pikalt üks naisterahvas nimega Liina Kuusk. Talle mõjus väga pahasti antikvariaadi likvideerimine sealt vanast kohast Promenaadi tänavalt. /.../

Millal see võis olla? Keegi ei oska seda täpselt öelda ja arhiivis ei ole aadresse kirjas. On küll ettevõtte aruanded, aga aadresse pole, seega ei nähtu, millal koliti.

Tollel ajal oli aadressiks Riia 35, nüüd on 7. Kõrval oli 33. Nad mõlemad põlesid sõjas, nii et ainult müürid jäid. /.../

Rääkides veel Liina Kuusest. Kõikidest raamatukauplustest käisid inimesed kordamööda raamatuid katki raiumas. Võeti raamat lahti, pandi pakule, löödi kirvega üht- ja teistpidi, pöörati teine pool ja tehti sama. Liina Kuusk ütles, et tema hakkas karjuma, et tema ei lõhu. Pange kinni või laske lahti, tema ei lõhu. Mitu korda kuulsin seda tema suust.

Ja uue kaupluse kohalik olla tema sõnul väga ebaõnnestunud olnud. Ei olevat enam nii palju käijaid. Inimesed pidavat bussidega mööda sõitma, samas kui varem oli pood elu keskel. Korduvalt rääkis ta nii sellest kui raamatute hävitamisest. Tervelt ei saadetud raamatuid Räpinasse paberivabrikusse, sest seal pandi kõrvale, vaid ikka raiuti. /.../ Kõik Vabadussõda puudutav oli keelatud. Alles lõpuaastatel sai „Eesti entsüklopeedia“ lubatuks.

Aga siis Vabadussõda käsitlev leht välja rebitud?

Ei olnud. Tehti mõningad erandid, nagu entsüklopeedia ja „Suur Piibel“, mida loeti nagu kunstiteoseks, teised kõik olid põlu all. Kui pikad olid keelatud raamatute nimekirjad! Need olid trükitud raamatuteks. Ja siis täiendused ja täiendused ja täiendused. /.../

Oli üks väga inimlik tegu, mis Liina Kuusk tegi. „Nobeli laureaate“ sari oli kõik lubatud peale ühe raamatu – Bunini „Küla“. /.../ Ja ta ostis ka selle raamatu, lõikas sealt eessõna välja ja andis selle inimesele, kes selle ostis, kaasa, öeldes, et tema on oma töö teinud, kust teie need lehed

olete saanud, on teie enda asi. Mis seal siis kirjutatud oli? /.../ Nimelt, et „alles emigratsioonis tõusis Bunini täht“. Ja see oli lubamatu. Minu käest on läbi käinud palju-palju raamatuid, kuid pole sattunud veel ühtki Bunini „Küla“, kust oleksid need lehed välja lõigatud. /.../

Meenub Tallinna antikvariaadi kauaaegne juhataja, kes oli ka raamatute ostjaks, Erik Priiman, kelle juures antikvariaadis sageli külas olin, kuna meil oli ühine huvi – eksliibrised. Lauluraamatud jms usukirjandus oli keelatud, aga tihti pakuti neid antikvariaati müügiks, aga tema ütles, et viige need oma koguduse õpetajale. Seal Mündi tänaval, kus ta töötas, liikus igasugust rahvast, väga palju kunstnikke, ja ta sai hästi palju häid eksliibriseid. /.../

Nõukogude ajal oli Tartus ainult üks antikvariaat, aga oli ka käsimüüjaid, kes raamatuid vahendasid ja siis muidugi pörandaalused antikvariaadid, nagu Elbe oma. Elbesid oli viis venda, kellest neli olid raamatukaupmehed. Samuti oli nende isa raamatukaupmees. /.../ Üks neist töötas Postimehes, üks elas Sadukülas, üks elas Koidu tänavas, hästi lühike mees. Muide, tema poeg asutas antikvariaadi Tähe ja Sõbra nurgale. Sealt Koidu tänavalt kolis ta hiljem Jaama tänavale.

See olevat olnud Aleksandri vend, kes seal peale Aleksandri surma tema raamatuid müüs.

Ei, see oli vennapoeg. Aleksander elas Kalevi ja Aida nurgal, kusjuures ühe koridori peal oma isaga. /.../

Aga selle Liina Kuuse kohta ütles Aleksander alati halvasti, sest too olevat teda kaks korda ajalehte pannud. Sest ta ostis inimeste käest raamatuid väga-väga odavalt.

Et nagu rikkus turgu?

Jah. /.../

Mida te kogute?

Mul on siin väliseesti kirjandus (EKK ja Orto), aga neid ma väga ei kogugi, nad lihtsalt on. Küll aga „Nobeli laureaadid“, kõik 50 tükki on olemas, aga mitu korda ümber vahetatud.

Kvaliteedi mõttes?

Jah. Kõik on köites olemas, aga kõik ei ole ühesuguse ümbrispaberiga. Neil on neli erinevat ümbrispaberi varianti. /.../

Kas need kujundused ilmusid kõik ühel ajal?

Jah. Tol ajal oli võimalik saada igasugust: brošüüris, vihikutes, köites. Kõik olid eri hinnaga. /.../

(näitab riiuli juures kõiki oma kogutavaid sarju)

Siis on mul sari „Marseljeesist internatsionaalini“, millest kõige haruldasem on Maria (Rumeenia kuninganna) „Ühe kuninganna elu“. Samast sarjast Robert Bruce Lockhart'i "Sõja- ja revolutsioonigaegsel Venemaal" raamatuga juhtus aga selline asi, et kui see ilmus, siis Tallinna Vene saatkond võttis takso ja sõitis läbi kõik raamatupoed ja ostis ära kõik eksemplarid, mis tol hetkel müügil olid. /.../ Seda ütles mulle Pärnu raamatuantikvariaadi omanik Olaf Esna.

Veel on sari „Põhjamaade romaanid“, millest on 24 raamatut, viiel ei ole minul ümbrispaberit. /.../ Samuti on Dostojevski kogutud teosed 15 köites ja „Maailm vaekausil“ sari, kus ainult viis raamatut ongi, millest üks minul brošüüris.

Siis on „Poola romaanide sari“ – neli tükki. /.../ „Maad, mehed ja mered“ kahes sarjas (valikus) – kõik on olemas, ainult üks osa Hedinini „Minu elu maadeavastajana“ on brošüüris. Ei ole saanud.

Siis on „Looduse“ romaanivõitluse võitjad. Need on ühed väga head raamatud ja suhteliselt haruldased. Siin on selline asi, et need ümbrispaberid on puugravüür. /.../

Tallinnas oli mul üks tuttav, kes sai isalt samad raamatud päranduseks, kuid ilma ümbrispaberiteta ja ei teadnudki, et need olema peaksid. Samuti ei teadnud ta midagi Ott Kangilaski illustreeritud kaanepaberist sarjas „Kirjasõna suurmeistrid“ – kõik on mul olemas. /.../

„Looduse kuldraamatuid“ on mul 93 tükki. Aga algusest peale on mulle kõlvanud ainult kirjastuse köide või brošüür. Need ümberköidetud asju ei ole ma kunagi tahtnud.

Siis on „Sõjakirjanduse seeria“ – siit on kolm raamatut puudu.

Siis on selline sari, nagu „Kaasaegsete kuulsamate naiskirjanikkude romaane“. Muide, „Tuulest viidud“ esimene osa oli ka nende hulgas.

Siis sari „Sõjaromaanid“, kuus tükki, millest kõige haruldasem „Sõdur Katrin“. Kõik on olemas kirjastuse köites ja ümbrispaberiga, väljaarvatud Hemingway „Jumalaga, relvad!“, mis hiljem nõukogude ajal tõlgiti „Hüvasti, relvad!“.

„Põhjamaade romaani“ sarjaga oli aga selline asi, et neid tuli igasugust värvi köites ja ei ole võimalik saada kõiki ühte värvi. Mis värvi oli kalinguri, seda värvi pandi.

Millal te koguma hakkasite ja kust see sarjade huvi tuli?

Hakkasin koguma üldiselt kooli ajal. Pärastpoole hakkasin antikvariaadist juba ostma. Aga ikka kooliajal juba ostsin esimesed asjad. Mul on väga kahju Brussilovi „Minu sõjamälestustest“, mis oli mul tuttuus, aga mul oli üks hea sõber, kes aitas mul need kõik maha juua. No oli selline periood elus, ütlen otse. /.../

(näitab taas kogu)

Siis on „Looduse“ „Targad tähed“, /.../ Tuglase kriitika kaheksa köidet, venekeelsed „Looduse kuldraamatud“, kümme tükki on neid üldse, minul on kuus tükki olemas. /.../

Need on haruldased?

Jah, isegi väga. Oma 50-60 euri tükk. Samas sul võib olla 100, 200, 300 euri näpu vahel, aga sa lihtsalt ei saa neid kuskilt. Nende raamatutega on nii, et välja on antud Läti Valkas „Argonautide“ kirjastuses, toimetanud on ülikooli professor Pravdin ja hinnad on Šveitsi frankides.

Kus neid siis müüdi?

Praegu juhtub vahel antikvariaadis olema, aga kus neid tol ajal müüdi, ma ei tea. /.../

Päris palju raha läheb ilmselt kogumise peale?

Jah. Ega neid lasteraamatuid, mida vaatasime, alla 40 euro väga polegi. No lasteraamatud loetakse ära. /.../

Kas sa Eesti kõige suuremat raamatut oled käe hoidnud?

Mul vist nüüd on see võimalus?

Jah. Tegin selle jaoks eraldi riigi – „Suur Piibel“. Köide sai auhinna.

See on see Taska köide? Nii hästi säilinud!

Jah. /.../ Siin on maailma kuulsaimate kunstnike illustratsioonid sees, nii must-valged kui värvilised. Ja need suured tähed siin on teinud Richard Kiivit, kes oli minu äiapapa onu. Aga hästi säilimisega on selline lugu, et laenasin ühele inimesele selle välja ja siis tuli teine ja palus üheks ööpäevaks ja ma laenasin. Tagasi tuues ütles ta aga, et kaks pilti on välja rebitud. Ja kumb seda tegi, ma ei teagi. /.../ Nüüd ei laena enam ühtegi oma raamatut välja.

Samuti laenasin Edasile ja Postimehele oma pilte ja need läksid ka kaduma. Inimene, kellele andsin, olevat olnud sel päeval Tallinnas ja keegi teine midagi ei tea. /.../

Siin on minu kirjutatud raamatud – tiraažiga 10-15 eksemplari.

Tegemist on siis ju bibliofiilse raamatuga.

Jah, nummerdatud ka. /.../

Siin on Vene eksliibrise ajalugu, mida on trükitud neli eksemplari. /.../

Kas eksliibriseid hakkasite enne raamatuid koguma?

Ei, raamatuid enne.

Kohe sarju?

Jah, tegin endale kohe selgeks, mida ja kuidas ma kogun.

Kui palju te läbi antikvariaadi raamatuid saite? Suur osa käis ilmselt käest kätte?

Ikka sain antikvariaadist ka küllalt palju. Nõukogude ajal oli asi nii, et antikvariaat hindas raamatu ära ja võttis sealt 20% maha ja nii palju sai siis raamatu müüa. Aga praegu on nii, et ostetakse nii odavalt kui saab ja müüakse nii kallilt kui saab. /.../

Üks asi, mida teha ei tasu, on oma soovinimekirja andmine antikvariaati, sest siis on sinu näol kindel ostja olemas ja küsitakse kallist hinda. /.../

Kas bibliofiilide vahel ikka käib kauplemine?

Jah, ikka, ost-müük-vahetus. /.../

Suur aitäh, et minu jaoks veidi aega leidsite!

LISA 9: TÕNU KOLLO

Intervjuu bibliofiil Tõnu Kolloga

Tartus, 7. detsembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Kust pärineb teie raamatuhuvi?

See tekkis mul tudengiajal ja just illustreeritud raamatu vastu. See oli lihtsalt juhus selles mõttes, et tookord oli üks ilma kaanteta Barbaruse luulekogu „Geomeetriline inimene“, mille oli illustreerinud Jaan Vahtra. Ja minuni jõudis toona tundmus, et need Vahtra illustratsioonid täiendavad nii palju neid luuletusi, et ilma nendeta oleks see raamat vaid pool väärt. Niisugused kubistlikud illustratsioonid olid seal. Barbarus oli seal algul selline vormiuuendaja. Mind ei saa võrrelda mõne teise bibliofiiliga, kuna mul ei tekkinud kunagi seal antikvariaadis mingeid paremaid suhteid. Ma käisin seal küll tudengina ja ka pärast seda iga nädal ja ostsin raamatuid, aga mul ei olnud nii suurt kogumiskirge. Neid, mis mind huvitasid, neid ma siis ostsin.

Aga neid ikka saite? Mõtlen, et kas vitriinile üldse jõudis midagi põnevat?

Sinna jõudsid ikkagi lubatud raamatud. Seal oli eestiaegset kirjandust ikka üksjagu, aga see oli siis kas selline tehniline kirjandus, mis mind nii väga ei huvitanud.

Mis teid huvitas? Mida te koguma hakkasite?

Mind huvitas eesti kirjandus ja mul on alati olnud loodushuvi. Tundsin huvi loodus- ja reisiraamatute vastu. See on praeguseks võib-olla tagaplaanile jäänud. Aga neid raamatuid seal mõnevõrra ikka liikus: „Maailma maad ja mered“ seeria ja osa peale sõda ilmunud raamatud, nagu Darwin'i „Loodusuuriija reis ümber maailma purjekal „Beagle““. Teiselt poolt oli „Suurmeeste elulood“ sari ja „Elav teadus“ sari, mis enam-vähem kõik ilmusid müüki. Need ei olnud keelatud.

Aga need olid väga minev kaup?

Jah. Mul kursusekaaslane sai idee hakata koguma „Suurmeeste elulugusid“ ja suure osa või vähemalt üle poole sai ta ülikooli lõpuks kätte. Ta ei saanud Poska elulugu ja mõnda veel. Aga

60ndate lõpus oli mõnes mõttes see sula aeg ka. Ma lõpetasin ülikooli 1971. aastal. Ja ega tudengil ülearu palju raha ka polnud, ma elasin ka põhiliselt stipendiumiga ja pärast seda, kui ma aspirantuuris olin ja pere tekkis, siis mõtlesin ka tõsiselt enne iga raamatu ostmist. Pigem oli meil, matemaatikutel, kombeks erialaraamatuid osta. Just selles „Teaduse“ raamatukaupluses käisime ja see polnudki bibliofiilne raamat. /.../ Igal suvel tekkisid üleliidulised kataloogid kirjastustelt „Mir“ ja „Nauka“, mis tõlkisid välismaa monograafiaid. Ja neid me endile tellisime, kuskil rubla tükk maksid. Neid jõudis tudeng ka osta.

Mul sellist süstemaatilist kogumist ei olnudki.

Pole siiani või?

Ma hakkasin tõsisemalt tegelema siis, kui kuskil 10 a tagasi Tartu Bibliofiilide Klubiga (TBK) liitusin. Ja siis ma mõned asjad enda jaoks fikseerisin. See illustreeritud raamat huvitas mind alati, samuti „Noor-Eesti“ ja „Siuru“ rühmitus. Ja neid mida antikvariaadist sain, hindasin ja ostsin. Tuglas oli lubatud. Teda ja tema toimetatud asju ma ostsin. Samamoodi mu teine kursusekaaslane ostis „Eesti entsüklopeedia“ vihikuid ja „Üldise ajaloo“ vihikuid, millest tookord kaks numbrit, kus Eesti sees oli, keelatud olid. Aga muud osad olid müügil ja ta sai täiskomplekti peaaegu kätte ülikooli ajal.

Just läbi antikvariaadi?

Jah. Sest minu kursusekaaslastel ei olnud kellelgi väga head sidet mõne müüjaga ja pigem tundsin huvi enda erialase uue kirjanduse vastu. Meil oli tugev kursus. Praeguses mõistes 10 doktorit 30st. /.../

Aga ka juhus mängib alati oma osa. Minu onu oli fanaatiline bibliofiil ja tema käis tõesti kõikvõimalikel kogujate kokkutulekutel. Ta elas Tallinnas. /.../ Sest üks koht, kus see bibliofiilne raamat liikus, olid need kogujate kokkutulekud, kus siis inimesed ise pakkusid. Tollal mina ei sattunud nendele üritustele praktiliselt üldse. Onu suri kolm aastat tagasi ja nüüd oli suurem osa tema kogust kolmel viimasel Kolgi oksjonil müügis. Tütar pani müüki.

Tema kogus lisaks õpikutele ja sarjadele ka ajakirju ja ajalehti. Ta oli lihtne ehitusmees, aga selle ehitustöölisena teenitud raha ta panigi praktiliselt kirjanduse peale. /.../

Nii et selliseid kokkupuuteid oli mul ühelt poolt onuga mõnikord. Ja kuna ma selle „Noor-Eesti“ vastu huvi tundsin, siis sattus mulle kunagi kätte bibliofiilne leid. Ühe töökaaslase isa oli kirjastaja. „Koskeli“ kirjastus oli saksa ajal, mis andis välja Hindreyd ja Gailitit. Laarmann kujundas talle eksliibrise, kus üks koskel sukeldub. Koskel ise elas Elvas ja suri juba üsna ruttu

peale sõda, aga tema poeg müüs maja maha hiljem ja sealne pööning oli väärtuslikku kirjandust tõeliselt täis. Seal oli pakkide viisi Gailiti „Karget merd“, Visnapuu „Valitud luuletused“, mis ilmusid siis just sellises ilusas eriväljaandes väga heal paberil – neid oli 30-40 tükki. Lisaks sellele pakkide kaupa ajalehti.

Tookord nad ise huvitatud ei olnud sellest ja mina sain endale sealt rohkem lubada. Praegu oleks muidugi rohkemgi võtnud. Sain endale kõik „Siuru“ albumid ja esimesi kirjandusajakirju. Ja juba veidi varem oli mul tekkinud huvi kirjandusperioodika ja albumite vastu, et kuidas eesti kirjandus alates „Noor-Eestist“ alates jõudis Loominguni. /.../ Onu kuulis selles ja ostis ka endale kastitäie. /.../

Kes neid täpsemalt müüs tookord?

Poeg ja minia. Nad müüsid maja maha ja pidid selle tühjaks tegema. /.../

Ja vaat see oli üks juhus või võimalus, mis andis suurema tõuke. See asi ise juhtus 80ndate keskel. Ma sain ootamatult nii palju häid asju, mida ma ei lootnudki saada, sest sel ajal Under ja Visnapuu olid keelatud. St Under päris ei olnud, sest enne seda oli ilmunud „Valitud luuletused“ ja Loomingu Raamatukogus „Uneretk“, nii et ta oli nagu mingil määral põlu alt pääsenud, aga Visnapuu oli endiselt keelatud.

Kas see poeg ja minia ei kartnud tookord neid raamatuid müües?

Ei. Nad teadsid, et ma raamatute vastu huvi tunnen. Ja pärast müüsid nad neid osalt isegi oksjonitel. /.../

Kui Ülo Matjus mind TBKsse kutsus, siis hakkasin ma koguma Saaremaa autorite teoseid. Mõned olin varem muretsenud ka ja Saaremaa kohta. Kaks teemat, mida ma kogun, ongi siis ühelt poolt Saaremaa ja Muhumaa autorid ja teiselt poolt 17 kunstniku teosed. Olen mõlema jaoks koostanud väikese abivahendi (kaustikud), kus on kirjas need 17 kunstnikku ja nende trükised – plussiga olen märkinud need, mis mul olemas on. /.../

Võtsin 17 kunstnikku, kes mind huvitasid, eri põhjustel. Need pole saarlased. Ühelt poolt mulle väga meeldib puulõige ja teiselt poolt on mõni lihtsalt kuskil kunstinäitusel sellise mulje jätnud, et tahtsin neid koguma hakata. Tegin ühe valiku ja pole sellest siiani loobunud. ESTERi ja rahvusbibliograafia põhjal olen seda ise täiendanud. On asju, mida siin sees ei ole.

Teine samasugune abivahend Saaremaa ja Muhumaa autorite kohta. Siin on haruldasi asju ka, aga see on nüüd selline osa, et kui ta tervik on, siis tal mingi bibliofiilne väärtus tekib, kuigi paljud autorid on sellised, keda ei saa mingil põhjusel kogumisobjektiks nimetada. /.../ Aga osa

asju on väga haruldased, sest Saaremaal olid Luutse ja Rei, kes on Eesti kultuuriloos sellised mehed, kelle raamatuid ei olegi lootust kätte saada. /.../ Vaat need on kaks põhilist abivahendit, mida ma oma portfellis kogu aeg kaasas kannan ja kui antikvariaati satun, siis ega kõik asjad meeles ei püsi ning pean sinna ikka vaatama.

Kogute siis nii autoreid, nende tõlkeid kui ka nende kohta käivat?

Jah. /.../

Kas see nimekiri on täielik? (Saaremaa kohta)

Ütleme nii, et see on enam-vähem täielik nimekiri. Mul on tekkinud siia küll paar autorit juurde, aga siin peaks olema kõik, keda ma tean. Hiljuti lisasin Margus Oopkauba, kel ilmus kaks luulekogu. Siis on selliseid praeguse aja amatöörluuletajaid, kelle kohta aasta Loomingu aasta luulekokkuvõttes öeldakse, et parem, kui nad ei kirjutaks.

Seda haruldasemaks need ilmselt muutuvad.

Mingis mõttes jah. Tiraažid on väikesed ja juurde ei tule. Selle osaga minu kogus on küll selline asi, et kui need illustreeritud raamatud saaks järeltulijad kas või maha müüa, siis see ei paku ilmselt küll kellelegi huvi. /.../ Kui, siis võib-olla Saaremaa muuseumile. Sest lisaks neile autoritele olen ostnud Osiliana kohta ka lihtsalt teatmekirjandust, mis puudutab Saaremaad. /.../

Kas teie ka Elbe juures käisite?

Ei, mina ei käinud. /.../

Kui onu raamatukogu likvideeriti, sain sealt 1988-89. a oksjonite katalooge. Tal olid olemas pea kõik kataloogid. Ja see, kuidas hinnangud ja arusaamad on muutunud, on ikka päris hämmastav. Missuguste hindadega müüdi seal asju siis, kui need esimest korda lubatuks muutusid ja nüüd, 25 a hiljem, on täiesti erinev. /.../ Need asjad, mis praegu on täiesti tavalised ja mida võid saada igalt poolt, olid siis tohutu kõrgete hindadega. Ja see muutus, mis raamatud välja ilmusid, on täiesti fantastiline. /.../

Sedasama ütles ka Jüri Pertmann, kes rääkis oma vennast, kes kibestus peale seda, kui Eesti oli vabaks saanud ja tema suure vaeva ja hoolega kogutud ja köidetud trükised ühtäkki täiesti tavalisteks said ja antikvariaadid üle ujutasid.

Mu onu samamoodi rikkus paljud oma raamatud ära sellega, et lasi neid köita. Taheti servi sirgeks ajada, aga see lõikamine võttis jällegi äärtest maha. Või nagu Ülo Matjus ütleb: raamat on nahka pandud, kui ta on köidetud.

Ma olen ikka mõelnud, et kas see köitmine kahandab raamatu väärtust? Ta pole siis ju enam autentne.

Bibliofiilse raamatu puhul ta selgelt kahandab. Kui see köide pole mingi unikaalne, originaalne köide, nagu nt Taska köide, siis ta kahandab. Seal on ikka see põhimõte, et nii nagu see raamat turule tuli, selles köites on tal see väärtus. Aga kui sa hiljem oled lasknud ta ära köita, siis ta võib-olla säilib seal kaante vahel paremini, aga turuhinnas ta kaotab siis kohe. Vahel on mõnda raamatut päris kahju vaadata. Ta on ikkagi paar sentimeetrit lühem ja kitsam ja vahel isegi pealkiri või illustratsioon osalt kaduma läinud. Mina, kui ma ka lasen vahel mõnda raamatut köita, siis ma ei luba lõigata. Kui mõni raamat on ilma kaanteta ja haruldane, siis tahad ju teda ikka kätte ka võtta. Sel juhul on kaaned vajalikud. Aga lõigata ma ei lase, jah. Nii palju olen targemaks saanud. Eks ma ole kunagi samamoodi neid ära rikkunud. Kas või sealtsamast Koskeli kogust, kust ma lasin mõned ära köita. Praegu ma küll ei teeks seda.

Kas kogute veel midagi?

Ei kogu. Need kaks asja ongi: Saaremaa autorid ja need 17 kunstnikku, kelle illustreeritud raamatuid kogun. No on üks asi veel, mis mulle juba ammu huvi pakkus; millest ma ka rääkisin – kirjandusajakirjad, -kogumikud ja -albumid, mis näitavad muutumist.

Need on siis Eesti Vabariigi esimese perioodi aegsed?

Jah, aga no näiteks mul on ka Looming algusest tänase päevani. Tellin seda praegugi iga aasta, nii et see on täiskomplektina olemas. Samamoodi „Viisnurk“, mis ilmus 1941. a „Varamu“ asemel ja vahetas selle välja. Need kirjandusajakirjad on enam-vähem olemas, aga palju keerulisem on kätte saada rühmituste albumeid. „Siuru“ albumid on üks näide. Aga siis Tarapita ajakiri.

Siis näiteks „Aksioon I, II ja III“, mida Sütiste andis välja. Vaat seda tüüpi asjad, et on mingisugune sõpruskond, kus kolm-neli autorit panevad oma asjad, mis oma ideestikult mingis mõttes lähedased on, ühtede kaante vahele. See on üks selline asi, mida olen püüdnud leida.

Vahel osta.ee-st vaatan, aga mul ei ole sellist kannatust, et ma seal ööde kaupa vaataks ja pakuks, aga Kolgi oksjonitel olen küll käinud kogu aeg. Ja vahepeal tegime siin Ülo Matjusega kahepeale „Ülikooli“ raamatupoe oksjonikataloogid. /.../

Kust see kaup pärit on, mis te seal müüte?

On teatav klientuur. Neid on üks paarkümmend inimest, kes on oma asju pakkunud oksjonile. Üks tallinlane pakkus üle 100 raamatu, üks pärnakas sama palju, kuid sealt me kõike ei võtnud

vastu. Ise ka pakkusime paarkümmend, mis on topelt või endale nii väga huvi ei paku. /.../ Neid inimesi on üle Eesti. Ja kui ükskord on juba selline nimekiri pakkujatest tekkinud, siis saab seda edaspidigi kasutada. No meil pole see kunagi nii suur olnud. Kõige suurem oli kuskil 700 raamatut. /.../

Aga see on selline põnev tegevus. Vaatad, mida võtad, mida jätad. Tavaliselt oleme me ise siis alghinnad määranud. Aga eks see sisestamine võttis aega ka. Lõppude lõpuks on see ju ikkagi selline 100-leheküljeline raamatuke. /.../

Kas te ise ka antikvariaati müüsite?

Ma isegi mõned korrad viisin sinna midagi, aga võib-olla paar korda kõigi aastate jooksul. Aga Tartu oksjonitele olen küll asju müüki pannud. Olen süstemaatiliselt selle peale mõelnud kui näen, et on mõni asi, mis tundub haruldane, kuid mulle endale huvi ei paku, ent võib kedagi teist huvitada. Siis olen selle ära ostnud ja oksjonile pannud.

Kas teie suhtlesite nõukogude ajal bibliofiilidega?

Ei. Mitte nii, nagu Mart Orav, kes kirjutab, kuidas tal juba 10. klassi poisina olid oma mõtted kirjanduse ja antikvariaatide suhtes. Selles mõttes olin mina küll arenematu. Ja kogujatega ma ka niiviisi ei suhelnud. Onu kaudu ma teadsin tema raamatuhuvist ja nii, aga ise väga vahetama ei sattunud.

Tõsisemalt hakkasingi siis tegelema, kui kraad oli käes ja palk olemas ja sain hakata raamatute peale rohkem kulutama. /.../

Aga mis mulle veel huvi pakub, on vanem eestikeelne matemaatika õpik. See, kuidas terminid kujunesid, see mida tänapäeval kasutame. Olen siin selle kohta mõned konverentsi ettekanded teinud (Matemaatika instituudis). /.../ Tänapäevane terminoloogia sai paika seal kuskil 1920ndail. 1922. a ilmus kolmas trükk „Matemaatika sõnastikust“ ja siis on need mõisted juba enam-vähem tänapäevased. Aga sinnamaani pakuti väga kummalisi sõnu ka kooliraamatutes.

Kas raamatute väljaostmiseks oli alati raha?

Kui ma juba oma kandidaadikraadi olin ära kaitsnud, siis oli mu palk hea.

See oli siis juba 80ndail? Aga kui alustasite kogumist?

Jah. No matemaatiku stipendium oli 57 rubla kuus ja selle eest võis iga kuu mõne raamatu osta küll. Rakendusmatemaatikal oli kõrgem stipendium. /.../ Ja suvel sai malevas teenitud. Nii et

jah, üksikuid raamatuid võis osta. Aga võib-olla jah, peale lõpetamist, kui aspirantuuri aeg oli ja lapsed väiksed olid, siis ikka väga raamatuid ei ostnud. Mõtlesid tõsiselt enne, kui ostsid.

Kui nüüd võrrelda tollast ja praegust aega, kas siis oli bibliofiilne raamat odavam? Palga ja võimaluste suhtes?

No tollal uut raamatut osteti ikka väga palju. Ja ega see vanaraamatu hind antikvariaadis polnud ka üle mõistuse kallis. /.../

Kas nõukogude ajal oli kergem või odavam olla bibliofiil?

Vaat seda peaks küsima Matjuse ja Kase jt käest. Et mis nad maksid nende raamatute eest. Sest mina mustal turul ei liikunud ja seesama kaanteta „Geomeetriline inimene“ maksis ka tookord ainult üks rubla. Aga eestiaegseid teatmeteosed, kui neid oli saada, siis need olid küll kallimad. /.../

Suur aitäh intervjuu eest!

LISA 10: HILLAR PALAMETS

Telefoniintervjuu ajaloolase Hillar Palametsaga

Tartus, 7. detsembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Kas teie oskate öelda, kust Tartu antikvariaat alguse on saanud?

Ei tea. Antikvariaat on kogu aeg Riiamäel olnud. Kui sul tutvusi oli, võisid saada haruldusi, kui ei olnud, said tavalisi. Seal võis näha ülikooli rahvast. Aga kes selle kaupluse rajas ehk selle juuri ma ei tea. Mina tulin Riiamäele elama 1958. aastal.

Ja siis oli ta juba seal.

Oi, ta oli siis juba tükk aega seal olnud. /.../

Ja sealt võis ikka ühtteist saada, kuna seal oli nii letipealne kui letialune kaup, sest vahepeal keelati osa kirjanikke ära. Näiteks Hugo Raudsepp oli läinud, Tuglast ei tohtinud. See oli peale 8. EKP pleenumit. /.../

Kuidas raamat nõukogude ajal liikus? Antikvariaadis ja käest kätte?

Olid mingid laadapäevad ja siis pandi raamatuid kas kohvrikaanele või suvel maha laotatud põrandariidele või tekile. Ja neid oli ridade kaupa. Meelde on jäänud, et olid seal nagu islami jumalateenistusel küürus seal kohal, et leida labajalgade juures olevat kirjandust. Ja seal võis olla tõelisi rariteete, mis maksid 15 ja 20 kopikat, sest vaadati, et gooti kirjas, kaas ära või rikutud. Erni Hiire luulekogusid sain sealt umbes 20 kopika eest. Huvitav oli. See oli nagu kalale minek – võid saada viidika, aga ka tõelise lõhe. Ja neil oli kohvritesse peidetud näiteks Vabadussõja ajalugu või Jaan Tõnissonist raamatuid.

Nii et ikka oli ka sellist kirjandust?

Jah, aga ega nad igale ühele ei müünud. Usaldus pidi olema, sest julgeolek käis ka seal luuramas, kuigi ega nad erilise innuga seda ei teinud. Minu juures kodus käidi ka vahel keelatud kirjandust otsimas ja siis vangutati pead, et nii palju raamatuid, nii palju raamatuid.

Aga Tartus oli vist kuus korda aastas ette nähtud laat, mis toimus Turuhoonest Kaarsillani, tol ajal Kivisilla varemeteni. Sinna võisid tulla talumehed oma aiamaa saadusi müüma.

Mis kümnend see oli?

Alates 1945. a kuni Kaarsilla valmimiseni 1960. a. Siis tehti haljasala selle põlise laadaplatsi asemele. Ja laat viidi Turuhoone taha. /.../

Aga laatadel müüdi vanu raamatuid.

Ja müüdi siis ka keelatud kirjandust?

Jah, aga hõlma alt. Oli poolkeelatud ja täiskeelatud kirjandus. /.../ No näiteks Kaitseliidu käsiraamatud ja ajakirjad „Kaitse kodu“ oleksid kohe konfiskeeritud, aga olid Hindrey'd ja muud sellised, mille väärtus oli esmatrükides. Sütistet oli vabalt saada, neid ma armastasin ja ostsin pea täieliku komplekti. Sest tol ajal ilmus luule väikestes tiraažides, nii 500-800 eksemplari. Aga nõukogude ajal pandi 20 000. /.../

Aga oluline oli raamatupoes tutvust omada. Et müüja sulle ütleks, et tule sel ja sel päeval läbi. /.../ Kuid arvestage, et peale antikvariaadi oli ka must turg. Kusjuures see võis ka esineda kujul, et mõni rahahädas intelligent kutsus tutvuste kaudu oma koju enda raamatukogust raamatuid valima. /.../ Veel üks asi, mis mida ma kogesin, kui olin 50ndate lõpul-60ndatel ülikooli õppejõuks saanud, oli see, et raamatuid käisid pakkumas spekulandid. Mind huvitasid õpikud, just Eesti Vabariigi aegsed ajalooõpikud, mis olid pooleldi keelatud, pooleldi lubatud. Ja nad pakkusid neid varastatud raamatuid kolme-neljakordse hinna eest.

Kas nad tulid siis teie juurde ülikooli?

Kutsusid koju, mõnikord tulid ka ülikooli, portfelli raamatuid täis. Kust ma tean, et varastatud? Koolitempel oli sees. /.../ Ma ütlesin, et ma varastatud kraami ei osta.

Aga teinekord kinkisid sõbrad. Lakkadel vedeles vanu raamatuid ja õpikuid. Just õpikuid. Neid ei visatud ära.

Nii et oli selline spekulantide kiht Tartus. Mitte palju, 3-4 kohvrimeest, kes käisid ja pakkusid, ja nende nimed olid teada. /.../

Täna teid intervjuu eest!

LISA 11: JAAK KASK

Intervjuu bibliofiil Jaak Kasega

Tartus, 10. detsembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Olete te Tartust pärit?

Ei ole. Tihemetsast olen. Tartusse tulin 1964. a, kui EPAsse astusin. /.../

Üliõpilaspäevil hakkasin ise ka lühijutte kirjutama ja teatud määral oli ka juba raamatute huvi. Tudengipõlves ei saanud kuigi palju neid osta, kuid mõned siiski.

Nii et hakkasite koguma tudengiajal?

Alguses hakkasin koguma nõukogude ajal välja antud raamatuid. Neid oli ka küllalt raske saada. Nt „Varamu” sarjal oli hommikul kell 8 järjekord ja kätte sai alles kella 16-17 ajal. /.../

Aga kõige suurem järjekord oli „Enekese” pärast. See algas „Ülikooli” raamatupoest ja liikus ümber kvartali poe juurde tagasi. /.../ Tollel ajal pidid iga raamatu pärast mõne tunni järjekorras seisma. /.../

Kui alguses kogusin kaasaegset kirjandust, siis kuskil 70ndail hakkasin antikvariaadist ostma ka neid vanu sarju, nagu „Nobeli laureaadid” ja „Põhjamaade romaane”. Mul ema ikka kogu aeg rääkis neist sarjadest. Ja antikvariaadis oli neid küllalt harva. Raha oli küll küllalt vähe, nii et 2-3 raamatut kuus vast ostsin. Hinnad olid umbes 6-7 rubla korraliku „Nobeli laureaaside” raamatu eest. Võrdluseks võib öelda, et lõuna sai süüa kuskil 50-60 kopika eest.

Ma käisin antikvariaadist läbi korra päevas, aga hiljem, kui tekkis suurem huvi raamatute vastu, siis järgmised paarkümmend aastat nii lõunaajal kui õhtul. Aga paremad raamatud läksid seal tuttavatele ära. Seal oli kauaaegne juhataja Mare Jõgi. /.../ Ja muidugi, suur osa käis seal tagaruumis.

Kui paljud sinna taha said?

Mina sinna ei saanudki. Seal olid rahakad mehed. Ühtlasi võeti seal raamatuid vastu. Ja samuti anti seal tuttavatele letialuseid raamatuid, millest enamik olid keelatud. Antikvariaadis oli oma keelatud raamatute nimestik. Peaaegu kõik, mis puudutas ajalugu, oli keelatud. Samuti peaaegu kõik ajakirjad, mis olid enne 1940. a ilmunud, sest neis oli ikka mõni pilt või artikkel mõnest eestiaegsest riigitegelasest. Valdav osa ilukirjandusest ei olnud keelatud, aga teatud nimed olid.

Eks ma 2-3 aastat käisin seal juhuslikult ostmas.

Mis asju juhuslikult üldse sai? Kas jõudis midagi ikka vitriini ka? Haruldusi mitte?

Jah, mõni üksik. Haruldasi mitte, pigem selliseid vähemhuvitavaid, nagu „Looduse kroonise romaan”. Aga kõik, mis sinna vanematest raamatutest tuli, osteti kohe mõne päevaga ära. Ja kuna tuttavaid polnud, siis pidigi seal võrdlemisi palju käima. /.../

Olin kunagi postmarke korjanud ja 1977. a läksin Tartu Filatelistide Klubisse. Sealt sain palju tuttavaid, kes ka raamatuid korjasid. /.../ Nagu iga defitsiidi puhul, ei saanud ka paremaid raamatuid ja postmarke väga raha eest osta, peamiselt neid vahetati. /.../

Mina tahtsin saada Pätsi elulugu, aga selle vastu taheti suurt saablit. Aga seda polnud kuskilt saada. Siis üks vana filatelist ütles, et siin Tartus on kaks venda Elbet ja andis aadressi. /.../

Aleksander Elbe elas Kalevi tänaval ja tema juures käisid paljud kultuuritegelased raamatuid ostmas. Ta oli selline väike 60ndates mees. Kogu tema elamine oli raamatuid täis ja isegi tema voodit ümbritsesid raamatud. Paljud olid väheväärtuslikud, kuna ta ostis ka kaasaegset raamatut kokku ja müüs seda.

Kas ta ise ka kogus ka või ainult vahendas? Oli see lihtsalt põrandaalune antikvariaat?

Ta oli müügimees. Natuke ta vast kogus. Kui ta Viljandis või kuskil mujal raamatuid ostmas käis, siis vahel ütles, et oh, selle jätan omale. Nii et kuigipalju ta kogus. /.../

Aga sinna käis palju inimesi, Hando Runnel jt näiteks. Aga ma ei pärinud teiste kohta, sest seal liikus küllalt palju keelatud raamatuid ja nendest ei võinud eriti rääkida.

Kui seal käisin ja mõni klient parasjagu ka seal oli ja midagi küsis, siis ütlesin, et mul on see raamat olemas ja selle peale Aleksander Elbe vihastas, et mis sa siin segad vahele. Tema nägi seda asja nii, et mina hakkan tema kliente endale võtma vms, aga minul tuli see lihtsalt spontaanselt – nemad küsisid midagi. 2-3 aastat oli üsna raske, sest siis pidin ainult ostma – nii

postmarke kui raamatuid, aga siis hakkas juba topelt raamatuid tekkima, mida ma siis vahetuste jaoks hoidsin.

Filatelistidel oli omaette klubi, millega nad mööda Eestit käisid, aga bibliofiilidel ei olnud ja käidigi koos filatelistidega. Hiljem loodi küll Raamatuühing, mida juhtis Vallo Raun. /.../

Tollal oli Viljandis üks tuntumaid bibliofiile Eedo Jõesaar ja seal olidki kord kuus peamised bibliofiilide kokkutulekud, kus käis ka Aleksander Elbe. Hakkasin käima ka mina.

Samal ajal läksin ka Aleksandri venna Artur Elbe juurde, kes elas Jaama tänava lõpus. Tema oli ka väga värvikas mees. Tal oli kaks tuba täis peamiselt nõukogudeaegseid raamatuid, mida ta ostis kokku koha peal joodikutelt. Ta ostis kõik ära, aga maksis küllalt vähe ja nende hulgas võis olla ka haruldasemaid raamatuid. /.../

Kumb enne ära suri, Aleksander või Artur?

Aleksander. Tema raamatud läksid kolmandale vennale, kes pidas hiljem Karlovas antikvariaati. Aga seal enam kuigi väärtuslikku alles polnud. Umbes kolm aastat pidas ta seda seal. /.../

Aga Artur ostis siis ühelt poolt kohalike joodikute ja juhuslike inimeste käest, kuid iga neljapäev käis ta Tallinnas raamatuid toomas. Seal on alati raamatud 20-40% odavamad olnud ja ta ostis sealt antikvariaadist neid kokku. Tal oli seal paar tuttavat ärimest, kellest üks noorem poiss oli eriti agar ja käis korterist korterisse raamatuid kokku ostmas ning kelle käest Artur siis omakorda raamatuid ostis. Tallinnas oli alguses üks ja siis ka teine antikvariaat – Mündi ja Sauna tänaval. /.../ Artur käis mõlemas, aga Sauna tänaval oli väiksem valik. Neljapäeviti käis ta siis seal, aga kuna ta ise oli adventist, siis pidas ta piibellikku hingamispäeva ega teinud tööd ega äri reede päikeseloojangust laupäeva päikeseloojanguni. Sellel ajal ei võinud tema juurde minna. /.../

Ja neljapäeva õhtuti käis siis tema juures 5-6 inimest, kaasaarvatud mina, kellele ta värsked raamatud ära müüs ja mis üle jäi, viis antikvariaati müüki. Ta teadis, et vähemalt 20% saab ta sealt kasumit.

Mingil ajal oleks ta peaaegu Riimäe antikvariaadi kohale korteri saanud, kuid ei saanud. Kuna antikvariaadi juhataja oli Mare Jõgi, siis ta naeriski ja ütles, et oleks olnud tore paar – Elbe-J(j)õgi. Sinna toodi ju igasuguseid keelatud raamatuid, mida kauplus ei tohtinud vastu võtta ja Arturil oleks olnud hea seal juures olla ja kõik ise ära osta.

Kumb siis suurem tegija oli?

Artur oli ikka suurem, sest Aleksander oli rohkem kohapealne. No Viljandis käis, aga Artur käis iga nädal Tallinnas. /.../

Arturi klientide seas oli üks noormees, kes tahtis häid raamatuid teiste eest ära krahmata ja hakkas käima tal rongijaamas vastas, kui ta Tallinnast tuli. Samuti hakkasime meie paari teise mehega seal käima. Arturile ka see meeldis, kuna tema naine tahtis igasuguseid vanu krimkasid ja armastusromaane endale, aga see tähendas talle jälle vähem raha. Aga see oli tema äri. Talle oli tähtsam see, et ta saaks raha, et uuesti Tallinnasse minna.

Aga kuna sinna hakkas juba 4-5 inimest käima ja seal raudteejaama pingi peal ei olnud hea neid raamatuid vaadata, siis hakkasin ma eelmise rongiga talle Jõgeval vastas käima. Nii et kui tema Tallinnast tuli, olin mina juba Jõgeval vastas ja sain riisuda koore.

Kas ta tõi just antikvariaadist või ka eraisikute käest?

Põhiliselt ikka antikvariaatidest, aga siis oli see agar noorem poiss, kelle käest ta keelatud raamatuid sai ja üks Starkopfi nimeline vanem mees, kes Tallinnas samasugune raamatukaupmees oli, nagu ta ise Tartus. Tema juures käis ta ka iga nädal ostmas. /.../

Siin oli üks ülikooli õppejõud Pauts, kes alguses tellis Arturit koju, aga siis sai haisu ninna, et mina vastas käin ja tee peal paremad raamatud ära kaovad. Siis hakkas ta koos Arturiga Tallinnas käima ja saak jäi minu jaoks kesiseks. Seepeale hakkasin ise Tallinnas käima. /.../ Ja peagi tekkis tuttavaid üle Eesti. 80ndail hakkasin juba kuus 2-4 korda seal käima. /.../ Seal liikus ikka võrdlemisi palju raamatuid. /.../

Aga vanemas eas hakkas Artur lotot mängima ja läks hasarti ning jäi tihti kaotusseisu. Ja kui tal siis eelarve tasakaalust välja läks, hakkas ta odavamalt raamatuid müüma. Reedel või esmaspäeval läks ta antikvariaati raamatuid müüma, kus teinekord oli pikk järjekord. Kuna ma käisin seal kaks korda päevas, siis sattusime vahel kokku. Ja mõnikord, kui küsisin, mida tal on, siis müüs mõne raamatu hoopis odavamalt, kui oleks seal antikvariaadis saanud, kus läks 20% maha. Aga tal jäi palju raamatuid alles ja sellevõrra müüs ta keelatud raamatuid odavamalt, kuna neid sai otse ostjale müüa. Need oli näiteks Vabadussõja kohta ja ajakirjad. Aga koguteosed Tõnissoni, Pätsi ja Laidoneri kohta olid päris kallid – kuskil 50-70 rubla. /.../ Minu palk oli nõukogude aja keskel 120 ja hiljem 140 rubla, nii et üks raamat võis maksta pool kuupalka. /.../ Kallimad teatmeteosed anti välja vihikutena (Vaga „Kunstiajalugu”, entsüklopeediad jt) ja et end ära majandada, siis ostsingi neid vihikute kaupa. /.../ 10 „Kunstiajalugu” korjasin kokku, lasin ära kõita ja müüsin maha. Aga ega kõik vihikud ei levinud ühtmoodi. Eriti 7., 8., 9. vihikud, mida oli kolm korda vähem. Seal võis terve aasta ära minna, enne kui terve raamat kokku said ja näiteks „Eesti entsüklopeediaid” tuli üldse poognate kaupa, mis olid veel odavamad. 6-7 entsüklopeediat korjasin kokku ja lasin ära kõita.

Seoses sellega sain tuttavaks ühe raamatuköitja Langiga. Ametlikes köitekodades ei saanud raamatute selgasid ja kirja trükkida, kuna osalt oli see keelatud. Aga see Lang köitis väga ilusasti ja tal olid kõik trükitähed jms olemas, nii et ka raamatute seljad said ära tehtud. Meist said head tuttavad ja ta köitis mul palju raamatuid ära. /.../ Samuti kogusin üksiknumbrite kaupa eestiaegseid ajakirju, millel Lang pärast kokku köitis. /.../

Osa ajakirju keelati ka eesti ajal ära. Näiteks ajakiri Tänapäev, mis peale ära keelamist ilmus teiste „päevade”, nagu Künnapäev jms nime all.

Ostetud sai siis antikvariaadist, aga rohkem siiski Tallinnast vahendajate ja kolleksionääride kaudu. Aga oli ka juhuslikkust. Kord sain teada, et minu töökoha lähedal elab üks vanem naine, kellel on hulk vanu raamatuid. Läksin tema poole ja ta ütles, et tema raamatuid ei müü, sest tal on nii kiire, et pole aega näidata ja aiatööd vajavad tegemist. Ma pakkusin, et aitan tal tunnikese aiatööd teha ja näidaku selle eest mulle raamatuid. Tegin talle siis mitmeid tunde tööd, et üldse raamatuid näha. Aga sain temalt mitmeid päris häid raamatuid osta. See oli 80ndate alguses. /.../

Kuna mind on alati ajalugu huvitanud, siis andsin tuttavatele kolleksionääridele mulle huvi pakkuvate raamatute nimekirja. Peamiselt olid need Vabadussõda puudutavad raamatud. Varem ilmunud raamatuturu kataloogidest sain andmed, mis raamatud ilmunud on. Need kataloogid polnud keelatud. Artur ja Aleksander ütlesid ka, mis keelatud on. Ja selle kõige põhjal tegin nimekirja paarikümnest raamatust, mida soovisin ja andsin mitmele kogujale. Aga siis olid kaks head tuttavat, kellele pidin mitu korda oma nimekirja andma. Muudkui tulid ja ütlesid jälle, et kadus ära ja anna uus. Kuid siis tuli välja, et nad on KGB koputajad. Ju siis viisid mu nimekirjad KGBsse ja see hoidis mul silma peal. /.../ Aga kuna ma tegutsesin nii varjatult ja püüdsin mingites ühingutes mitte väga osaleda, siis mind kunagi välja ei kutsutud. /.../

Kust siis veel raamatuid sai. Vahel läksin raamatumüügi kuulutuste peale ajalehes. /.../ Palju müüdi ajalehes seda esimest 8-köitelist „ENet”. /.../ Mul oli kirjastuses „Valgus” üks tuttav, kelle kaudu sain defitsiitsemat nõukogude aja kirjandust, mida vahetasin teiste vastu. Aga hakkasin käima siis nende „ENE” müügikuulutuste peale lootuses, et ehk müüakse ka midagi vanemat ja 2-3 korral saingi lausa mõne kohvritäie. /.../

Kaarel Ird on kunagi öelnud, et tal on küll väga palju raamatuid ja ta neid kunagi ei loe, aga juba see, et nad tal riulis on, tõstab tema eneseteadvust. Ja täpselt seesama ütlus sobib minu kohta ka. Mul on tõesti palju raamatuid ja paljudega on oma seigad ja olen teinud täieliku nimekirja. Raamatuid kokku on üle 2900 ja need on kõik ilmunud enne 1940. aastat ja ka välisest. /.../ Ajakirju on üle 2000 ja ajalehti umbes 400. Neid ma pole eraldi korjanud. /.../

Need on siis kõik kuni 1945. a? Nõukogudeaegseid raamatuid siin ei ole?

Ei ole, jah. Sõjaajast on küllalt vähe. Siis ei antud kuigipalju välja. Nii et peamiselt enne 1940. aastat ja väliseestis ilmunud raamatud. /.../

Mare Jõgi teadis raamatutest rohkem, aga alati nad seal antikvariaadis neid asju ei teadnud. Nii et mõnikord võis sattuda kätte mõni haruldane raamat. Mäletan üht korda, kui läksin sinna, Maret seal polnud ning küsisin, mida uut tulnud on. Vastati, et pole midagi erilist, ainult üks saksakeelne „Kalevipoeg”. /.../ Palusin näha ja tundsin ära, et see on üks haruldasemaid ja nõutavamaid „Kalevipoja” trükke saksa keeles – esimene Eestis trükitud saksakeelne „Kalevipoeg”. /.../ Ja saingi selle ära osta.

Teie saite kohe aru, millega tegu?

No muidugi! Olgugi, et ma filoloog ei ole, siis kirjandusõpikutes on neid esikrüki pilte ikka nähtud. /.../

Varem tegin ka mõne vea ja lasin vanemad raamatud ümber köita – oli parem hoida ja lugeda - aga nüüd on jälle selline suund, et hinnatakse rohkem originaalsust; raamat peab olema originaalköites. See on nii ja naa. Mõnes mõttes on köidetud raamat ka parem. /.../

Kas neid Elbesid ka KGB poolt puistati?

/.../ Aleksandrit ma nii palju ei teadnud. Paar aastat käisin tema juures ja siis hakkasin Arturi juures käima, sest Aleksander hakkas tema klientide kõnetamise pärast minusse vaenulikult suhtuma. Arturi juures käisin peaaegu tema surmani. Paar korda oli miilits seal käinud, sest sinna toodi varastatud raamatuid. Aga tema tütar oli partei rajoonikomitee kolmas sekretär. Nii et ilmselt tütar päästis ta alati ära. /.../

Täna teid intervjuu eest!

LISA 12: LEILI LUKK

Intervjuu endise Tartu raamatuantikvariaadi müüja Leili Lukuga.

Tartus, 10. detsembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Kas olete Tartust pärit?

Tulin Tartusse Suure-Jaanist ja töötasin alguses „Teaduse” raamatukaupluses. Antikvariaadis töötasin aastatel 1974-79.

(Hiljem selgus, et tegelikult kauem, kuid mälu vedas alt – Autor.)

Kuidas seal töö käis? Sai tuua ka komisjonimüüki?

Ja nimekirja alusel võtsime. Keelatud nimekirjas olevaid ei tohtinud võtta ja osa välismaa ajakirju ka ei tohtinud. Eestiaegsest oli väga suur valik, mida ei tohtinud võtta. /.../

Kui tihti kontroll käis? Ja mida kontrolliti? Lennati sisse ette hoiatamata?

Mitte eriti tihti. Lihtsalt vaadati. Glavliti töötajad külastasid meid aeg-ajalt, aga kõiki me ei tundnud. Käidi varjatult.

Kas läbiotsimisi ka oli?

Ei olnud.

Mõtlen, et tagaruumi ju niisama varjatult ei saanud.

Tagaruumis me võtsimegi vastu. Meil oli ju väga kitsas. Juhataja Mare Jõgi võttis vastu, mina istusin laua otsas ja kirjutasin samaaegselt raamatule sisse ja lõin templi. See oli meie süsteem seal. Nii et alati olime kahekesi. Üksi olime harva, ainult lõuna ajal.

Kas teie võtsite ka raamatuid vastu?

Jah, hiljem. Alguses muidugi juhtus apse ka.

Milliseid?

Võtsin vastu selliseid ajakirju, mida ei tohtinud.

Mis sellele järgnes?

Midagi ei järgnenud. Ise tuli need ära osta, sest tagasi anda ei saanud ju.

Kas te ise ka kogusite midagi? Raamatuid/ajakirju?

Raamatuid mõned üksikud, mitte palju.

Mis oli populaarne bibliofiilide seas?

Eesti entsüklopeedia, piibel, eriti Taska köites asjad, sarjad, millest osa oli muidugi keelatud.

Neid ikka liikus läbi antikvariaadi ka?

Keelatud ei saanud.

Ma olen aru saanud, et ikkagi vaikselt kuidagi oli võimalik ja et see oli antikvariaadi töötajate endi risk, kas võtta ja komplekteerida neile midagi keelatud. Ja oli olnud ka vahelejäämisi.

Jah, aga vahelejäämisi meil ei olnud.

Bibliofiil Kalev Sikk, kes Mare Jõgiga hästi läbi sai, lihtsalt rääkis, et vahel oli Mare talle rääkinud, kuidas jälle olid kontrollid käinud ja midagi keelatud leidnud. Midagi tõsiselt ilmselgelt ei juhtunud, sest ta töötas seal 30 aastat.

Minu ajal ei juhtunud. Enne Maret oli ka keegi olnud, kellega olid probleemid. Just keelatud asjadega, ja ilmselt just sellepärast ta lahkuski. /.../

Bibliofiilid olid omaette väike ringkond?

Ja muidugi kohalikke oli ka, kes käisid. Ülikooli õppejõude oli tublisti.

Nemad said ka, mida tahtsid?

Jah. Ja tellimuspostkaarte võtsime muidugi kõigi käest vastu, mida keegi soovis. Ja kui soovitud raamat saabus, siis panime kaardi posti. Nad ise margistasid selle, enda poolt sooviga täidetud.

Mida põhiliselt taheti? Ikka vanemat kirjandust? Mitte lihtsalt teise ringi raamatut?

Ikka vanemat. Teise ringi raamatut oli ka osa, mis müügilt lõppesid. Neid ka taheti. /.../

Nõukogudeeelsest perioodist põhiliselt ja ajakirjad samuti. Ja muidugi usukirjandus, mida taheti palju.

Sellest oli vist palju keelatud?

Jah. /.../

Mida veel antikvariaadis müüdi? Plaate, marke?

Ei. Tallinn võib-olla müüs. Meil olid raamatud, ajalehed, ajakirjad ja postkaardid. /.../ Ja just vanemad.

Mis raamatud põhiliselt olid?

Ilukirjandus, elulood ja muidugi ajaloolised, millest sai kahjuks väga vähe müüki võtta. /.../

Aga võõrkeelsest kirjandusest?

Saksa keel oli põhiline. Venekeelset ka, aga seda osteti vähe.

Kujutan ette, et ruumikitsikus oli pidev?

Jah.

Kas vahepeal oli lootust saada suuremaid ruume?

Ei. Kuigi me töötasime lausa neljakesi seal väikeses ruumis. Vähemalt siis, kui mina lõpetasin. Peale seda vist ei võetud enam nii palju, kuna müük jäi väiksemaks. Sest oli nii, et taga oli ruumi vähe, kui vastu võtta. Siis keegi pidi ette riiulitesse viima ja üks pidi kassas olema. Ja vastuvõtt oleks üksi liiga pikale läinud. Aga siis sai kohe ära tembeldatud ja oli riiul, kuhu panna ja eest müüja tuli ja viis ette.

Kuidas hindamine käis?

Hindamine käis selle järgi, kuidas müüa oli võimalik. Ja Marel olid kujunenud juba hinnad ka.

Kas juurdehindlus oli kuidagi ette kirjutatud, kui palju võib või peab?

Vist oli 5% või oli 15%, mis läks müüjal maha müügihinnast. Ja see läks siis meie tuludesse. Tähendab, teenisime endale palka. Ja meil oli ju ka plaan.

Seda ongi veider mõelda, kuidas antikvariaadil plaan sai olla. Sa ei saa ju kuidagi ette näha, kui palju sulle tuuakse see kuu või aasta raamatuid.

Jah, aga see oli ja tuli täita. Mõni kuu olime napilt plaanis.

Mis siis juhtus, kui plaani täis ei saanud?

Palgast maha. Ei saanud preemiat.

Kas antikvariaadil oli oma plaan või oli see üldine „Ülikooli” raamatukaupluse plaan, kuna allusite neile?

Allusime küll, aga meil oli ikka eraldi plaan, nagu teistelgi kauplustel.

Kas vargusi ka oli?

Oli. /.../

Rahvast käis palju? Raamatute müüjaid oli palju? Kogu aeg oli järjekord?

Palju. Järjekord oli ja kui tulid need, kes töid kelleltki päranduseks saadud raamatukogu, siis sel päeval ei saanud vastu võtta ja ütlesime ära, sest tavaliselt toodi neid autoga ja polnud võimalik hakkama saada.

Kuhu te panite nii palju raamatuid?

Seal akna all oli selline pink ja sinna peale laoti ja sealt siis Mare hakkas kirjutama ja sealt teistpidi riulisse ja ette.

Kõike te alati ei võtnudki vastu?

Ei, kõike ei saanudki võtta. Ja mida me müüa ei suutnud, me ka ei võtnud. Ja sellepärast soovitasimegi müüjatel tuua enne nimekirjad autorite, pealkirjade ja ilmumisaastatega. Selle järgi siis teadsime mis läheb, mis mitte. Tööd jätkus seal küllaga. Ja minul oli seal eriti põnev, kuna olin enne raamatukaupluses, aga vanadest raamatutest teadsin ma väga vähe. Seal sain alles tuttavaks.

Kas te tajusite ka kuidagi suuremat kontrolli, kui varem „Teaduse” raamatukaupluses?

No „Teaduses” ei olnud mingisugust kontrolli.

Kas teised raamatupoed võtsid ka teise ringi raamatuid?

Hiljem hakkasid võtma. Aga ma ei mäleta, mis aastal see oli.

Aga vanaraamatut ei tohtinud?

Ei tohtinud. Seal oli selge piir. Aga teise ringi raamatuid müüsimine meie ka. Eriti neid, mis olid läbi müüdnud ja millele soovijaid oli. Ja muidugi osa oli, kes käisid niisama ka ostmas. Ostjaid oli palju sel ajal. /.../

Kas teie komplekteerisite kellelegi midagi?

Mitte eriti, sest põhiliselt tegeles sellega Mare. Ainult, kui isiklikule tuttavale. /.../

Mis sarjad põhiliselt olid? Eestiaegsed?

Jah. Ja nendest valikuliselt. Kõike ei saanud. Ja nendega Mare siis tegeles.

Vitriini või riiulisse väga rariteetsed asjad vist ei sattunudki?

Need olid põhiliselt meil kassa juures riiulis, mis oli meil silma all. Aga enamus läks ju enne ära, kui sinna jõudis.

Jah, seda on siiani kõik rääkinud, et olid oma nimekirjad ja tagaruumi riiul, kuhu asjad läksid.

Jah, tagaruumis oli riiul, kuhu Mare, ta oli väga kompetentne, pani kohe kõik tellitud raamatud, nii et need ette ei läinud. /.../

Aga soovijaid oli palju. Postkaarte kogus Helend Peep. /.../ Ja Tartu kohta kogus Kalju Leib, kes nüüd Kivisilla kohta kirjutas.

Jah, temaga käisin rääkimas.

Tema teab hästi palju. Tema oli ka meie klient, kes Tartu kohta kõike korjas. /.../

Kuidas käis kontroll kauba üle? Olid plaanilised inventuurid?

Jah, iga kuu. Sest alguses ei olnud kassaaparaate ja olime ainult arvelauaga. /.../ Ja siis oli kauplus suletud. Meil läks kaks päeva – üks päev lugesime, teine päev korrutasime.

Ja saite enam-vähem klappima alati?

No väiksed vahed olid. Kui varastati, siis need vahed tulid välja.

Kas vargustega vahele ka jäädi?

Jäädi. Oli üks kindel poiss, kes käis ingliskeelset kirjandust varastamas ja püüdis ühtlasi seda meile tagasi müüa. Siis ta jäi vahele ja me keelasime tal kauplusesse tulemise. /.../ Oli ka lapsi, kes varastasid. Lasteraamatud olid meil kohe ukse kõrval.

Aga antikvariaadi tempel tuli lüüa igasse raamatusse?

Jah. Sinna läks hind ja templi number. /.../

Kas olid ka nõ vitriini eeskirjad? Et mida võib panna ja kuidas? Või tegeles sellega Mare?

Ei olnud. Tegelesime sellega, kuidas paremini müüa.

Kord löödi meil isegi see väiksem aken sisse ja viidi ära eestiaegne Eesti entsüklopeedia ja muud sellist kraami. Välja ei tulnudki, kes seda tegi. Ma ei mäleta, mis aasta see oli, aga siis oli

selliseid asju üsna tihti. Rüninati kioskeid ja „Tekstiili” akent. /.../ Aga siis tuli teha uus inventuur kohe järgmisel päeval.

Kas raamatuid vastu võtsite ainult mingitel kindlatel päevadel?

Ei, iga päev. Ja järjekord kippus olema. /.../ Sellepärast meid seal neli tükki oligi tööl. Kui sa üksi kirjutad ja lööd templeid, siis läheb väga kaua aega.

Aga hindas ainult Mare?

Mare ja Helgi, hiljem ka mina.

Tekkis vilumus? Ühed ja samad raamatud?

Jah ja üks ja sama süsteem ka. Mõnda hindasin üle ka, alguses ikka. Olenes raamatu korrashoiust ja eriti vanadel raamatutel pidime lehekülgi vaatama, et alles oleks, entsüklopeedial, et kaardid alles oleks. Sellest sõltus hind.

Pakuti varastatud raamatuid ka? Raamatukogu templitega?

Jah, pakuti. /.../

Kas teie ajal miilits ka varastatud raamatuid otsimas käis? Brigita Rink rääkis, et tema ajal ikka käidi.

Ei, minu ajal ei käinud. /.../

Üheks variandiks oli vist komisjonimüük?

Jah. Siis panime templi asemel oma lipiku kaupluse numbriga ja siis hinna peale.

Kas hinna määra klient?

Võis määrata, aga võis ka Marega kokku leppida. Kuidas kunagi. Mõni määras ise ja kui siis kuu aja jooksul ära ei müünud, võttis tagasi või lasi hinda alla. See oli eraldi register meil. /.../

Kas raamatukogud ka antikvariaadist komplekteerisid?

Jah, aga põhiliselt Kirjandusmuuseum.

Aga kes olid eelistatumad - raamatukogud või bibliofiilid?

Ikka Kirjandusmuuseum. /.../

Kuidas neile hind tehti? Kas nemad said soodsamalt?

Kui müüja andis soodsamalt, siis said, aga kaupluse juurdehindlus läks ikka juurde, sest meil oli oma plaan täita. /.../ Kahjuks jah, täpselt ei mäleta seda protsenti. Võib-olla Tallinna antikvariaadi töötajad mäletaksid paremini.

Kas te suhtlesite Tallinna antikvariaadiga?

Mitte eriti, aga kui vaja oli, siis jah.

Mis see vajadus võis olla?

No mõne raamatu asjus.

Olen arhiivist leidnud dokumente, kus on kirjas, et käidi Tallinna antikvariaadis komandeeringus ja praktikal. Kas teie käisite ja teate, mida seal siis õpiti?

Mina ei käinud. Võib-olla enne käidi, siis kui alustati. Aga ilmselt õpiti sama süsteemi.

Aga Tallinnast Tartusse käidi?

Ei.

Kas te teate Artur ja Aleksander Elbet?

Jah, need olid ka suured raamatukaupmehed. Ja Aleksander oli isegi see, kes tõi Tallinnast raamatuid ja tahtis meil müüa.

Kas see polnud mitte Artur?

Artur käis vähem. Väiksem Elbe käis rohkem. Kui Artur suri, siis tema abikaasa müüs tema raamatud maha. /.../ Tema elas Jaama ja Aleksander Kalevi tänaval. Seal olevat pidanud raamatute vahel liikuma.

Kas nemad kuidagi segasid või soosisid antikvariaadi tööd või ajasid lihtsalt paralleelselt oma asja?

Ma ei oska öelda. Ja neil oli omamoodi ostjaid.

Kas nemad ka teilt ostsid ja teile müüsid?

Ostsid ja müüsid.

Kas oli ka teisi selliseid raamatumüüjaid?

Teisi vist ei olnud selliseid pidevaid. Nemad olid Tartu peal kõige suuremad.

Kui suur võis olla antikvariaadi fond? Palju sinna raamatuid mahtus?

Ei oska öelda.

Aga kui palju sellest võis olla bibliofiilne raamat?

No vast 2/4 või nii. Olenes pakkumisest.

Kas oli ka selliseid, mis seisis ja seisis või oli ikkagi kõik ringluses?

Kõik liikus. Väga harva jäi midagi seisma. Ja milles me kahtlesime, need võtsime komisjonimüüki. Ja enamus oli ikkagi vanaraamat. Kaasaegset oli ka, seda mida nõuti.

Aga kuidas oli kaasaegsete raamatute hindamisega? Neil oli ju hind juba kaane peal olemas. Kas võisite neile hinda juurde panna? Sest tavaraamatupoes ei võinud ju. Sellise hinnaga nagu ta tuli, sellise hinnaga ka müüki läks.

Võisime. Kui oli nõutud raamat, läbi müüdud ja soovijaid. /.../ Siis panime tavaliselt juurde selle oma protsendi.

Kas väga suuri uunikume ka läbi antikvariaadi liikus?

Liikus. Üks, mis mulle meelde on jäänud, oli Baltikumi vappide kogumik.

Oli see keelatud?

Ei olnud. Aga see oli pärit ajast 1800-millegagi. /.../

Kas sellised asjad tulid pigem teadmatute müüjate käest?

Jah. /.../ Ilmselt kelleltki päranduseks saadud või laka pealt leitud. Liikus veel Ungri krahvi raamatuid. /.../

Kas te maha ka midagi kandsite?

Ainult, mis väga kulunud olid. Seda lubati teha väga vähe. Põhiliselt kandsime maha ajakirju, mis lihtsalt ära kulusid. Ja seda saime teha teatud protsendi ulatuses inventuuri ajal.

Kas kümnendid erinesid teineteisest?

Jah, raamatute saamise poolest; hiljem jäi järjest vähemaks. 70ndail liikus just vanaraamatut vähe. Pakuti kaasaegseid. Vanaraamatut oli enne mind rohkem. /.../ Aga kogujaid tuli aina juurde. /.../

Kas ajalehti liikus ja olid need populaarsed?

Liikus, aga vähe ja need olid populaarsed. Ja isegi olid populaarsed kodanliku aja ajalehtede väljalõiked romaanidest – armastusromaanid ja seiklusjutud. Selleks oli meil üks ostja, kes käis neid pidevalt korjamas. Siis oli romaanisarja korjajaid. Saksakeelset käis ostmas Diana Klas oma vanaemale. Need olid odavad tollal. Seal kujunes igasuguseid ostjaid.

Aga jõudsite siis arvestada iga ostjaga?

Kas just arvestada...

Aga oli neid soovi jätjaid palju?

Oli küll. Üks terve kast oli neid täis. Aga need olid põhiliselt vanad raamatud ja neid liikus harva. Eks kaasaegset ka, aga see oli väike osa. Raamatutega sai seal hästi tutvavaks.

Kas te mäletate, millal kaupluse nimevahetus oli?

Ei mäleta, see oli enne mind. Kui mina tööle tulin, siis oli juba „Teadus”. /.../ Rein Kivisalu võib seda teada.

Ta kahjuks ei mäleta. Käisin tema juures. Ta on juba 88-aastane ega mäleta enam asju.

Temaga koos olin ma „Teaduses”. Tema oli kaubatelliija, kuna tal oli vene keel hea. Seal oli ju põhiliselt venekeelne kirjandus. /.../

Nii palju, kui ma tema enda ja teiste bibliofiilide käest kuulnud olen, siis ta küll ei töötanud antikvariaadis, aga sellest hoolimata ta ikkagi sai antikvaarset raamatut, ka keelatut. Oli ikkagi sinna ka pakkuma tulnud.

Jah, ja tema muudkui võttis need ära. Ja temal olid oma kliendid, kes tema käest raamatuid said. /.../

Nii et oli selline oma ringkond seal raamatualal?

Jah ja teatud oma ringkond kujunes seal tellimisega ka, sest „Teaduses” oli kataloogide järgi tellimine. /.../

Kui vana te olete, kui küsida tohib?

80-aastane. Ja eluaeg raamatukaupluses töötanud. Alates 1953. aastast. /.../

Kas mingi ohutunne ka oli seoses nende kontrollidega?

No antikvariaadis oli mul hea, teised juba teadsid, ja kui mina vastu võtsin, vaatasid nemad üle. Sest ajakirjadega oli ju see asi, et nende kohta ei olnud nimekirja ja osal oli artikleid sees, mida ei võinud võtta. Sellega ilmselt need vahelejäämised ka olid.

Kui tõsine asi oli üldse keelatud kirjandusega vahele jäämine.

/.../ Olenes, millega vahele jäid. Eks siis Glavlit otsustas. Aga omavahel oli meil kokkulepe, et kui võetakse kogemata midagi keelatud vastu, siis tuleb see ise ära osta, muidu tuleb ju kahjum.

Ega kedagi kodus ei kimbutatud läbiotsimistega jms või polnud see nii suur rikkumine?

Ei, ei olnud, jah. /.../

Tänan teid, et leidsite aega ja olite abiks minu uurimistöö tegemisel!

LISA 13: X

Intervjuu endise Glavliti töötajaga

Tartus, 17. detsembril. 2015. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Kus te töötasite?

Töötasin Glavlitis aastatel 1985-86. Asi oli selles, et pidin tulema ülikooli, aga siis võimud vahetusid tollases kateedris ja ma jäin kuidagi nende kahe võimu vahele ja nad unustasid suunamise kuupäeva ära, nii et ma ei saanud suunamist. Ja nad tahtsid, et ma jääksin siia ülikooli juurde, aga siis ei olnud mingit muud võimalust. Mind suunati juba õpetajaks Maarja kooli, kuna ma jäin suunamise üldjärjekorrast välja. Olin küll pingereas viies või kuues, kuid ei saanud, sest polnud nõudmist. Ja siis kolleegid kasutasid tutvusi ja korraldasid sellise kantseleitöö. Ma ei teadnud sellest asutusest midagi.

Kus see asus?

Tartus, Ülikooli 1, „Teaduse“ raamatupoe peal. Seal oli pisike tuba, kus töötas kaks inimest. Ja laias laastus oli nende ülesanne siis, 80ndail, vaadata läbi teaduspublikatsioonid. Siis oli juba ju glasnost ja ideoloogilist kontrolli ei olevat seal olnud juba 80ndate algusest. Ajalehtede eelkontrolli ei olnud näiteks. Kunagi enne oli istunud Postimehes keegi kohal, aga selleks ajaks oli see kõik läbi. Tõsi, seal mingid väljaanded käisid. Ma hakkan mõtlema, et ülikooli ja põllumajandusülikooli lehed käisid seal ilmumisluba saamas. Mida tollal vaadati, oli statistika, et ei avaldataks demograafilisi ja regionaalseid andmeid, et kus paikneb kui palju inimesi, mis arvati olevat strateegiliselt tähtis. Ei tohtinud avaldada keskkonnasaastet, sest seda ilmselt oli Nõukogude Liidus palju või ressursside raiskamist, nagu näiteks mingit kalavarude hukkumist või hävimist. Samuti loodusvarade paiknemist ja kasutamist ning ka haiguste levikut. Praegu tuleb meelde, et meil oli mingi hambaarstide kogumikuga oli probleeme, sest oli juttu kolme inimese juhtumitest ja tekkis küsimus, kas see on statistika või mitte.

Mingist vanast ajast oli jäänud ka see, et tuli raamatupoodidel silma peal hoida. Olid mingid nimekirjad, aga selleks ajaks, kui mina sinna jõudsin ja seda õppima hakkasin, oli see kahanenud umbes kaheksa nimetuseni.

Nimekiri keelatud teostest?

Need polnud keelatud, pigem selline mittesoovitav. Näiteks Dale Carnegie'i „Kuidas võita sõpru ja mõjutada inimesi“, mis oli raamatukogus kättesaadav, aga loaga. Ma ei kujuta ette, mis seal siis nii väga oli.

Erifondid avati vist 1988. aastal?

Kuskil siis, jah, Ja seal olid täiesti tavalised soome filosoofia kogumikud, millest ma ühte kasutasin oma esimese töö kirjutamisel. Pidin selleks taotlema loa. /.../

Aga jah, need olid Loomingu Raamatukogus ilmunud umbes kaheksa sellist autorit, nagu Aksjonov, Gumiljov ja veel mõned vene autorid. Need olid minu jaoks vähetuntud autorid. Nüüd ma muidugi tean Aksjonovit ja Gumiljovit ja siis ma alles sain teada, kuidas ta on seotud Ahmatovaga jne. Aga tollal olin ma loodusteadlane ja minu haridusse see ei kuulunud, nii et ma sain seal targemaks.

Aga kuidas see kontroll siis käis?

Lihtsalt tuli käia poes ja vaadata, kas on müügil. Ma täpselt ei mäleta, aga me vist ühe Loomingu Raamatukogu leidsime ja ütlesime poe juhatajale. See oli Raekoja platsi pood. /.../ See juhtus täiesti juhuslikult, kuna olin ise ka raamatuhuviline ja neid vanu Loomingu Raamatukogusid lappasin. Kas seal võis olla siis ka vanema raamatu osakond ka...?

Hiljem oli küll, jah. Aga seal tehti rangelt vahet ennenõukogudeaegse ja nõukogudeaegse raamatu vahel. Ainsana võis antikvariaat müüa raamatuid, mis olid ilmunud enne 1947. aastat. Sealt läkski see piir. Aga jah, mingil ajal, mida mul pole õnnestunud täpselt tuvastada, hakati lubama tavaraamatukauplustes müüa teise ringi raamatuid.

Ma pole nüüd tagantjärele vaadanud, mis raamat see täpselt oli, aga seda nähes tunneksin selle võib-olla ära. Igal juhul oli see üsna mõttetu Venemaa trööstitu tööstuslinna elu kujutamine. Muidugi lugesin ma selle läbi! /.../

Huvitav, millal ta siis sinna nimekirja läks? Sest ta sai ju ära ilmuda. /.../

Vaat ei tea jah, kas see autor oli sel ajal ehk välismaal. Need ilmselt olid kõik siis emigrandid kusagil mujal. Vene keelest küll tõlgitud, aga kirjutatud kusagil väljaspool Nõukogude Liitu, ma oletan.

Või siis peale ilmumist ära läinud ja seepeale ära keelatud.

/.../ Aga jah, me pidime seda põhimõtteliselt pisteliselt jälgima. Ja mida me veel aegajalt tegime, oli see, et kui tuli mingeid dokumente näiteks veterinaaria kohta, siis sõitsime ülemusega veterinaaria uurimise instituuti kohale ja tutvustasime neid dokumente. Neile ei tohtinud neid jätta, need tuli tagasi tuua, aga instituudi juhatajale siis neid tutvustati. Ja samamoodi võis mu kolleeg käia raamatupoodides ja tutvustada neile nimekirju. Nii et ma usun, et tollal raamatupoodides töötanud inimesed teavad üsna hästi, mis siis oli nende hulgas ja mis asjaoludel.

Bibliofiilid ka teavad. Sest see oli ju bibliofiilne raamat. Seda enam, et see oli keelatud ning oli seetõttu väga soovitud.

No muidugi!

Kas te antikvariaati ka sattusite?

Ei mäleta. See oli ju ainult üks aasta ja ma tegelesin sel ajal põhiliselt selle juhise pähe õppimisega. Ma tegin eksami ära 1986. a sügisel ja siis läksin juba mujale tööle. Nii et sain pitsati ehk õiguse kinnitada asju küll, aga ega ma ei jõudnud seda väga kasutada.

Mis mõttes kinnitada?

No näiteks dissertatsioonide lühikokkuvõtted käisid meilt läbi. Ja nendele oli vaja lüüa pitsat sisse, et on kontrollitud ja lubatud ilmumiseks. Asi selles, et seal oli jälle statistika. Kõikvõimalike loodusteaduste või majanduse statistika oli see, mida tuli jälgida jube hoolikalt. Kolm 30-aastast stomatoloogia patsienti ühes linnas – see oli juba kahtlane. Äkki ütleb see midagi selle linna strateegiliste väljavaadete kohta. /.../

Kas te raamatukogusid ka külastasite?

Mina seda ei mäleta või et seal oleks üldse midagi meiega seotud olnud. Ma kardan, et see võis minna üldse mingit teist liini pidi, et see oli keegi teine. Vähemalt siin Tartus. Küll aga käisime me aegajalt paljundusmasinaid vaatamas. Kõik paljundusmasinad olid kirjas ja neid küll vaadati.

Et mida paljundatakse. Kas mingeid plaane vms. Eriti arhitektuuribürood – neil oli tollal mingi teine nimi – et nad mingeid kaarte ei paljundaks.

Need olid siis loetud kohad?

Jah, umbes kümmekond linna peale, mitte rohkem. Ja ühes me leidsime, et paljundatakse lapse koolimaterjale. Olime siis segaduses, mida teha, kuna see ei ole ju see, mida tegelikult selle masinaga tegema peaks. Aga muid selliseid asju ma ei mäleta. /.../

Võib-olla Tallinnast saaks rohkem infot. Sest Tartus tollal Glavlitis töötanud inimesed olid juba siis vanad, nii et on enam-vähem kindel, et nad on tänaseks surnud. /.../ Tallinnas on ehk alles veel keskealisi, kes seal tegelesid ilukirjandusega ja kes olid kirjanike tsunftis tegelikult selles mõttes sees, et jagasid nende arusaamist maailmast. Seal oli väga värvikas seltskond koos. Sugugi mitte selline, nagu võiks pealtnäha arvata – nõukogude ametnikud. Enamasti olid need sellised sügavate humanitaarsete huvidega inimesed: ajaloolased, kirjandushuvilised, kes olid lihtsalt mingitel asjaoludel sinna sattunud. Aga seal oli muidugi igasuguseid.

Kas te omavahel suhtlesite?

Nii palju, kui ma seal õppimas käisin. Käisin mõnedel seminaridel ja esimesed kaks nädalat istusingi Tallinnas. Nägin seal vene luuletajaid jne, kes unistasidki tegelikult sellest, et kirjutada oma luulet. Ja ilmselt nad hiljem kirjutasidki.

Siin te olite kahekesi?

Jah. Teine oli minu ülemus.

Kaua tema oli seal juba töötanud?

Tema tuli lapsepuhkuselt mõni aasta enne mind. Enne oli ta linna täitevkomitees mingi ametnik. Kuna meil oli kontor avatud vaid 4 h päevas, siis oli see talle laste kõrvalt hea koht ja minul võimaldas see teha akadeemilist tööd. Selles mõttes oli see mugav töökoht mõlemale. Siis kui õigused sain, olime kordamööda tööl.

Töö nägi teil siis välja nii, et teile toodi asju üle vaadata või rohkem käisite ise koha peal?

Me käisime vahel. Siis, kui meil kontor oli juba suletud, siis käisime nõ „objektil“ raamatukauplustes ja paljundusmasinaid vaatamas ja mõnes instituudis koha peal vaatamas, kuidas seal asjad on. Jah, meil käis seal kokkuvõtetele kinnitust saamas päris palju inimesi, sest väitekirju ju muudkui kirjutati.

Ja te pidite need kõik läbi lugema?

Ainult neid kokkuvõtteid, mis on 20-30-leheküljelised. Neid nimetati „avtoreferadiks“. Ma ei tea, kui palju eksemplare sellest tehti, aga see saadeti laiali minu teada üle liidu raamatukogudele ja selle alusel telliti äkki seda väitekirja, aga ma ei tea seda täpselt. Igal juhul pidid nad enne selle avaldama ja alles siis said väitekirja avaldada... Aga võimalik, et selles olid juba kaitsmise andmed sees, ei mäleta täpselt. Eestis ei saanud ju paljusid asju kaitsta. Nad trükkisid siin ja läksid siis kaitsma kuhugi mujale. Neid me küll lugesime igapäevaselt ja nägime kõiki 80ndate põlvkonna noori teadlasi. Nii et neid ma tean ja nemad mind. Ja loomulikult oli seal väga huvitavaid asju. /.../

Teie ülemus polnud ka väga kaua seal töötanud, nii et mingeid minevikulugusid väga polnud?

Eks ta oli suhelnud nende vanemate olijatega, kellelt tema selle üle võttis.

Mis see kõige rangem aeg võis olla?

Seda ma ei julge öelda.

Olen kuulnud, et 40ndate lõpp ja 50ndate algus oli hästi range ja siis läks juba natuke paremaks...

Ma kardan, et need olid juba kõik hilisemad inimesed. Mida ma kuulsin, olid lood pidudest – et Postimehes olid olnud kõvad peod ja selliseid asju. Ja isegi Tallinnas olid need inimesed kõik vahetunud. Räägiti õuduslugusid sellest Adamsist, kes oli seal ülemus, aga ma jälle ei tea, kas see õige oli. Tollased ülemused olid pealtnäha väga uutmismeelsed. Ingermann oli küll väga ettevaatlik ja kõik pidi käima ingliskeeli „by-the-book“, aga kui ikka raamatus polnud, siis lubati. Nad olid ise ka natuke nõrkinud, kuna kõik aeti nende kaela, sest neid polnud näha. Glavlitti ju ei eksisteerinud, keegi sellest midagi ei teadnud, avalikult nad midagi ei rääkinud ja siis oli väga lihtne üleliia ettevaatlikel ajakirja- või ajalehetoimetajatel kõik nende kael ajada. Imelihtne öelda: Glavlit ei luba. Asi ei olnud Glavlitis, vähemalt 80ndatel. Võib-olla enne oli, ma ei tea. /.../

Nii et ajalehti Tartus siis enam ei kontrollitud?

Ei. Ainult järelkontroll oli. St, et loeti ajaleht läbi, kui see ilmus.

Suur aitäh, et leidsite minu jaoks aega!

LISA 14: KALJU LEIB II

Intervjuu bibliofiil Kalju Leivaga

Tartus, 8. mail 2016. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Tere, Kalju! Oled nüüd tutvunud minu seminaritööga ja soovisid üht-teist täpsustada.

Jah, tahtsin küll. Näiteks seda, et see Elbe poeg, kes hiljem Karlovas antikvariaadi avas, oli Arturi, mitte Aleksandri poeg.

Jah, see info oli töödes kasutatud intervjuudes erinev. Need ma kirjutasin ümber nii, nagu inimesed ütlesid. Ühed ütlesid üht ja teised teist. Tahaksin selle Arturi pojaga rääkida, et mõningaid asju küsida. Leidsin ENSV Teatajad, kust sain teada, et Aleksandril oli ka oma antikvariaat Raekoja tänaval, mis natsionaliseeriti. Ja seal on üks väike vastuolu, mida ma pole veel suutnud lahendada. Nimelt on sellesamas ENSV Teatajas nimekiri natsionaliseeritavatest antikvariaatidest, kus üksteise all on kirjas nii Aleksander Elbe kui Richard Elbe kauplused. Kes see Richard oli? Kas Aleksandri ja Arturi isa?

Minu meelet jah. /.../

Aga jah, see Arturi poeg pidas alguses Võru tänaval antikvariaati, aga see polnud hea koht – ligikaudu Side tänava juures. See oli juba 90ndail. Ja siis ta ükskord ütles, et varsti saab uued ruumid Sõbra ja Tähe nurgale. Siis ma külastasin teda õige sagedasti. Kusjuures ükskord, kui läksin sinna, siis oli mul sarjast „Marseljeesist internatsionaalini“ puudu ainult üks raamat – Mussolini – ja riiulil oligi ainult see raamat. /.../

Ma tegin su töösse märkmeid hariliku pliiatsiga. Intervjuudesse ka. Minu enda intervjuusse tegin märke sellesse kohta, kus räägin oma esimesest antikvariaadist ostetud raamatust, kui kauplus asus veel Kүүini tänaval – „Terassule elamusi“. Intervjuu andmise ajal polnud ma seda raamatut veel saanud, kuid sinu töö lugemise ajaks juba olin. /.../

Kust sa said selle?

Tallinna „Raamatukoist“. /.../

Mul oleks väga vaja „musta turu“ jaoks materjali juurde.

/.../ Ma räägin ühe loo. Ka turu direktor oli väga aktiivne.

Kas see oli Ülo Adamson?

Jah.

Ahhaa, ma isegi helistasin talle korra.

/.../ Ta on ikka minust vanem mees.

Tema käest kodust ma ostsin sarja „Mehed, maad ja mered“. Hind oli muidugi kõrge, selline ports raamatuid korraga. /.../

Millal see oli?

Umbes 30 a tagasi. Ikka Vene ajal. Ta elas Era ja Võru tänava nurgal. /.../

Hinnad olid tal soolased, aga võimalust saada oli ja siis ma ikka sain. /.../

Siis oli selline asi, et ma ei tea, kas see seadustes oli sees, aga raamatutega ei tohtinud laatadel äritseada.

Huvitav, mis ajast see nii oli, sest Hillar Palamets rääkis mulle antud intervjuudes, et laatadel Peetriturul ja Turuhoone juures müüdi raamatuid.

Jah, seal müüdi. Turuhoone juures ma laata ei mäleta.

See olevat olnud 40ndail, peale sõda.

Nojah, igatahes peale seda, kui ma hakkan täikat üldse mäletama, siis oli see Võidu sillast üle sõites kohe paremat kätt.

Seal on vist praegu parkla?

Jah. Aga siis ta oli harimata maa, peaaegu varemed ja kõik läbisegi. /.../

Raatuse kaubamaja vastas, kus praegu on võrguga piiratud ala, oli täika. Vene ajal. Ja siis oligi selline lugu, et raamatuid oli seal kõvasti ja ükskord see Adamson tuli ja hakkas raamatumüüjaid hoiatama, et: „Pange raamatud ära, pange raamatud ära, turukomisjon tuleb!“

Kas ta oli siis seal Raatuse tänaval ka direktor?

Ta oli seal nagu mingis komisjonis või midagi sellist. /.../ Ta oli muidu toiduainete turu direktor praeguse kesklinna Statoili asemel. Fjodor Pavlovitš Pavlihhini järel, kes oli üks suur joodik ja sõjaveteran. /.../

Aga tulles asja juurde tagasi, siis tookord Adamson jooksis nende raamatumüüjate juurde ja hakkas neid hoiatama turukomisjoni eest ja ma mõtlesin, et vaatan, kus see turukomisjon siis on, ja läksin talle järele. Ja igal pool muudkui korrutas kõigile raamatumüüjatele, et pangu ruttu raamatud ära. /.../ Läks siis enda Pobeda juurde, võttis raamatud pagasnikust välja ja hakkas müüma. Mitte mingit komisjoni polnud! Aga oli vaja hirmutada inimesi. Ma ei räägi kellegi juttu edasi, vaid ise nägin seda. Ja õige varsti oli nii, et ainult üks kord aastas võis laatadel raamatuid müüa.

Mis ajal see Adamsoni lugu oli?

Umbes 1972-73. a.

Ja ta oli ise sel ajal direktor?

Jah. Ja kui oma autoni jõudis, siis hakkas ise müüma. Aga need, kes ära ehmusid, need peitsid raamatud ära või lõpetasid müümise. Igatahes käitus ta väga inetult ja omakasupüüdlikult. /.../

Aga näed, siin on üks raamat „Söekaewajad“. Aastaarvu vist pole.

Vaatame ESTERist.

Vaata, kes tõlkijad on - L. B ja E. K. Seda, kes on see E. K., ma ei tea, aga Aleksander Elbe rääkis mulle, et see L. B. on tema isa vend. /.../

Vaatan ESTERist, et seda on kaks korda ilmunud. See siin on 1910. aasta trükk Noor-Elu kirjastuselt, aga 1920. aastal on ilmunud T. Mutsult.

Ahsoo, Taavet Mutsu. Tuleb meelde küll. /.../

Muuseas, praegu tuli meelde, et Aleksander oli täishabemega, teised olid kõik ilma. Tal oli tulemärk näos – selline lillakaspunane märk. /.../ Ja võib-olla see habe oligi tal selleks, et seda varjata. Ta oli muidu väga heasüdamlik mees. Ja hinnad ei olnud ta juures kõrged, sest ma ostsin sealt asju ja müüsin edasi kallimalt. Aga muidugi, kui rääkida sellest pörandaalusest värgist, siis tuleb meelde selline mees, nagu Aulis Fischer.

Ma oli Aleksandri ja tema isaga juba ammu tuttav. Nad elasid ühe ja sama koridori peal diagonaalis. /.../ Ja siis Aulis räägib mulle, et on üks mees – Aleksandri kohta – kes üldse neid raamatukogujaid ei salli ja jutule ei võta. Ja ma tõesti ei käinud selle pärast aastaid Aleksandri ja tema isa juures, aga siis hakkasin aktiivsemalt käima. Kui paralleel tuua, siis Tallinna antikvariaadi juhataja oli pärast sõda palju aastaid Erik Priiman. Tema panigi mind eksliibriseid koguma ja äratas huvi nende vastu. Ja siis ühel korral elektrirongis, kui vaatasin oma eksliibriseid

saaki, tuli üks mees mulle juurde – see oli Erich Lindeman – kes oli ka koguja, ja siis ta rääkis mulle välja, et Tallinnas on ühing olemas, mis käib kord kuus koos Ehitajate klubi saalis ning et kogujaid on üle 400.

Eksliibrise kogujaid?

Neid oli vast pooled, aga margikogujad ja mündikogujad ja kes seal kõik olid. Ja siis ma ükskord Priimaniga kohtudes küsisin – ta oli kaval mees, hoidis mind lõa otsas, ainuisikuliselt, ja kõik, mis ma tõin, tõin temale – et miks ta mulle ei öelnud, et selline klubi on, mille peale ta vastas, et: „Teate, ma ei tulnud selle pealegi“. Ta ei jäänud kunagi vastust võlgu. /.../

Aga millepärast Aulis Fischer ütles Aleksandri kohta nii?

Ta tahtis hoida mind enda jaoks.

See oli 1970ndail?

Jah, see võis olla 1972-73. a. Ta hoidis aastaid mind enda jaoks, nii nagu Priimangi.

Aga Aulis tegeles siis juba sellel ajal raamatutega?

Jah, ta tegeles kõvasti.

Aga kus ta müüs? Ka kodus?

Ei, ta müüs laatadel ja täikadel. Aga kodus ka vist. /.../

Aga nende laatadega seoses meenus selline asi, et mingi aeg, kui keelati laatadel raamatute müük ära, siis keegi kirjutas ajalehte, et võiks ikka lubada, aga sellele vastas keegi linna kommunaalametist või kuskilt, et selleks puhuks otsime uusi kaubanduslikke vorme ja see ei kõlba enam kuhugi. /.../ See oli väga pikka aega, kui keelati raamatuid müüa. See oli üks vahend selle jaoks, et nõukogude võimu kompromiteeriv raamat ei liiguks. /.../

Ma räägin sulle ühe loo Liina Kuusest (Laansalust), kes seal töötas. Antikvariaadi akna peal oli vanasti üks stend, kuhu pandi uued raamatud. Ja ma mööda sõites viskasin alati pilgu peale, kas on midagi uut – nii hästi oli näha. Ja kui oli, siis sõitsin kohe üles tagasi. /.../ Selle Liina mehega ma töötasin koos. Ta läks hiljem vangi. Aga seesama Liina ehitas oma puumajale teise korruse, samal ajal, kui ta mees kinni oli. Kõik see raha tuli raamatutega hangeldamisest. Ta oli juba ammu pinnuks silmas ja temast taheti lahti saada.

Millal see oli?

See oli 1950ndate keskpaik, juba siis, kui ta eitas raamatute raiumist ja ei täitnud käsku. Ja siis pandi ta antikvariaati. /.../ Kui ta mees vangi panid, kästi tal temast ära lahutada, muidu läheb tema ka põlu alla. Ja ta tegigi nii. Ta ütles oma mehe kohta, et enne olime abielus, aga nüüd kurameerime. Aga põhjus, miks ta kauplusest ära aeti, oli see, et teati, et ta teeb sohki. Ja kunagi ei saadud talle peale. Alati keegi informeeris teda eelseisvast inventuurist.

Mis mõttes ta sohki tegi?

St, et ostis odavamalt ja müüs kallimalt.

Ahah, et teenis isiklikku vaheltkasu?

Jah, just. Räägin vahepeal ühe loo ja siis räägin sellest edasi.

Ma müüsin sinna David Copperfieldi trükikojast tulnud kolm köidet ja Liina hindas need 15 rubla tükk, millest mina sain miinus 20% kätte. Ja ma olin ükskord juhuslikult kaupluses, kui keegi küsis, et: „Näidake seda raamatut, ma vaatan, mis ta maksab“. Mina lolli peaga ütlesin selle peale, et 45 rubla. Liina läks näost punaseks ja hakkas korrutama, et: „See on teine, see on teine“. Selgus, et hind oli juba 60 rubla. Toon selle näitena, sest olin tookord täitsa juures kohe. /.../ Sa oled esimene inimene, kellele ma räägin seda juttu. /.../

Aga selle Liinaga oli selline asi, et teati, et ta varastab, aga ei saadud jaole. /.../ Ja siis oli 3-päevane inventuur jälle kaupluses ja tal olid kõik hinnad raamatutel, mis tagaruumis olid ja ootasid järjekord, maha kustutatud ja uuesti need hinnad kirjutatud, mis läksid kviitungiga kokku. Siis oli kauplus üks päev lahti ja ta parandas need hinnad jälle võltshindadeks, kuid siis pandi ilma hoiatamata jälle inventuur sisse ja võeti ta vahele ning vallandati päeva pealt. Nii et tegelikult oli niimoodi see asi.

Huvitav on see, et Jüri Pertmann räägib oma intervjuus, et tema tädi töötas koos Liinaga ja et see Liina olla KGB poolt ära värvatud ja tema olevatki ta tädi sealt välja söönud.

Muidugi raske uskuda, aga no kui niisugune ettepanek tehti, siis sellest ei saanud keelduda.

Selge on see, et seal pidi mingi koostöö toimuma. Jüri Pertmann arvas ka, et sellise koha peal oli võimatu nii kaua töötada, ilma et mingit koostööd toimuks. Aga ega see ei tähenda, et nad bibliofiilidele head poleks teinud. Mare Jõgi, kes seal 30 aastat juhataja oli, samuti aitas bibliofiile. Tal oli oma selline võrgustik – ülikooli professorid ja kes kõik sealt said neid raamatuid.

Jah, nii oli. /.../

Aga kuidas sa Liinaga tutvusid?

Kauase antikvariaadis käimisega ja hakkas see juba koolajal, vast aastatel 1953-54. Sest, kui ma juba 1958-59 lauatehases töötasin, siis ma viisin suure kohvritäie raamatuid Tallinnasse, sest seal olid hinnad kõrgemad.

See oli vist nii ja naa, sest see Artur Elbe tõi muudkui Tallinnast ja müüs Tartus.

Nojah, kuhu minu mõistus toona küündis, tema oli ju hoopis ... Nagu Erik Priiman peale antikvariaadist lahkumist ütles, et ta tunneb, et tema koht on seal, et ta tunneb raamatut ja armastab seda. Seal antikvariaadis oli üks müüjanna, kellelt ma küsisin, miks Priiman vabastati. Ta ütles, et õieti mitte millegi pärast. Oli üks mees, kes kangesti tahtis seda kohta endale ja müüs Priimanile sellise asja, mida too osta ei võinud ning võttis siis asja üles. Tal olid vastavad sidemed ja ta nõudis Priimani vallandamist. /.../

Ega sina ei tea, miks võisid vaid antikvariaadid enne 1947. aastat ilmunud trükistega kaubelda? Et miks see piir oli just 1947. a?

Ei tea.

Ma olen jõudnud oletuseni, et ehk oli see sellepärast, et kontroll trükikodade üle polnud veel nii tõhus ja sisse tuli liigselt keelatud kraami. /.../

Võib olla küll nii, jah. /.../ Asi oli ka selles, et seal töötasid veel sellised inimesed, kes 1947ks aastaks olid juba vangi pandud. Nt Paul Ambur, August Annist, kelle ainuke süü oli see, et juba Kalevipojas on öeldud, et kõik, mis meile tulnud on, on ikka ida poolt. /.../ Ja Alfred Rõude, kes oli Viiralti produtsent, kes sai ainult ühe pileti osta laevale, millega saatis Viiralti ära. Ise jäi siia. Kõikide nende inimestega olen ma kohtunud. /.../

Oled minu seminaritöösse teinud märkeid. Siin on antikvariaadi juhataja Tiiu Reimi nime juures kirjas Hanneste. Kas see oli tema neiupõlvenimi?

Jah.

Sa teadsid teda ka?

Jah. /.../

Kas ta on surnud juba?

Ma ei tea seda. Aga mäletan, et umbes 1,5 a jooksul, kui ma sinna läksin, oli seal kogu aeg Kaljola Kirt – Elva Koduloomuuseumi direktor, kes oli kõrvuni armunud sellesse Tiiusse.

Ahhaa, selle Elva Koduloomuuseumiga oli üks rikkumine ka, mille arhiivist leidsin. /.../

Ja mida see Tiiu siis ütles. Tal olid seal tagaruumis riulite peal raamatud, kuhu peale kirjutasid, et see on sellele, see tolele, see sellele asutusele ja see tolele. Ja siis Tiiu ütles, et lõpetame selle jama ära – ka Elva Koduloomuuseumiga. Ja see käis just Kirdi kohta. Olime mõlemad kaupluses.

Aga selle Kirti juures tegin ma palju näitusi. Ja andsin ka välja Eesti eksliibriste teise (üldse teise näituse) näitusekataloogi 1961. aastal. /.../

Sa oled teinud mu töösse märke „1957. a“ Ülikooli raamatukaupluse ümberehitamise kohta?

Jah, siis nõuti kinos Saluut, et oleks diametraalse asetusega kaks väljapääsu. 1956-57. a töötasin ma linna remondiehitusvalitsuses ja see oli üheks minu objektiks. Läbi nelja WC toodi see välja. /.../

Et siis 1957. aastal ehitati midagi?

Jah, seesama kino Saluudi jaoks tagumine väljapääs. Ja see käis läbi raamatukaupluse ruumide ja tualettide. Sel ajal vahetati ka kinosaali põrand ära. /.../

Nii et see tuli raamatukaupluse ruumide arvelt?

Jah. Ja tuli õue peale välja. /.../ Aastakümneid hiljem avastati, et seda polekski üldse tarvis olnud, sest sissepääs võib olla ka varuväljapääs – ja see oli ju olemas ning diametraalselt asetatud – teine teises seinas. /.../

Siis oled märkinud Brigita Ringi intervjuus, kus ta ütleb, et Burdasid sai hakata saatma kuskil peale 1950ndaid, et see oli pärast Hruštšovi sula.

Jah, sest siis käisin mina ka Soomes ja tõin Burdasid.

Kuidas sa Soome said?

Grupiviisaga. Aga see oli siis, kui Eesti aeg oli juba peaaegu käes ehk kuskil 1980ndad. /.../

Aga see oli tohutu suur plaanitaitmise number, need Burdad. Ja kui palju neid müüdi! Edasi-tagasi. See oli suur asi. Ja siis veel kaubamaja kataloogid, mida Kanadast saadeti.

Aga kas need põrandaalused tegelased ka nendega tegelesid?

Ei. Ikka ainult raamatud. No ja eestiaegseid ajakirju. Aga mina nende vastu huvi ei tundnud. /.../ Näiteks „Heinrich Anton Leichtweis : julge rööwel ja salakütt“. Need olid täitsa mullaks ära loetud. Ja tead, mis mind ükskord õudselt häiris, kui läksin Kirjandusmuuseumi konkreetseid asju vaatama – raamatud olid oma töötajate poolt kapsaks ära loetud. No kuidas see ometi võimalik on! No näed on. Ja mis puutub nendesse sarjaraamatutesse, siis nad võtsid ainult brošeeritud köites, aga mitte originaalköites. /.../ Sest ma mäletan, et arhiivis, kus ma töötasin, oli nii suur ruumipuudus, et kaustadel võeti massiliselt kaaned ümbert ära, et rohkem ära mahuks. /.../

Veel oled mu töös kommenteerinud, et 1941. aastaks oli „Nobeli preemia“ sarjas ilmunud 50, mitte 40 raamatut.

Jah, 50. Viimane raamat oli „Nobeli auhind“

Sul on kõik olemas?

Jah.

Samas kohas kommenteerid ka, et Knut Hamsuni „Maa õnnistus“ ilmus 1936. aastal faktiliselt kaks korda.

Jah, see ilmus nii „Noor-Eesti“ kui „Nobeli preemia“ sarjas „Looduse“ kirjastusel. Kusjuures kumbki ei teadnud teisest. Mul on mõlemad olemas.

Mis mõttes kumbki ei teadnud?

Kumbki kirjastus ei teadnud, et teine ka avaldab. Neil on erinevad tõlked. Kusjuures „Maa õnnistus“ anti veelkord välja ka Kanadas ja see on võetud „Noor-Eesti“ tõlke järgi.

Suur tänu Sulle veelkordse intervjuu eest!

LISA 15: HELDUR ELBE

Intervjuu antikvaar Artur Elbe poja Heldur Elbega

Tartus, 9. mail 2016. a

NB! Poolpaksus kirjas on uurimistöö autori küsimused.

Tere! Uurin Tartu antikvariaati ja ka põrandaalust raamatuturgu nõukogude ajal ning teie isa Artur ja tema vend Aleksander on väga ulatuslikult teemasse tulnud.

Mul on selline asi, et ega ma hästi ei kuule.

No ma räägin kõva häälega.

Ega sellest pole ka suurt kasu. Mul on raske kiirest tekstist aru saada. /.../

Kui vana te olete?

83-aastane

Teie olete siis Artur Elbe poeg?

Jah.

Kui palju neid vendasid üldse oli?

Kuus poega oli vanaisal – Ants, Arnold, Richard, Rudolf, Artur ja Aleksander.

Aga kes raamatutega tegelesid?

Kõik.

Vanaisa ka?

Jah.

Mis tema nimi oli?

Eduard. Ta elas Kalevi ja Aida nurga peal ja seal oli tal eesti ajal pood ka. /.../

Aleksander olla ka seal elanud?

Jah, ta elas seal eluaeg.

Kes neist kauplust pidasid? Olen leidnud arhiividokumentidest, et antikvariaati pidasid Aleksander, Artur, Rudolf ja Richard.

Richardil oli Tallinnas Pikal tänaval suur ja uhke raamatukauplus, aga ta võeti Vene sõjaväkke ja sai surma Velikije Luki all. Huvitav ongi see, et oli kuus poega ja võrdselt olid Ants ja Richard punaarmees ja minu isa ja Aleksander olid Saksa sõjaväes. Aleksander sai Saksa sõjaväes haavata.

Kas nad kõik pidasid poodi eesti ajal?

Enam-vähem, jah. Isal (Arturil) oli kauplus Jänese ringpoodide juures.

Kus see oli?

Vana Passaaž Fortuuna tänaval.

Kes pidas Raekoja platsil Adalbert Toomiga poodi? Aleksander või Artur?

Ei, Raekoja platsis ei olnud, oli Riiamäel poole mäe peal, kus praegugi on.

Kelle oma see oli?

See oli Arnoldi oma.

Samas kohas, kus praegu on antikvariaat? Samades ruumides?

Peaaegu, jah. Ega ma hästi ei mäleta, seal on neid poode järjest. Aga mitte see ülemine, vaid see alumine. Ma ise olen kunagi elanud selles majas. Enne seda juurvilja kauplust.

See on siis see alumine raamatukauplus, kus Vene ajal oli poliitkirjandus? Üleval on antikvariaat ja natuke maad allapoole teine raamatupood.

Vaat seal oligi. Aga peale seda siis likvideeriti ära ja enam ei tohtinud olla neid kauplusi.

See oli siis okupatsiooni alguses?

Jah. Ja Aleksandril käidi kodus läbiotsimisi tegemas, et keelatud kirjandust leida. Ja mida kahtlaseks peeti, viidi ära. Aga Aleksander rääkis, et ega nad ise ka ei teadnud, mis seal sisu on.

Aga ma leidsin arhiivist dokumendid, et Aleksandril oli pood olnud aadressil Raekoja 21, ja sinna läks ta Tähe tänavalt.

Seda ma ei mäleta. Aga võib-olla ka.

Ja teie isa oli vist Adalbert Toomiga antikvariaati nimega „Vaht“ pidanud? Või kes seda pidas? Dokumentides on kord üks ja siis teine nimi. Kas nad võisid seda vendade ja Toomiga mitme peale pidada?

Jah.

Kas Tallinnas olnud kaupluse nimi oli „Vaht“?

Vaat ei tea. Aga aadress oli Pikk tn 2.

Aga kuidas see põrandaalune raamatumüük käis? Kas Vene ajal tegelesid sellega ainult Artur ja Aleksander või teised vennad ka?

Nad müüsid oma kodus, jah. Aleksandril käis Viljandist üks vahendaja ja tõi raamatuid talle koju. Aga Artur viis peamiselt raamatuid Tallinnast Tartu antikvariaati. /.../ Ja inimesed tõid talle ka koju raamatuid. Ja pärast seda oli ta kindlustusagent, nii et see raamatuvärk oli nagu rohkem hobi. Tal oli palju raamatuid, kõik toad olid täis.

Ta ise ka kogus? Oli bibliofiil?

Jah. /.../ Oli selliseid raamatuid, et kunagi ostis, aga keegi ei tahtnud. Nagu mul on garaaž täis raamatuid. Pärast võime vaadata.

Kas need on isa käest saadud?

Ei, Aleksandri käest peale tema surma.

Tema oli siis kuuest vennast viimane?

Jah.

Aga teised vennad Vene ajal ei müünud enam?

Ei. /.../

Kas teie isa oli kristlane? Olen kuulnud, et ta olevat olnud adventist?

Jah, ta käis Lille tänaval kirikus. /.../

Millal teie isa suri?

Oi, see oli ammu. Ei mäletagi enam. Nii et kõik kuus poega on ära surnud. /.../

Richard on maetud Velikije Lukisse, käisime tema hauda vaatamas isaga. Väga korralikud hauad on sõjaväe kalmistul – kõik ära tähistatud - Richard Elbe kuldsete tähtedega. Aga Ants tuli tagasi ja oli siin Tartus Glavliti juhataja.

Ahnii!

Jah, ja väike vahe on neil. Kõik teised on Elbed, aga kui nimede eestistamine oli, siis Ants võttis omale nimeks Helbe. /.../

Tema oli, jah, Glavliti juhataja siin Tartus ja läks edasi Tallinnasse.

Kas tänu temale saidki ta vennad sellise põrandaaluse raamatuäri tegeleda?

Ei. Aga selline asi oli küll, et kui oli hirmus aeg, siis Aleksander ei julgenud olla oma kodus Kalevi ja Aida nurgal, sest ta oli olnud Saksa sõjaväes ja kartis, et ta võidakse kinni võtta ning läks Antsu juurde Peetri tänavale. Ta sai Saksa sõjaväes haavata kuskil Venemaal. Aga minu isa lasi jälle jalga Saksa sõjaväest. Paljud tulid niimoodi ära. Ta oli idarindel. Ma käisin ise ka seal. Vaat see on huvitav.

Endisesse Ko-Ko-Ko (Kolme Koopa Kohvik) kohvikusse käisid kõik kirjanikud ja kunstnikud kokku. Ja sealt läks igal kolmapäeval veoauto pakkidega idarindele Peipsi äärde, kus oli piirivalverügement. /.../

Ja mina läksin ka kolmapäeval, et isale pakki viia ja vaatan, et kolm naist istuvad autos. Küsisin siis, et kuhu te sõidate ja nad ütlesid, et nad lähevad viivad meestele kohe ise kätte. Ma ronisin siis ka auto peale, et viin samuti isale ise paki ära – olin siis 11-aastane, see oli 1944. aasta suvel. Ja saingi isaga kokku ja olin kuu aega seal. Ratsutasin hobusega ja viisin kirju laiali. Seal oli ju terve Peipsi põhjakallas kuni Vasknarvani välja kõik koopaid täis, present peal. Seal nad siis elasid, aga seal mingit sõda ei olnud, see tuli hiljem. Ja kui tuli venelaste koondamine sinna Narva kanti ja suur lahing, siis kõik, kes said teada, et nüüd läheb lahti, lasid jalga. Mind saadeti ka koju ja öeldi, et sul isa lasi jalga ja võib-olla võetakse sind pantvangiks. Sain siis autoga koju ja isa juba kodus. Elasime tollal juba Elvas, sest Tartust evakueeriti ära enne pommitamist. /.../ Ja käisidki Saksa sandarmid teda otsimas, aga ta oli pööningul. Öösel maru ketikolin ja tulid läbi otsima. Aga ema oli kõik isa riided ahjus ära põletanud ja midagi ei leitud. Ja üks õnnelik kokkusattumus oli – üks väga ilus naine Asta oli samuti meil ja ta oskas saksa keelt ning rääkis nendega. Ja läksidki minema nii, et pööningu teine pool jäi läbi otsimata. Võib-olla mõjus, et oli nii ilus naine, ei tea.

Aga kas te mäletate Vene aja antikvariaadi algust?

Minu meelest sealtsamast Riiamäelt sai.

Ei, ta alustas kunagiselt Promenaadi tänavalt (praegune Ülikooli 1), hilisema „Teaduse“ raamatukaupluse ruumidest ja Jaan Raudsepp oli ärijuht.

Ei, seda ma ei mäleta. /.../

Mis teie isa ja tema vendade poodidest sai?

No need passaažid pandi kinni ning seisis aastaid.

Kas raamatud võeti ära?

Ei, need vedas koju.

Natsionaliseeriti kõik?

Ei natsionaliseeritud. Tegi platsi ise puhtaks ja seal oli ikka vanakraamitur, aga raamatutega enam ei lubatud kaubelda.

Kus see tur, oli?

Sealsamas passaaži sees oligi. /.../ Kõiksugust vanakraami müüdi seal, aga uusi asju ei tohtinud olla. Vanad püksid, kotad, riided jne. /.../

Aga teie hakkasite müüma alles Eesti ajal?

Jah, mina hakkasin siin Tähe ja Sõbra tänava nurgal müüma, Eesti ajal. Elbe pood oli. See oli pärast Aleksandri surma. /.../ Seitse aastat tegutsesin seal, aga siis sai leping läbi.

Aga te alustasite kusagil Võru tänaval hoopis?

Jah, seal oli poeg Agori kardinapood, aga seal müüsin vähe aega.

Aga Vene ajal te ei müünud?

Ei, siis ei tegelenud ma üldse raamatutega. Onu ja isa tegelesid. Mina tegin muud tööd. /.../

Kas see raamatupisik läks neilt vendadelt edasi ka? Kas Aleksandril või teistel vendadel oli lapsi?

Ei, mitte kellelgi polnud lapsi, ainult minu isal.

Ja teie olete ainus laps?

Ei, tal oli kaks tütart ja kaks poega. Minu noorem õde Maie Nisu on surnud. Ta oli Alatskivil Liivi Muuseumi juhataja ja siis Alatskivi vallavanem ja hakkas taastama seal lossi, aga suri ära. Ja Vene ajal oli ta tegija – rajoonikomitee sekretär ja vahepeal kultuuriosakonna juhataja Raekojas.

Ahhaa, tema kohta olen ma kuulnud, et tema aitas isa jamadest välja, kui olid probleemid keelatud kirjandusega.

See oli lühikest aega peale sõda, kui käidi keelatud kirjandust otsimas. Muidu ei käidud.

Nii et neil probleeme ei olnudki?

Ei olnud. Isa juures käinud keegi läbi otsimas. See oli, jah, lühikest aega, kui seda tehti. Siis käis NKVD otsimas.

Aga Aleksandri juures käidi? Kas temal oli probleeme?

Temal oli, jah. Temal võeti ikka hulga raamatuid ära. Nagu ta ise ütles, et sisus polnudki tegelikult midagi poliitilist või apoliitilist, aga nemad ei teadnud ise raamatuid ja võtsid ära.

Aga see oli siis millal?

Peale sõda. Stalini aeg.

Siis läks kergemaks?

Jah. /.../

Kuidas Saksa ajal oli? Kas siis sai oma antikvariaati pidada?

Siis sai vabalt. Aga suurt ostu ega müüki ei olnud.

Kas isa ja ta vennad Saksa ajal pidasid poode?

Jah. /.../

Kas teil fotosid on isast ja ta vendadest?

Ega vist väga ei ole. /.../

Aga nüüd Elbe nimi on teie kaudu vähemalt edasi läinud?

Jah, pojal on kolm poega. /.../ Aga kust need Elbed pärit on, selle kohta on selline lugu, et Saksamaal oli mingi Elbe, kes tuli siia peegleid tegema. Mellistes oli klaasivabrik. Ja siis abiellus ühe eestlannaga. /.../

Ja Helbeks sai siis ainult Ants?

Jah.

Aga olen kuulnud, et üks olevat Postimehes tsensorina töötanud. Kas tema oligi?

Ei, ta oli Glavlitis ja tema käest käisid kõik trükised läbi, Postimees samuti. Ta käis seda õhtuti enne trükki minekut läbi lugemas. Ta oli selles mõttes kõva mees, et isegi kutsed ei läinud enne trükki, kui olid tema juurest läbi käinud ja „Lubatud trükkida“ templi peale saanud. Siis oli nii kõva kord. Kui olin kultuurihoones majandusjuhataja, siis käisin isegi kutseid ja reklaame onu juures kinnitamas. Muidu trükikoda ei võtnud üldse vastugi.

Aga tema uskus siis kommunismi? Et ta teeb head asja?

Oi, ära räägi! Aleksander ei sallinud üldse oma nooremat venda!

Seda ma mõtlengi, et nad ajasid niivõrd erinevat asja.

Üldse ei sallinud, jah. Kui venelased sisse tulid, siis oli Ants kõva komsomolist ja tööliste poolt ja käis Tähe tänavasse tööliste majja. Selle peale oli Aleksander väga vihane ja kurjustas, et kuradi poisikene, trügid sinna, kuhu vaja ei ole!

Kes kõige vanem oli?

Minu isa. Aleksander oli natuke noorem. Ants oli kõige noorem.

Aga elas kõige kauem.

Jah. /.../

Aga Ants oli kõva kommunist, jah.

Mis tast pärast sai?

Ta läks Tallinnasse kuhugi trükikotta juhatajaks ja on ka nüüd juba surnud. Ta suri noorelt. Vist kopsud olid läbi. /.../ Ja Richard langed Velikije Luki all. /.../ Ja kõik olid raamatukaupmehed. /.../

Aga kõrgharidust ei olnud neil kellelgi. /.../ Aga raamatuid tundsid ja hinda ka oskasid anda.

Nemad hakkasid siis oma isa Eduardi kaudu sellega tegelema?

Ma arvan küll, jah.

Kas teie mäletate Eduardi?

Jah, ikka. /.../ Vanaisa matustel käies tegin veel suure pildi, kus olid kõik elus olevad pojad peal. /.../

Nad olid ikka suured tegijad terve Eesti mõistes.

Jah, Aleksandril oli ju nii palju raamatuid, et tal läks korteris voodi juurde kõik raamatute vahel.

Jah, olen seda kuulnud.

Seal oli häid raamatuid ja ta pärandas need mulle ja nendest ma selle oma poe tegingi. Siis tulid kõik sinna kokku, aga ma ei osanud neid hinnata ega midagi ja andsin poolmuidu ära. Pärast teised ütlesid, et kuidas sa nii rumal olid. Aga noh, siis ei osanud hinnata. Mina polnud kunagi varem raamatutega tegelenud. /.../ Aastaid enne Aleksandri surma hakkasime naisega talle süüa viimas ja hoolitsemas tema eest.

Ta elas siis täitsa üksi? Terve elu?

Jah. Abielus ta polnud. Oli poissmees elu lõpuni. Teistel olid ikka naised. Ei tea, kuidas ta oma elu nii ära elas. Viina ei võtnud, suitsu ei teinud, täiskarsklane.

Aga kristlane oli ainult Artur? Kust tema selle leidis?

Peale emast lahkuminekut leidis ta ühe uskliku naise ja selle kaudu vist. /.../

Tänan teid väga intervjuu eest!

**LISA 16: „PÄÄTA LAIP NIAGARA VOOGUDES EHK ÕUDNE KARJATUS
SÜNGES ÖÖS“**

LISA 17: Aleksander Elbe I

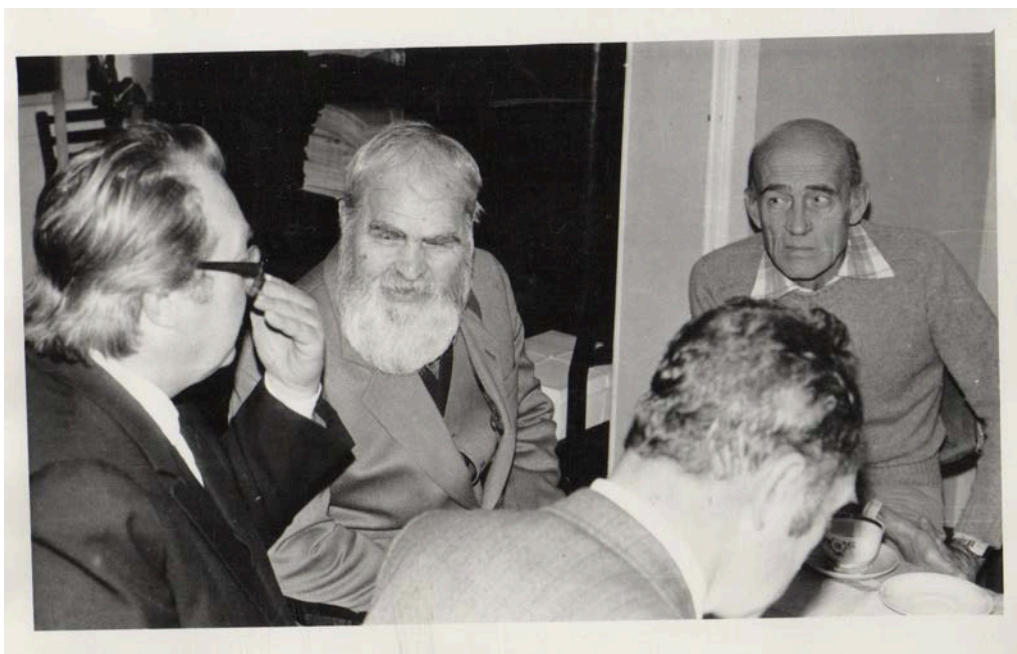
Aleksander Elbe Äksi mälestussamba taasavamisel 27. VIII 1989 (Orav, 2016).

LISA 18: ALEKSANDER ELBE II

Aleksander Elbe sünnipäev Tartu Kirjanike majas – 30.X.1992 (Sikk, 2016a).

LISA 19: ALEKSANDER ELBE III

Tartu Bibliofiilide Klubi – 27.X.1987. a. : Aleksander Elbe 80 aasta juubel (Sikk, 2016b).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Immanuel Volkonski,

(sünnikuupäev: 21.11.1978),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
„Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses“,

mille juhendaja on Ilmar Vaaro,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse
kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja
lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 26.05.2016